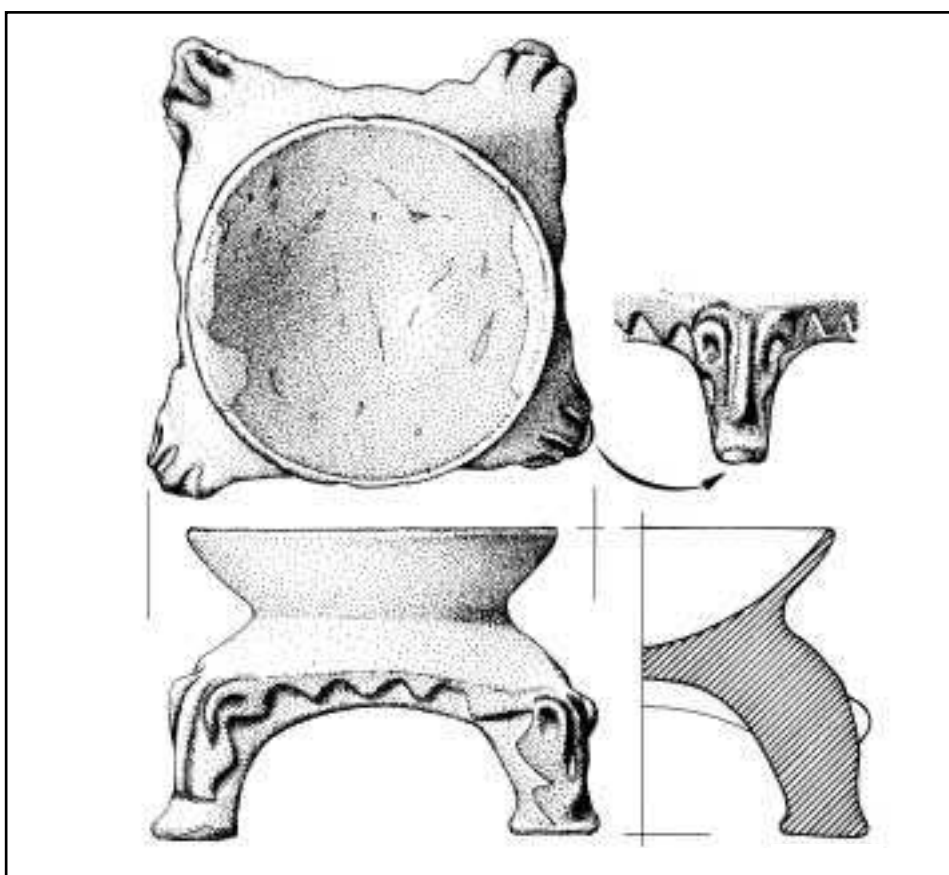

ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK

PREHISTORIC NEWSLETTER

5. évfolyam

2003

ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK

PREHISTORIC NEWSLETTER

BUDAPEST, 2003

Szerkesztők:

Anders Alexandra

Kalla Gábor

Kertész Róbert

Kiss Viktória

Kulcsár Gabriella

V. Szabó Gábor

Fordítás, idegen nyelvi lektorálás:

Seleanu Magdaléna

Szerkesztőség címe:

1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

e-mail: osreglevelek@freemail.hu

Megjelenik évente

Az Ősrégészeti Társaság kiadásában

ISSN 1585-1206

A kötet megjelenését támogatta:

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Formakészítés: Pytheas Kft.

Tartalom / Contents

<i>Markó András–Péntek Attila: Másodlagos helyzetű levélkaparó Galgahévízről / Leaf shaped scraper found in a secondary position at Galgahévíz</i>	5
<i>Trogmayer Ottó: Régi adósságaim I. Röske-Lúdvár / Old debts I. Röske-Lúdvár</i>	8
<i>Zalai-Gaál István: A zengővárkonyi agancsharpuna / The antler harpoon from Zengővárkony</i>	21
<i>Köhler Kitti: A lengyeli kultúra embertani leletei Karancsság lelőhelyéről / Anthropological finds of the Lengyel culture from Karancsság</i>	33
<i>Fábián Szilvia: Rézkori pecsétlő Balatonkeresztúr-Réti-dűlőről / Copper Age pintadera from Balatonkeresztúr-Réti-dűlő</i>	38
<i>Váczi Gábor: Adatok Velence és Velencefürdő középső bronzkori történetéhez / New data on the Middle Bronze Age at Velence and Velencefürdő</i>	41
<i>Reményi László: Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez / Remarks on the Middle Bronze Age “prosperity” in the Carpathian Basin</i>	51
<i>Koós Judit: Késő bronzkori kultikus tárgyak Északkelet-Magyarországról / Late Bronze Age cult finds from northeastern Hungary</i>	65
<i>Polgár Péter: Késő bronzkori település Esztergom-Helemba-szigeten / Late Bronze Age settlement at Esztergom-Helemba-sziget</i>	68
<i>Véres János: Szkíta kori település Polgár határában / Scythian settlement on the outskirts of Polgár</i>	83
<i>Károly Tankó: Decorated Celtic sword scabbard from Balassagyarmat / Díszített kelta kardhüvely Balassagyarmatról</i>	94
MÓDSZERTAN	
<i>Richter Éva: A tiszai kultúra szöttek-jellegű díszítésvilágának kapcsolata a szövés- és gyékényfonás motívumaival / The connection between the ornamental repertoire of the Tisza culture with the motifs of spinning and weaving</i>	98
<i>Oka Ildikó: A sopron-várhelyi urnán ábrázolt fonó nő és a vaskor orsóhasználata / Depiction of a spinning woman on the urn from Sopron-Várhely and the use of Iron Age spindles</i>	107
KÖNYVISMERTETÉS	
<i>Fehér György: A háziállatok funkcionális anatómiája (Széky Pál)</i>	113
HÍREK	
<i>Az Ősrégészeti Társaság hírei</i>	114
<i>Technikai információk / Technical informations</i>	116

Másodlagos helyzetű levélkaparó Galgahévízről

Az alábbiakban ismertetendő levéleszköz 2000. március 18-án került elő Galgahévízen, a Sósipatak mesterségesen felduzzasztott szakaszán, a Bika-tó mellett. A korábbiakban Szőke Mátyás bronzkori (hatvani kultúra), szarmata kori és középkori cserepeket gyűjtött a patak feletti szőlőben, az alatta fekvő szántóföldön pedig négy paticsfoltot, állatsontokat, középkori cserepeket és egy fél kőbaltát talált (MIKLÓS 1982, 44).

A neolitikus (DVK), illetve bronzkori (hatvani kultúra) lelőhelyen számos kerámiatöredék, patintott és csiszolt kőeszköz került elő. Az újkőkori leletek a bronzkoriaktól egyértelműen elkülönülve, egy viszonylag kisebb, 100×50 m-es megművelt parcellán kerültek elő (az ettől DNy-ra fekvő terület évek óta elhanyagolt, gazos). A lelőhely meglehetősen alacsonyan fekszik a patak szintjéhez viszonyítva, melyből a löszös-homokos talajú neolitikus rész mintegy 10 m-re emelkedik ki. A most ismertetendő kőeszköz azonban egyik fent említett régészeti korszakban sem fordul elő, kéri a többi lelet közül.

A bázis altern megmunkálással csonkítva. Az élek sérültek, altern megmunkálásúak. Proximális részén a jobb él dorzálisan meredek retussal megmunkált, inverzen vékonyított, a bal él ventrálsan félig meredek retussal és élmegmunkálással retusált. Az eszköz középső részén a munkaélek régen sérültek. A disztális részen a bal él retusált, a ventráls oldal vékonyított, a jobb él ventrálsan félig meredeken retusált, dorzálisan vékonyított. Az eszköz bal éle (a közepén levő sérüléstől eltekintve) profilban szemlélve egyenes lefutású, az él enyhén ívelt. Az erősebben ívelt jobb oldali él profilban hullámos vonalú. Az eszköz nyersanyaga rossz minőségű limnokvarcit, mérete 78×35×13 mm, MNM, leltározatlan (1. kép).

A nyersanyagnak, a szürkés színű, fehéres-vöröses patinájú limnokvarcitnak közelebbi geológiai forrása nem meghatározható, kisebb számban ismert viszont a Cserhát déli részén előkerült, szintén felszínen gyűjtött régészeti leletanyagokban.

Az eszközön elmosódottak az élek és a leválasztások körvonalai, ami görgetettségére utal éppúgy, mint az élek középső részének sérülései.

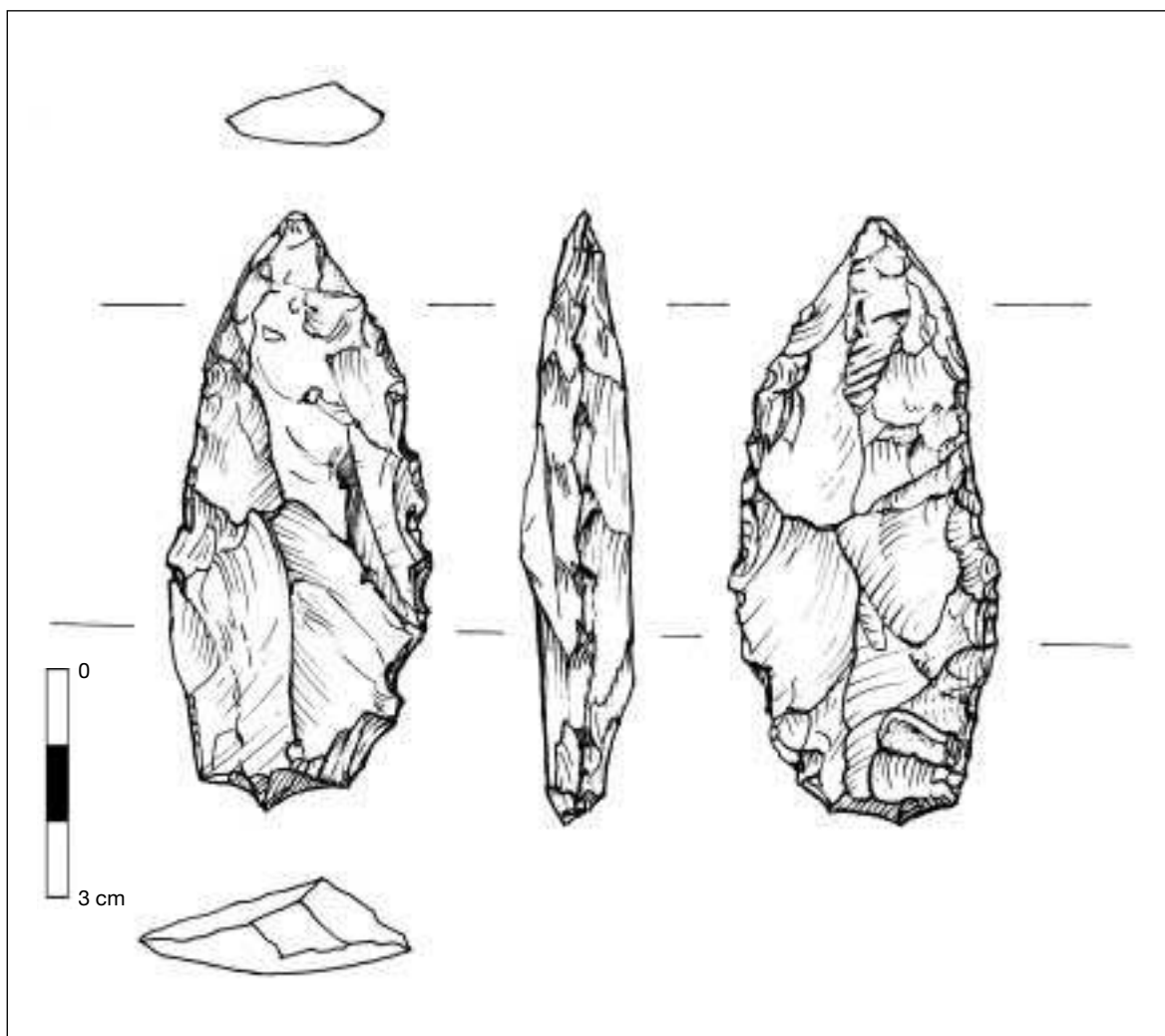
Az eszközt tipológiai levélkaparónak lehet meghatározni, párhuzama a Jankovich-barlangban előkerült, sárga radiolaritból készült eszköz (GÁBORI-CSÁNK 1993, 131, Pl. Ia–b, Pl. 2). A munkaélek G. Bosinski által *wechselseitige gleichgerichtete Kantenbearbeitung*-nak nevezett tech-

nológiával lettek kidolgozva (BOSINSKI 1967). A lapokon a nagyobb leválasztott szilánkok centripetális irányúak, ahogy az a dunántúli középső paleolitikus iparra, a *Jankovichien*-re jellemző.

Eddig kevés adatunk volt *Jankovichien*-jellegű leleteket is szolgáltató nyíltszíni lelőhelyekről. G. Csánk Veronika két honti lelőhely (Hont-Babat és Hont-Csítár) néhány eszközét a dunántúli levéleszközös körrel hozta kapcsolatba (GÁBORI 1958, 61, Obr. 19: Babat lelőhellyel, illetve GÁBORINÉ CSÁNK 1984). A közölt eszköz jelenleg lappang, a meglevő leletanyagban nincs *Jankovichien*-jellegű eszköz (T. DOBOSI-SIMÁN 2000, 321). A Cserhát területén a most tárgyalt eszköz mellett a Galgagyörk-Májóka 3. lelőhelyen előkerült, dunántúli radiolaritból készült bifaciális töredék (MARKÓ-PÉNTÉK-BÉRES 2002) jelzi a Galga-völgy és a Dunántúl közti kapcsolatokat. Egyre több adattal rendelkezünk viszont a dunántúli és bükki levéleszközös középső paleolitikus iparok közti kapcsolatokról. A Dunántúlon ismerték és felhasználták a kelet-magyarországi nyersanyagokat (üveges kvarcporfír, obszidián), a Bükk környékéről pedig, noha szórványosan, de ismert néhány, tipológiai és technológiai alapon *Jankovichien*-nek tekintett eszköz (RINGER 1983, 28–29, 124, Abb. 68; MESTER 2000; RINGER-MESTER 2001, 15).

A levélkaparó nyilvánvalóan másodlagos helyen került elő. A Cserhát területén szerzett tapasztalatok alapján az eredeti középső paleolitikus lelőhely egy zsákvölgy mentén álló, meredek partokkal szegélyezett dombtetőn feketett. Jelen esetben elsődleges származási helyként leginkább a lelőhelytől Ny-ra fekvő, Bagtól DNy-i irányban húzódó, meredek partú Nagy-völgy, illetve Monostori-völgy valamelyik oldalán fekvő, számos, mély vízmosással tagolt dombtető jöhet számításba, azonban ezek jelentős részét erdő borítja. A bejárások során egyetlen patinás, töredékes hidro- vagy limnokvarcit darab került elő, az ún. „Farkaslyuk” fölötti erdőszegletben a földúton, de a talaj színe itt eltér a középső paleolitikus lelőhelyeken megszokott vöröses-barna agyagtól.

Szintén másodlagos helyzetből származik a Szob-Öregfalu-dűlőben talált üveges kvarcporfír levélhegy, amelynek közismert lelőhelyén Kéz Andor geomorfológus a harmincas években tett

1. kép. Galgahévíz-Bika tó — levélkaparó
Fig. 1. Galgahévíz-Bika tó — leaf shaped scraper

megállapítása szerint nincs (és soha nem is volt) száraztérzíni pleisztocén kori réteg (GALLUS 1937, 138–139, 77. kép 1, 80. kép). Ilyet a későbbi ásatások sem hoztak felszínre. Az eszköz felszínén ugyanakkor szabad szemmel nem lehet felismerni a görgetésnek, koptatásnak a galgahévízi eszközön felismerhető nyomait, ezért elképzelhető, hogy a szobi levélhegy „egzotikus” nyersanyaga, vagy szokatlan alakja miatt az őskor későbbi szakaszában került ma ismert lelőhelyére (a közvetlen közelben kelta kori telep nyomai kerültek elő: MRT 9, 26/10. lh.; T. DOBOSI–VÁRI 1997, 70–72, 56). Az eredeti, középső vagy korai felső paleolitikus lelőhelynek topográfiaiilag leginkább

megfelelő terület, ez esetben közvetlenül az eszköz előkerülési helye felett húzódó, az Öregfalui-patak forrásai felé meredek lejtőkkel határolt valamelyik plató (Ruzsási-hegy) lehet.

A Galgahévízen előkerült eszköz újabb adat az egyelőre csak régi, illetve kis mennyiségű leletanyagot szolgáltató ásatások anyagából ismert két, középső paleolitikus levéleszközös ipar közti kapcsolatra, amely topográfiaiilag egyébként jó adottságú környéken került elő. Az eszköz egyben valószínűleg a környék egyik legdélebbi, felszínen még regisztrálható őskori lelőhelyéről származhatott, mivel az ettől délebbre húzódó területet többnyire vastag futóhomok fedti.

Markó András

Magyar Nemzeti Múzeum
1088 Budapest, Múzeum körút 14–16.
markoa@hnm.hu

Péntek Attila

2143 Kistarcsa, Késmárki u. 27.
a_pentek@lhsystems.hu

Irodalom:

- BOSINISKI, G. 1967: *Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa*. Fundamenta A4, Köln–Graz.
- T. DOBOSI, V.–SIMÁN, K. 2000: Upper Palaeolithic in the region of Hont village. In: Mester, Zs.–Ringer, Á. (eds.): *A' la recherche de l'Homme Préhistorique (= Études et Recherches archéologiques de l'Université de Liège 95)* Liège 2000, 321–337.
- T. DOBOSI V.–VÁRI Á. 1997: Horváth Adolf János régészeti feljegyzései – Archaeological notes by Adolf János Horváth. *FolArch* 46 (1997) 47–91.
- GÁBORI, V. 1958: Neue paläolithische Funde im Eipel-Tal. *AR* 10 (1958) 55–61.
- GÁBORINÉ CSÁNK V. 1984: A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien” – Die Remete Obere Höhle und das transdanubische Szeletien. *BudRég* 26 (1984) 5–32.
- GÁBORI-CSÁNK, V. 1993: *Le Jankovichien – Une civilisation paléolithique en Hongrie*. Études et Recherches archéologiques de l'Université de Liège 53, Liège.
- GALLUS S. 1937: Néhány újabb magyarországi paleolitikalelőhely. *ArchÉrt* 50 (1937) 137–139.
- MARKÓ, A.–PÉNTEK, A.–BÉRES, S. 2002: Chipped Stone Assemblages from the Environs of Galgagyörk (Northern Hungary). *Praehistoria* 3 (2002) 245–257.
- MESTER, ZS. 2000: Apparition du Jankovichien au sud de la montagne de Bükk (Hongrie). In: Mester, Zs.–Ringer, Á. (eds.): *A' la recherche de l'Homme Préhistorique (= Études et Recherches archéologiques de l'Université de Liège 95)* Liège 2000, 247–255.
- MIKLÓS ZS. 1982: *A Gödöllői dombvidék várai*. Múzeumi Füzetek 21, Aszód.
- RINGER, Á. 1983: *Bábonnyien. Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn*. DissArch Ser. II. No. 11, Budapest.
- RINGER Á.–MESTER ZS. 2001: A Szeleta-barlang 1999–2000. évi régészeti revíziójának eredményei – Die Ergebnisse der Revision der Szeleta-Höhle in den Jahren 1999–2000. *HOMÉ* 40 (2001) 5–19.
- MRT 9: Dinnyés I.–Kővári K.–Kvassay J.–Miklós Zs.–Tettamanti S.–Torma I.: *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és váci járás (XIII/2)*. Magyarország Régészeti Topográfiája 9, Budapest 1993.

Röske-Lúdvár

A hatvanas évek elején, négy kisebb leletmentő hitelesítő ásatáson sikerült a Körös-csoport (kultúra) több, akkoriban szélesebb szakmai körök által felvetett kérdésére választ találnunk. Az én hibám, hogy ezen feltárások közül csak Maroslele-Pana leletei kerültek közlésre (TROGMAYER 1964), elindítva a ma is lezáratlan proto Vinča vitát. Néhány fontosabb tárgyat bemutattam ugyan (TROGMAYER 1966a; 1966b; 1972; 1977; 1989; 2003), ámde számos fontos lelet ismeretlen maradt a korszakkal foglalkozók előtt (BÁNYFY–GOLDMAN 2003), ezért, régi bűnömet enyhítendő, kísérletet teszek az ásatások eredményeinek rövid, összefoglaló ismertetésére. Úgy gondolom, hogy 1967-ben írt kandidátusi disszertációm eredményei közel negyven év múltán is helytállóak (TROGMAYER 1968), de a tanulmány ma már csak olyan átdolgozás után válna közölhetővé, mely meghaladja erőmet.

A lelőhely Röske községtől keletre 3 km-re, a faluból a Lúdvár nevű egykori határőrs felé vezető út mentén, a ma már lebontott, de a korabeli térképen jelzett katonai épülettől nyugatra 100–150 méterre fekszik. A hatalmas ártéri sziget Szeged alól Gyálaréten át, csaknem a volt Jugoszlávia, a mai Szerbia–Montenegró határáig húzódik, ennek déli peremén vágták át útépítéssel az újkőkori falut. A mai sziget egykor a Tisza bal partján, a bányási oldalon fekvő, mocsarakkal körülvett kiemelkedés lehetett, mely a folyó szabályozása során került a jobb partra és ma is morotva veszi körül. Vastag J. tanító értesített arról, hogy az útépítés során igen sok csont és cseréptöredék került elő. Az akkor megfigyelhető felszínen, a domb lejtőjén igen sok edénytöredéket, kagyló- és csigaház-foltokat, átégett paticstöredéket lehetett találni. Az út menti árok falában jól látszottak az átvágott gödrök körvonalai, illetve az erősen átégett agyagrétegek. A helyszíni szemle során a domb keleti oldalán rézkori edénytöredékeket találtunk.

Meg kell jegyeznem, hogy a lelőhely az akkori szűkebb határsávba esett, külön engedéllyel lehetett megközelíteni, hiszen az országhatár igen közel volt. Szerencsére az őrs parancsnoka és feljebbvalói megértéssel kezelték kérésünket, és nem tették lehetetlenné munkánkat. Sajnos nevüket nem jegyeztem fel.

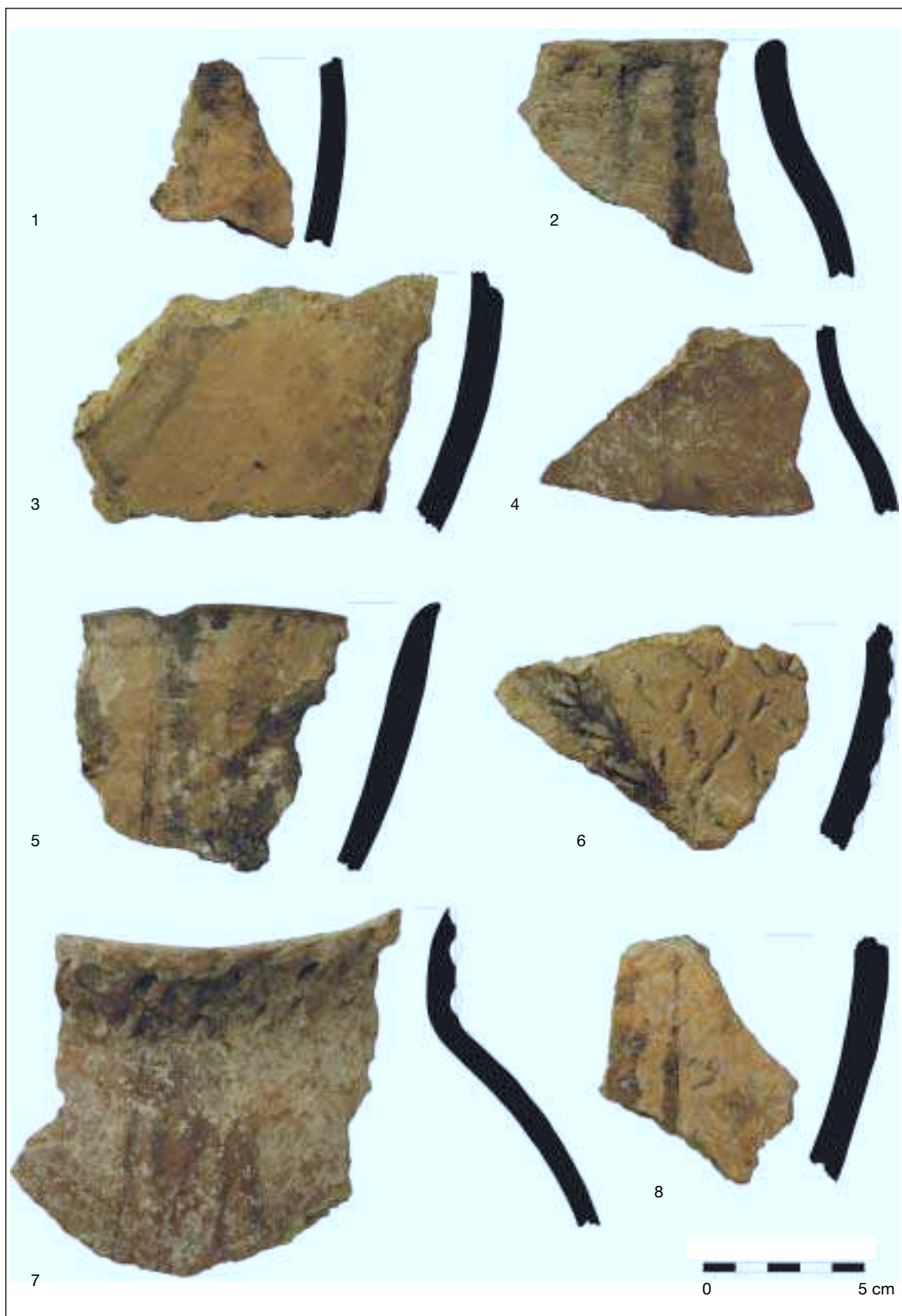
A nyolcvanas évek második felében a helyi termelőszövetkezet tereprendezést végzett, erről a szegedi múzeumot nem értesítették, s a telepnyomokat úgyszólván teljesen eltüntették. Néhány karólyuk lenyomata emlékeztet az egykori házakra.

A lelőhelyen 1964 őszén és 1965 tavaszán hitelesítő ásatást végeztünk. A munkában társam volt Makkay János és Saliga László. Konzulensként meglátogatott minket Bökönyi Sándor és Szekeeres László.

Az ásatás során egyetlen összefüggő objektumot tártunk fel, egy rendkívül nagy méretű hulladékgödört (1. sz. gödör), melyet nagy valószínűséggel, eredetileg a házak építéséhez szükséges agyag kitermelésekor mélyítettek le. Szabálytalan körvonalú, meredek falú, legnagyobb mélysége a jelenkori felszíntől mért 223 cm volt. Két helyen, a gödör alján, tüzelési nyomok mutatkoztak. A gödör mellett lemélyített kutatóárkainkban csak minimális mennyiségű szórvány anyagot találtunk. A szűztalaj 30–40 cm mélységben jelentkezett, a szubhumuszba keveredett kevés állatcsont, cserép jelezte az egykori felszínt, ámde a legújabb kori mélyszántás ezt nem tette határozottan elkülöníthetővé. A gödör déli szegélyénél a szubhumuszhoz kapcsolódó réteg igen kemény volt, talán ez lehetett az egykori járószint, mely a gödör feltöltődése után is használatban volt.

A gödör feltöltődése során rétegek keletkeztek, közel vízszintesen laza hamus, csigás, kormos, keményebb hamus, sárga agyagos rétegek váltották többszörösen egymást, igen sok lelettel telítetten. Steril, lelet nélküli réteget nem találtunk. Pontos megállapítható volt, hogy a gödört csak a humusz alatti agyagréteg aljáig bányászták ki, az alatta levő homokba sosem mélyedt le a gödör változó mélységű alja. A cserépanyag nem mutatott eltérést a gödör különböző rétegeiben, az állatcsontok összetétele azonban igen, melyre már az ásatás során felfigyeltünk. A legalsó rétegekben elsősorban nagykerétdzők csontjaira leltünk, feljebb váltakozva halcsonttal és halpikkellyel, csigaházzal, illetve kiskerétdzők csontjaival kevert rétegek kerültek kibontásra.

A bekötőút déli szegélyén nyitott kis szelvényünkben egy másik gödör (2. sz. gödör) szegélyére leltünk, melyben igen nagy méretű paticsdá-

1. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödör — festett edénytöredékek
 Fig. 1. Röske-Lúdvár, pit 1 — painted pottery fragments

rab (házfal töredéke?) feküdt, e gödör feltárássra sajnos nem volt lehetőségünk.

Az 1. sz. gödörben a sok paticstöredék, állatcsont és egyéb lelet mellett 33 000 darab edénytöredéket leltünk.

Közülük vörös bevonatú: 1,44%, festett díszű: 0,07%, csipett díszű: 24,6%, hálómintás: 1,7%, barbotin díszű: 0,04%, nádveg lenyomatos: 0,03%, kagylóvég lenyomatos: 0,15%, díszítetlen durva kerámia: 67,67%, finom kerámia 4,3%. Az edénytöredékek általában világos színűek: világosbarna, téglaszínű, sárgás-barnás árnyalatok dominálnak. A vastagfalú, durva kerámiatöredékek némelyikén fényezés figyelhető meg. Az edények nyersanyagát csaknem minden esetben pelyvával keverték.

Az edényformák a Körös-kultúra általánosan ismert típusai, közülük csak egy nyeles merice (nagy agyagkanál) töredéke és egy hólyagos testű edény, valamint egy állat alakú edény (TROGMAYER 2003) jelent újdonságot.

Jelen dolgozatomban ezért nem is térek ki a tömegáru részletes bemutatására, melynek ilyen nagy mennyiségét valószínűleg a közelben lévő kemence, kemencék selejtiének köszönhetjük. Külön elemzést kívánna a nagyméretű tárolóedények készítésének módja, ezek valószínűleg egyedenként kerültek kiégetésre, de elegendő bizonyíték hiányában, feltételezések boncolgatására nem vállalkozunk.

Bemutatjuk viszont azt a különlegesnek számító leletegyüttest, melyet a festett töredékek, oltárok, szobrocskák, és csonttárgyak jelentenek.

A festett technikának több változata figyelhető meg. Közülük a legarchaikusabbnak a következők tűnnek:

1. Barnás színű, gömbös testű, hengeres nyakú, egyenes peremű fazék töredéke. Nyakán két sorban csipett dísz fut körbe. Vállán függőleges, festett fekete vonalköteg. H.: 10,4 cm, Szé.: 10,4 cm, Ltsz.: 67.2.1.¹ (TROGMAYER 1968, XX. t. 1) (1. kép 7).
2. Világosbarna, durva felületű edénytöredék, rajta párhuzamos fekete festett vonalpár. H.: 7,0 cm, Szé.: 4,5 cm, Ltsz.: 67.2.2. (TROGMAYER 1968, XX. t. 2) (1. kép 8).
3. Szürkés-barnás, foltos simított felületű tál töredéke, pereméből függőleges festett fekete vonalak indulnak. H.: 8,5 cm, Szé.: 4,4 cm, Ltsz.: 67.2.3. (TROGMAYER 1968, XX. t. 3) (1. kép 5).
4. Világosbarna színű, durva felületű töredék, fekete párhuzamos vonalakkal festve. H.: 6,3 cm, Szé.: 4,4 cm, Ltsz.: 67.2.4. (TROGMAYER 1968, XX. t. 4) (1. kép 1).
5. Világosbarna, durva felületű, gömbsüveg idomú tál töredéke. Pereme fekete, ebből egyenetlen V alakú fekete festett

¹ A tárgyakat a szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi. A fényképes táblákat Kozma Károly és Váczi Gábor, a rajzokat Koncz Margit készítette — munkájukat köszönöm.

vonalpár indul. H.: 8,7 cm, Szé.: 7,4 cm, Ltsz.: 67.2.5. (TROGMAYER 1968, XX. t. 5; 1989, Abb. 1. 1) (2. kép 9).

6. Barnás, fényes, öblös fazék oldaltöredéke függőleges festett fekete vonal nyomával. H.: 6,4 cm, Szé.: 8,5 cm, Ltsz.: 67.2.6. (TROGMAYER 1968, XX. t. 6) (1. kép 4).

7. Szürkésbarna, belül fényezett, kívül durva felületű edény peremtöredéke, a peremből két festett fekete csík fut a has felé. H.: 10,1 cm, Szé.: 6,8 cm, Ltsz.: 67.2.7. (TROGMAYER 1968, XX. t. 7) (1. kép 2).

8. Barnás, kívül szürke foltos gömbsüveg alakú tál töredéke, belső oldalán festett fekete, sraffozás-szerű minta; a külső oldalon igen halványan vörös lenyomat látszik. H.: 6,1 cm, Szé.: 6,1 cm, Ltsz.: 67.2.8. (TROGMAYER 1968, XX. t. 8) (2. kép 6).

9. Világosbarna, durva, öblös edény töredékén festett fekete csík. H.: 7,6 cm, Szé.: 6,5 cm, Ltsz.: 67.2.9. (TROGMAYER 1968, XX. t. 9) (1. kép 3).

10. Barnás színű, belül fényezett, csipett díszű fazék oldaltöredéke, festett fekete vonal díszével. H.: 7,0 cm, Szé.: 6,0 cm, Ltsz.: 67.2.10. (TROGMAYER 1968, XX. t. 10; 1989, Abb. 1. 2) (1. kép 6).

Sajnálatos módon nem tudtunk kémiai vizsgálatokat végeztetni, ezért nem tudok arra a feltevésre meggyőző választ adni, hogy egyes esetekben valóban a natúr durva felületre felvitt fekete festék jelenik meg díszként, avagy esetleg a ráégett, kifutott, odakozmált élelem maradványait nézzük festett dísznek. Szóba jöhet az égetés során esetenként lejátszódó redukciós folyamat ilyen megjelenési formája is.

Néhány edénytöredéken a festett mintát a terrakotta színű fényezett edényfelületre vitték fel. Ezeknek az edényeknek az anyaga is pelyvával soványított, a belső, redukált égetésű fekete magon híg agyag-iszaból készült bevonat figyelhető meg.

1. Gömbsüveg formájú tál peremtöredéke, mindkét oldala fényezett, pereme egyenes. Belső felületét festett fekete vonalkötegek borítják, melyek sraffozás-szerű mintát alkotnak. H.: 6,1 cm, Szé.: 10,7 cm, Ltsz.: 67.2.11. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 1) (2. kép 7).

2. Finoman kidolgozott kehely peremének töredéke. Belső oldala durva felületű, külső felülete fényezett, rajta festett, sraffozás-szerű minta. H.: 9,5 cm, Szé.: 7,0 cm, Ltsz.: 67.2.12. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 2; 1989, Abb. 3. 1) (2. kép 10).

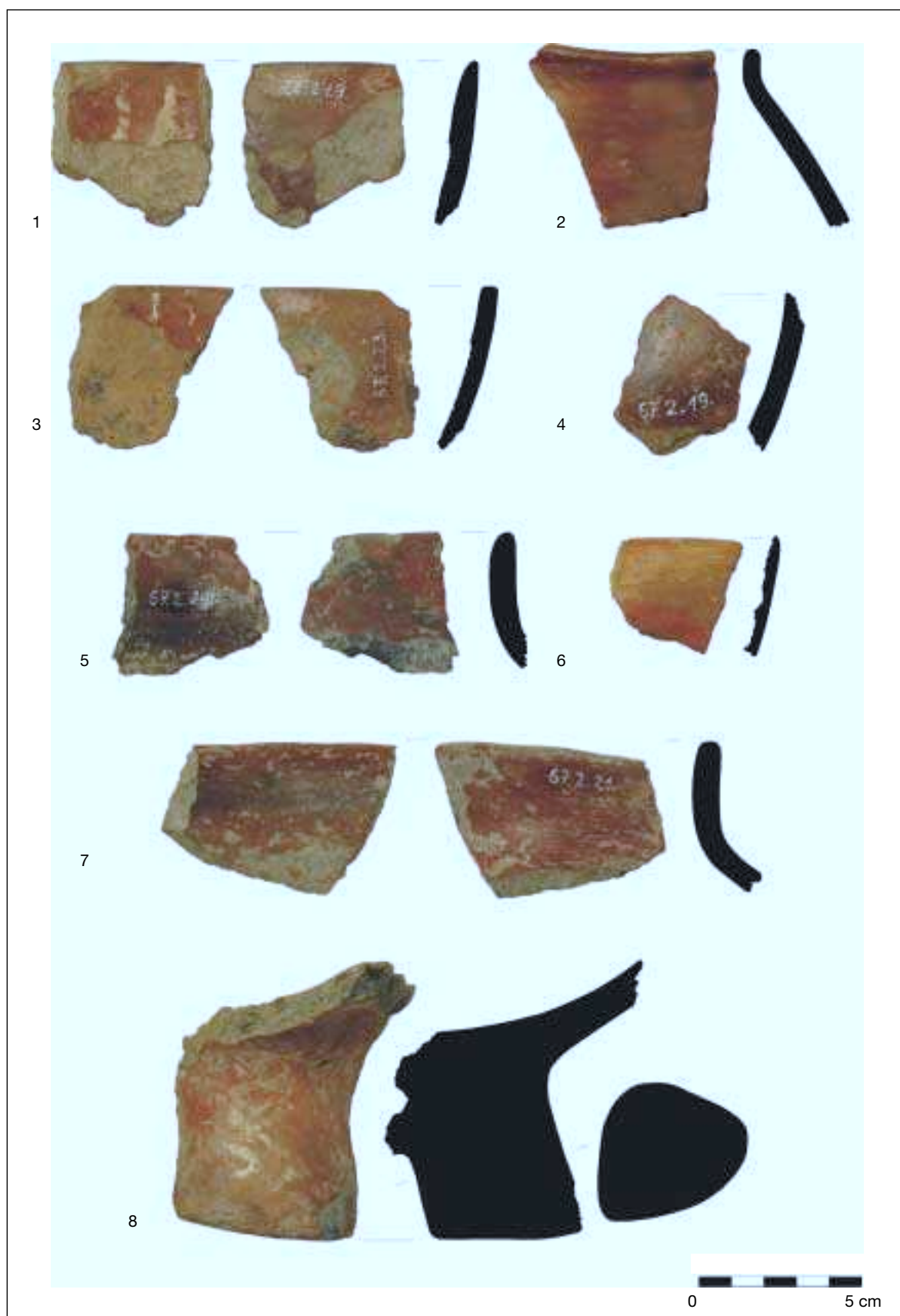
A fentebb leírt technika másik változata az a típus, amikor a terrakotta színű engobot vékony, fényezett vörös festékréteggel fedik, s erre viszik fel a fekete vonalas mintát.

1. Jó kidolgozása, külső oldalán barnás-pirosas foltosra égetett, belül fényes vörös bevonatú tál töredéke, melynek belső oldalát vékony festett fekete vonalak díszítik. H.: 7,1 cm, Szé.: 4,4 cm, Ltsz.: 67.2.13. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 3) (2. kép 4).

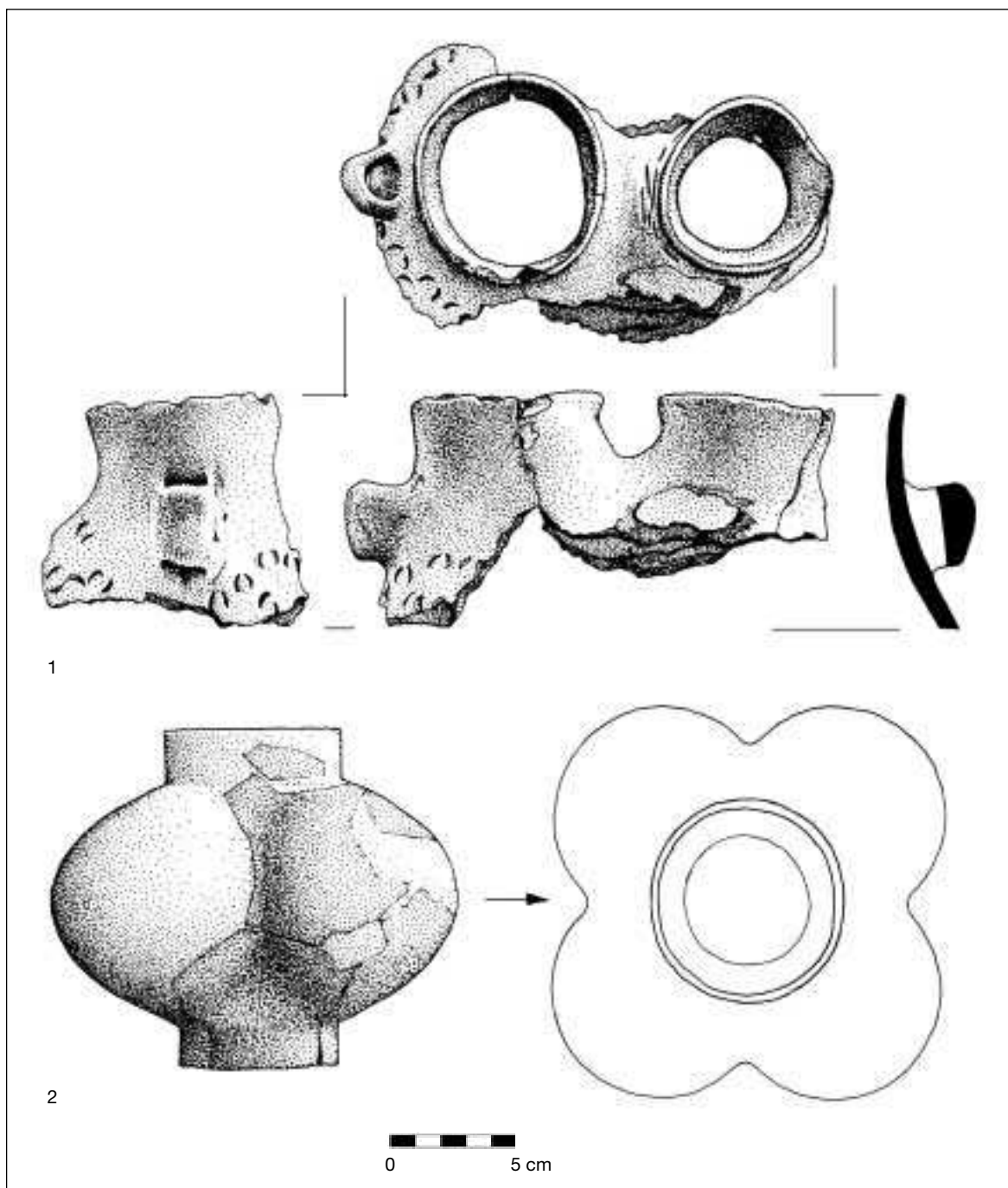
2. Igen jó kidolgozása kívül-belül vörös bevonatú peremtöredék. Külső oldalát festett fekete sraffozott minta díszíti. H.: 5,1 cm, Szé.: 4,4 cm, Ltsz.: 67.2.14. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 4) (2. kép 5).

2. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödör — festett edénytöredékek
 Fig. 2. Röske-Lúdvár, pit 1 — painted pottery fragments

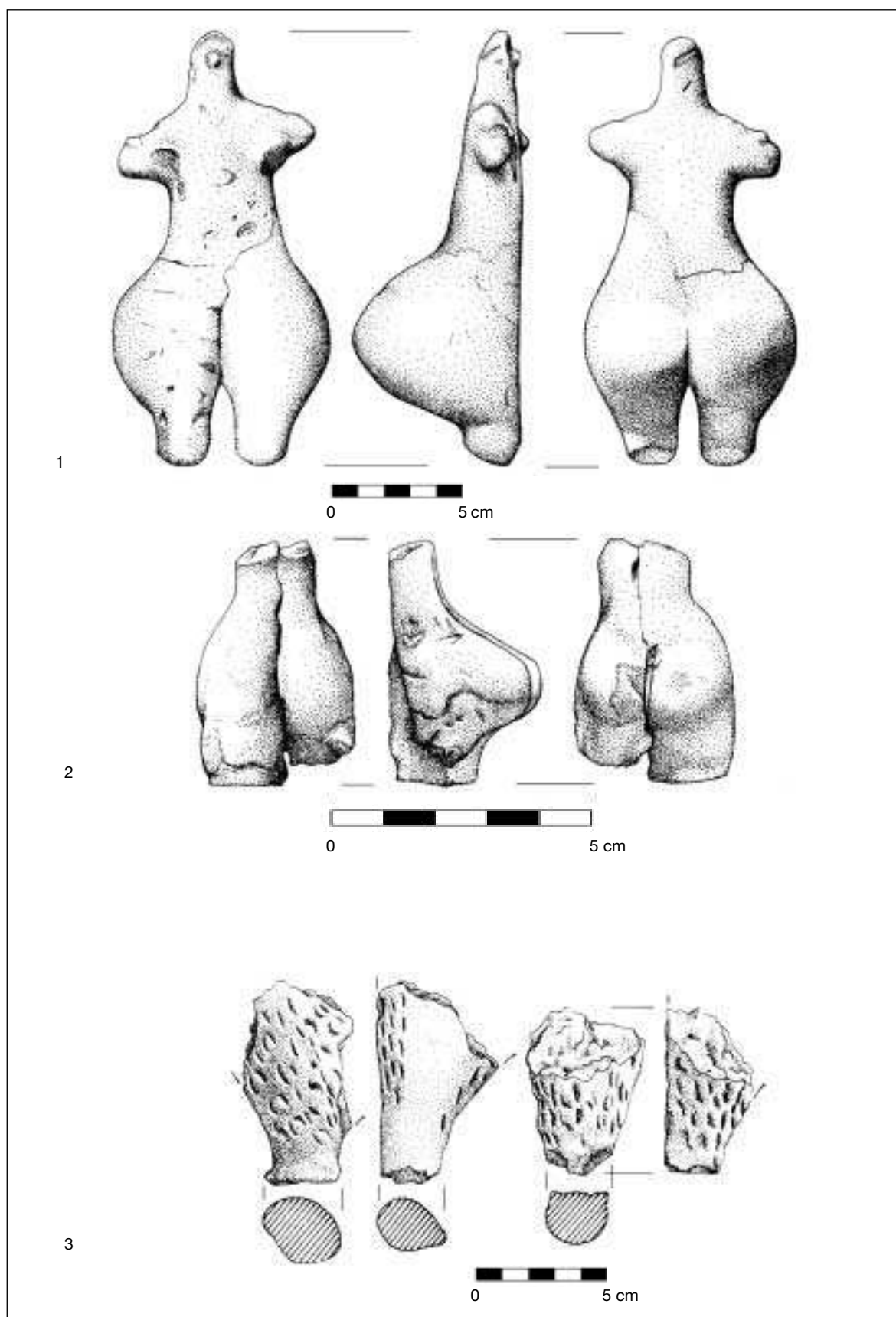
3. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödör — festett edénytöredékek
 Fig. 3. Röske-Lúdvár, pit 1 — painted pottery fragments

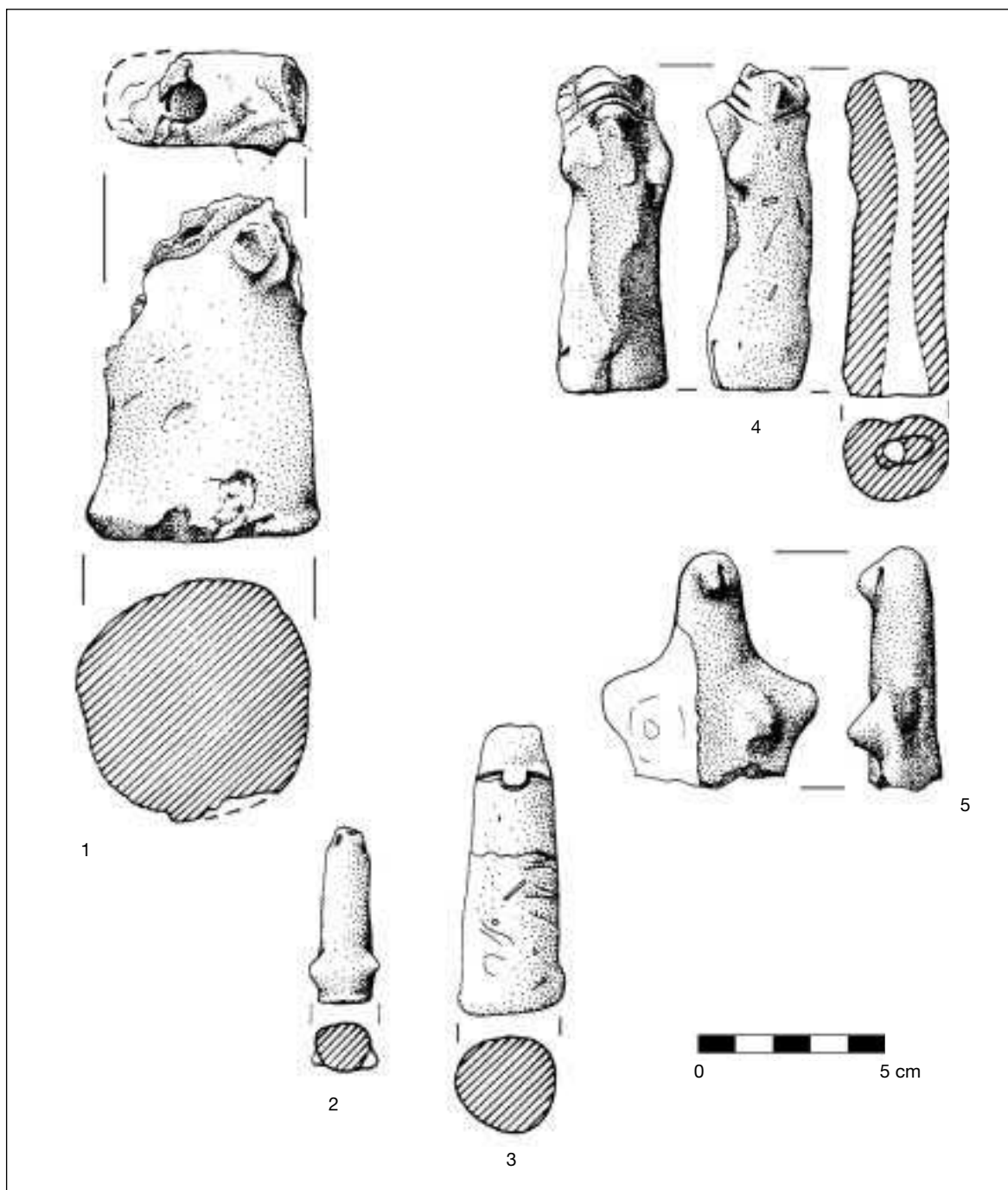
4. kép. Rösztke-Lúdvár, 1. gödör — edénytöredékek
Fig. 4. Rösztke-Lúdvár, pit 1 — pottery fragments

3. Kívül-belül vörös bevonatú, erodált felületű töredék. Fényezett belső oldalán festett fekete vonalak. H.: 5,0 cm, Szé.: 3,0 cm, Ltsz.: 67.2.15. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 5) (2. kép 8).
4. Kívül fényes, terrakotta színű, belül vörös bevonat nyomát őrző edénytöredék, belső oldalán fekete festett vonalak. H.: 5,1 cm, Szé.: 4,4 cm, Ltsz.: 67.2.16. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 6) (2. kép 3).
5. Kívül-belül vörös bevonatú egyenes peremű tál töredéke, belső oldalán festett fekete vonaldísz. H.: 5,7 cm, Szé.: 3,5 cm, Ltsz.: 67.2.17. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 7) (2. kép 1).
6. Kívül-belül sötétvörös bevonatú durvább edény töredéke,

- külső oldalán fekete festés nyoma. H.: 5,0 cm, Szé.: 3,7 cm, Ltsz.: 67.2.18. (TROGMAYER 1968, XXI. t. 8) (2. kép 2).
7. Mindkét oldalán vörös bevonatú, hengeres nyakú edény töredéke, külső oldalán festett fekete vonal. H.: 4,3 cm, Szé.: 3,5 cm, Ltsz.: 67.2.19. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 7) (3. kép 4).
8. Sötétvörös bevonatú, igen jó kimunkálású edénytöredék, külső oldalán fekete festés nyoma. H.: 4,6 cm, Szé.: 4,0 cm, Ltsz.: 67.2.20. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 8) (3. kép 5).
9. Kívül-belül vörös bevonatú, hengeres nyakú edény töredéke, a nyak belső oldalán fekete festés nyoma. H.: 4,5 cm, Szé.: 6,8 cm, Ltsz.: 67.2.21. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 6) (3. kép 7).

5. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödör — idol és idoltöredékek
 Fig. 5. Röske-Lúdvár, pit 1 — idol and idol fragments

6. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödör — idoltöredékek
Fig. 6. Röske-Lúdvár, pit 1 — idol fragments

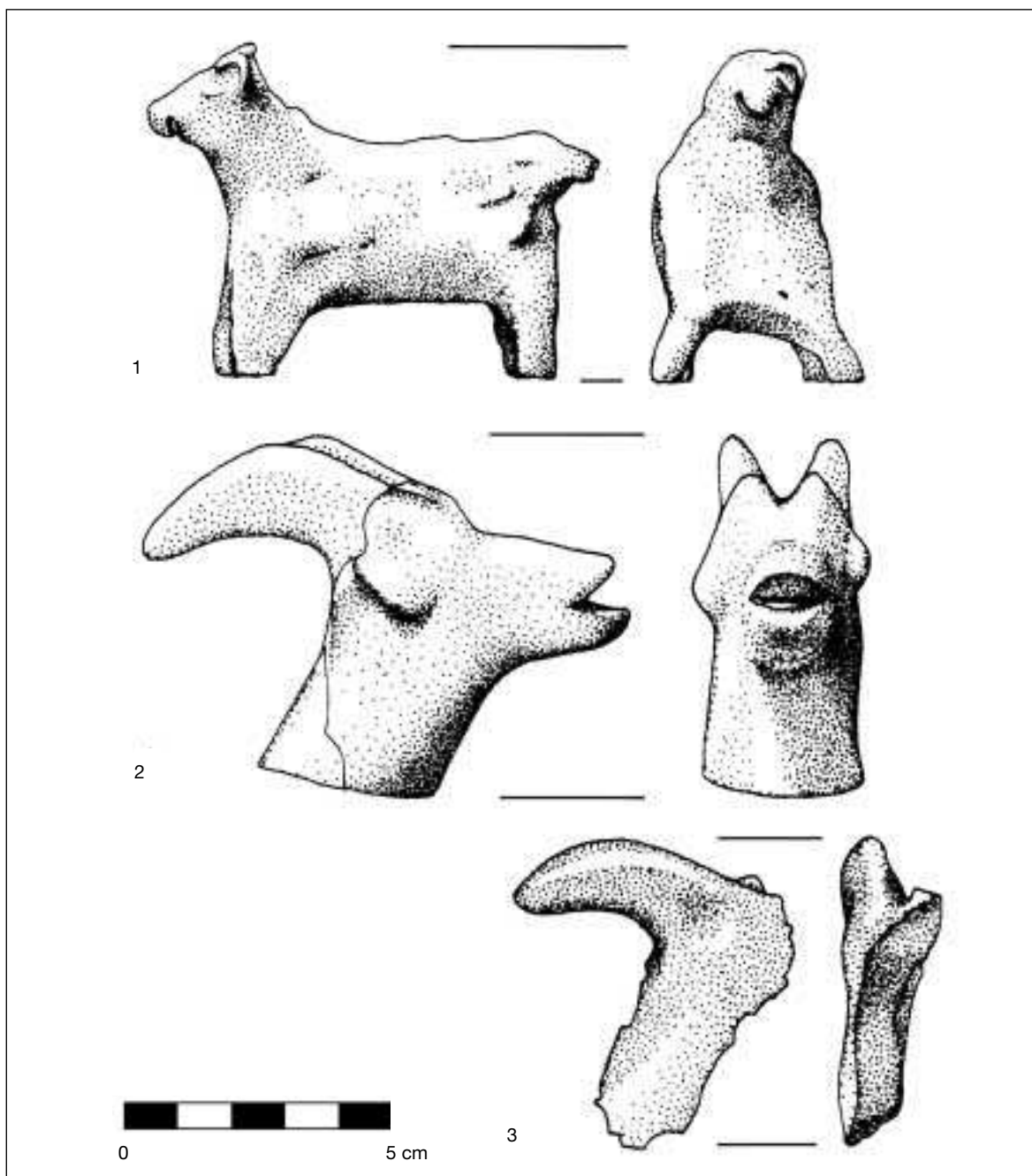
Néhány töredéken az előbbiekhöz hasonló kivitelezésű vörös alapon, porózus fehér festékekkel felvitt mintákat figyelhetünk meg.

1. Kívül-belül vörös bevonatú, fényezett, egyenes peremű tál (?) töredéke, belső oldalán a peremtől párhuzamos fehér vonalak indulnak. H.: 5,0 cm, Szé.: 4,8 cm, Ltsz.: 67.2.22. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 5; 1989, Abb. 2. 3) (3. kép 1).
2. Mindkét oldalán vörös bevonatú, külső oldalán erősen erodált felületű tál töredéke; a belső oldalon a peremből két fehér

festett vonal indul. H.: 5,7 cm, Szé.: 4,0 cm, Ltsz.: 67.2.23. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 4; 1989, Abb. 2. 4) (3. kép 3).

3. Terrakotta színű, belül vörös bevonatú, többablú edény háromszög keresztmetszetű lábtöredéke. Felületén nyomokban vörös bevonat, melyen fehér festésű zeg-zug minta nyomai látszanak. Az edény meglehetősen nagyméretű lehetett. Ma.: 6,7 cm, Ltsz.: 67.2.24. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 3; 1989, Abb. 2. 1) (3. kép 8).

A proto Seszlo-horizontból ismert, minden bizonnyal import, kronológiai szempontból rendkí-

7. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödör — állatszobrocska és állatszobrocska töredékek
Fig. 7. Röske-Lúdvár, pit 1 — animal figurine and animal figurine fragments

vül fontos „red on cream” áru két példányát korábbi tanulmányunkban már ismertettük (TROGMAYER 1989).

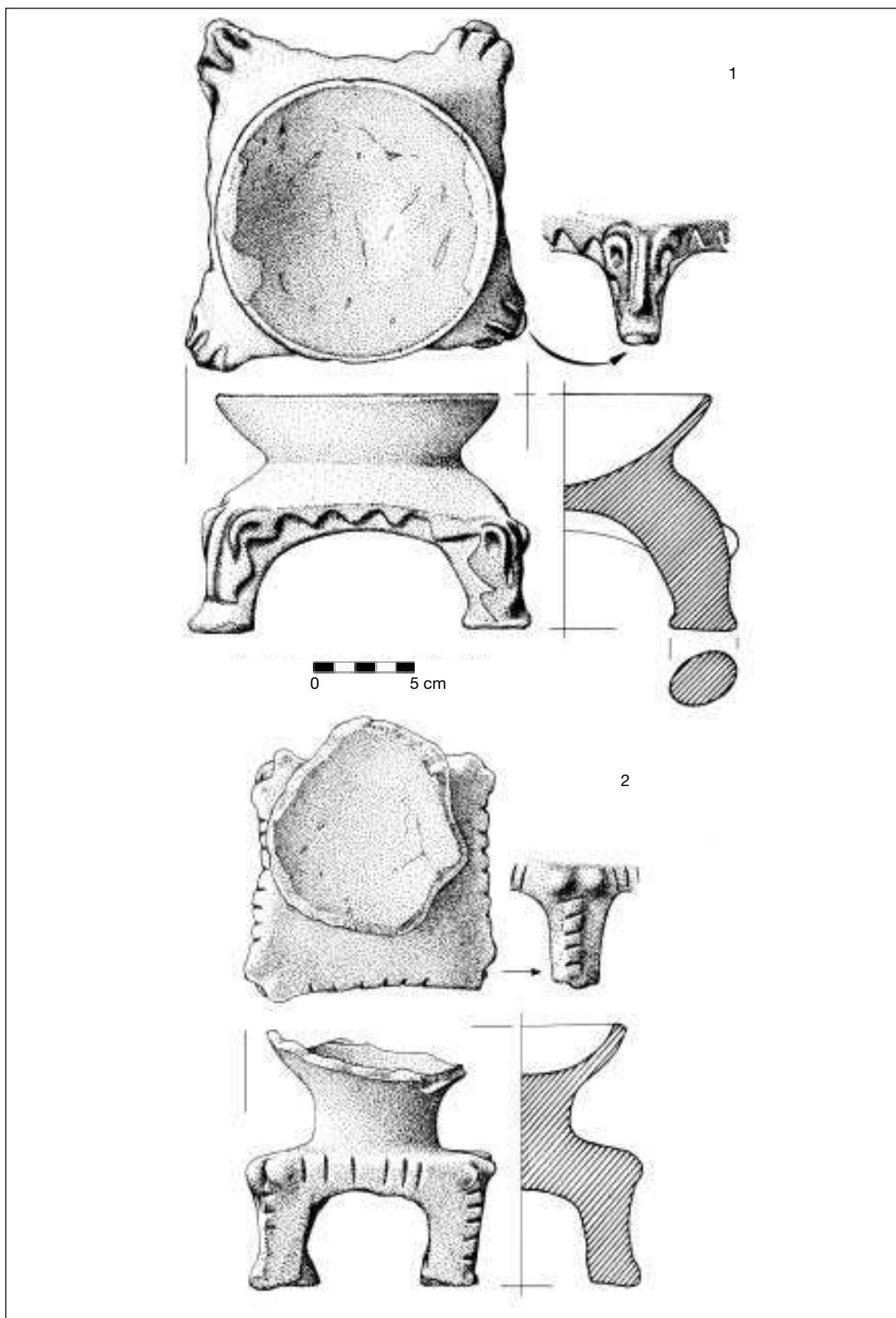
1. H.: 3,6 cm, Szé.: 3,5 cm, Ltsz.: 67.2.25. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 1; 1989, Abb. 4. 2) (3. kép 6).

2. H.: 6,6 cm, Szé.: 6,1 cm, Ltsz.: 67.2.26. (TROGMAYER 1968, XXII. t. 2; 1989, Abb. 4. 1) (3. kép 2).

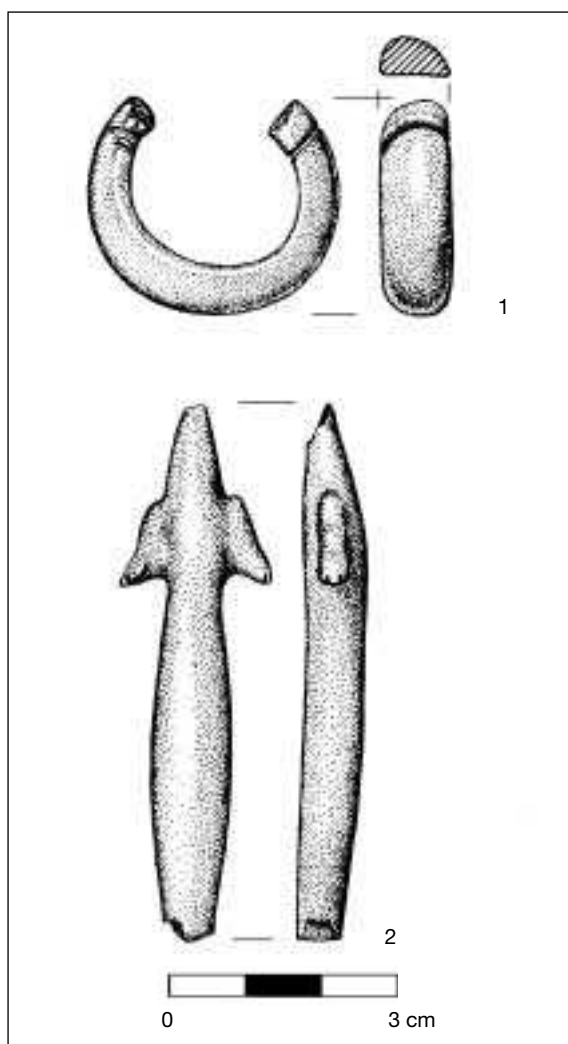
A felületet borító, ráégetett, gyakran fényezett vörös bevonat a kerámia szinte minden típusánál

előfordul, gyakran még szokatlanul nagyméretű tárolóedényeken is. Ebben az esetben gyakori a hengeres nyak belső oldalának is fényes vörös színezése.

Az általánosan ismert edényformák között, újként jelenik meg egy barnás színű, fényezett hólyagos testű, hengeres nyakú, egyenes peremű, korong alakú talpon álló edény. Nyakán és a perem belső oldalán igen halvány, fekete festéknyomok láthatók.

8. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödör — oltárkák (mécsekek)
 Fig. 8. Röske-Lúdvár, pit 1 — altars (oil lamps)

9. kép. Röske-Lúdvár, 1. gödrös — csonttárgyak
Fig. 9. Röske-Lúdvár, pit 1 — bone artefacts

1. Ma.: 15,5 cm, Pá.: 9,8 cm, Fá.: 8 cm, Ltsz.: 67.2.81.
(TROGMAYER 1968, XXVI. t. 7) (4. kép 2).

Ugyancsak ritkaság a csoport leletanyagában az ikerszájú edény, melynek töredékére leltünk. A két szájnnyílás átmérője eltér, a nyaktón függőleges nyílású szalagfűl van. Vállá csipett díszű.

1. H.: 7,0 cm, Szé.: 4,5 cm, Ltsz.: 67.2.85. (TROGMAYER 1968, XXV. t. 7) (4. kép 1).

A kerámiaemlékek között számos idoltöredéket találtunk, melyek a korábbi ismert típusok sorába illeszthetők. Közülük kiemelkedik egy, az eddig láttakhoz viszonyítva nagyméretű, csaknem egész darab, melynek a „Lúdvári Vénusz” nevet adtam.

1. Barna, fényezett, pelyvás anyagú, lapos felsőtestű, zsírfarú idol. Előoldala kopottabb. A lapított metszetű fej-

részen csak az orrot jelöli egy kis bütyök. A karok sematikusan jelzett nyúlványok, a melleket egy-egy kis bütyök jelzi. Talpa ferdén lemetsett, úgy tűnik, mintha farára támaszkodó, ülő alakot akartak volna mintázni. Egyik lába nem került elő, a metszetből látszik, hogy a szobrocskát két részből állították össze. Ma.: 16,5 cm, Ltsz.: 67.2.68. (TROGMAYER 1965; 1968, XXIV. t. 3, XXVII. t. 7; 1977) (5. kép 1).

2. Az előbbihez hasonló szürke, fényezett idol felső testének töredéke. Ezen a tárgyon is látszik, hogy az illesztési vonal mentén törött el. Ma.: 6,2 cm, Szé.: 3,0 cm, Ltsz.: 67.2.61. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 4, XXXIV. t. 2) (6. kép 5).

3. Szürkés-barnás foltos, lapos felsőtestű zsírfarú idol töredéke. Talpa egyenes, álló szobrocscsa volt. Törésvonal az illesztés mentén. H.: 4,7 cm, Ltsz.: 67.2.65. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 7) (5. kép 2).

4. Barnás színű zsírfarú idol alsó részének töredéke. Ez is a hosszanti illesztés mentén törött el. H.: 4,2 cm, Szé.: 3,8 cm, Ltsz.: 67.2.60. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 8).

5. Világosbarna, jó kimunkálású zsírfarú ülő szobrocscsa láb-töredéke. H.: 5,8 cm, Szé.: 2,6 cm, Ltsz.: 67.2.1049. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 3).

6. Téglaszínű, csipett díszű zsírfarú idol lábtöredékei. H.: 7,9, 7,7, 6,0 cm, Ltsz.: 67.2.53–54, 67.2.56. (TROGMAYER 1968, XXX. t. 3, 4, 7) (5. kép 3).

7. Világosbarna, durva, hengeres testű, ún. „fej nélküli” idol töredéke. Csúcsán 1,3 cm-es átmérőjű kerek függőleges lyuk van. A letört kar és mell csontja az egyik oldalon megfigyelhető. Ma.: 8,9 cm, Á.: 6,5 cm, Ltsz.: 67.2.88. (TROGMAYER 1968, XXXIV. t. 6) (6. kép 1).

8. Világosbarna, hengeres kis idol. A két kart (?) két kis bütyök jelzi. Ma.: 8,9 cm, Ltsz.: 67.2.89. (6. kép 2).

9. Barnás, közel hengeres testű kis idol. Az orrot kis kerek bütyök, a szemeket vízszintes bevágások jelzik. Ma.: 7,7 cm. Ltsz.: 67.2.58. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 10; 1972, Taf. 5. 3²) (6. kép 3).

10. Barnás, hengeres testű, csőszerű idol. A belső csatorna a fejnél kerek, a talpnál lapos keresztmetszetű. A füleket két kis lapos nyúlvány jelzi. A homlokot három vízszintes ránc jelképezi, alattuk az orr bütyke. A karokat is egy-egy bütyök jelzi. Lehetséges, hogy a figurát égetés előtt szerves anyagra tapasztották, ezért keletkezett az üreges belső rész. Ma.: 9,6 cm, Ltsz.: 67.2.59. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 2; 1972, Taf. 5. 1) (6. kép 4).

Az ember alakú szobrocskák mellett három állatszobrocscsa töredéket is leltünk. Szakrális jellegük nem lehet kétséges.

1. Világosbarna, érdes felületű, juh szobrocscsa. A kissé elnagyolt megmunkálás ellenére a gerincvonal kiképzett. Farka letört. Orra és a pajzsszerű homlok valószínűsíti, hogy juhot ábrázolt. Ma.: 6,2 cm, H.: 8,5 cm. Ltsz.: 67.2.1075. (TROGMAYER 1968, XXXIV. t. 1) (7. kép 1).

2. Szürkés, világosbarna foltos, igen jó kidolgozású állatszobrocscsa fejtöredéke. A két szarvcsonk alatt lapos bütykök jelzik a füleket. Hosszabb állkapocs kiképzése, és sajátos orra valószínűsíti, hogy kecskét ábrázolt. H.: 5,7 cm, Ltsz.: 67.2.63. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 6) (7. kép 2).

3. Előbbi feltevésünket megerősíti egy barna színű, fényezett szobrocscsa szarvtöredéke. A szarv lapos, enyhe ívben hátrahajló. H.: 5,3 cm, Ltsz.: 67.2.62. (TROGMAYER 1968, XXXI. t. 5, XXXIV. t. 4) (7. kép 3).

² Tévesen Gyálarét megjelöléssel.

A kultusztárgyak közé sorolható egy világosbarna színű, kívül fényezett, belül egyenetlen felületű házmodell-töredék.

1. Hosszanti gerincéből mindkét oldalon bordák indulnak úgy, hogy az ellenkező oldal réseihez tagozódnak. Az egyik oldalon elnagyolt zeg-zug szerű bekarcolás, talán a csapolás (?) jelzése. A töredék egyik végén hegyes fülű, hegyes orrú állatfej (kutya?, róka?, farkas?) a másik vége lesimitott. H.: 8,9 cm, Ltsz.: 67.2.66. (TROGMAYER 1966a; 1966b; 1968, XXXI. t. 9, XXXII. t. a–b).

Kiemelkedően fontos egy állat alakú, vörösré festett edény töredéke (TROGMAYER 2003). Párhuzamai Bulgáriából és Törökországból ismertek (MELLAART 1974, Fig. 92; TODOROVA ET AL. 1983, 42–43, Kat. 21).

Néhány kis töredék talán ember alakú edényből származik, az aszimmetrikus edénydarabkák azonban nem határozhatók meg egyértelműen.

Ugyancsak a kultusztárgyak közé tartoznak az ún. mécsesek, melyek az egész kultúrkörben megtalálhatók. A tiszai kultúra leletei között sikerült bebizonyítanom, hogy hasonló megjelenésű leletek ugyancsak kultusztárgyak, oltárok, vagy istenségek trónusai voltak (TROGMAYER 1990, 67; 1992b, 57). Ezért szívesebben beszélnek a „mécsesek” helyett oltárkákról. Eredetileg a hátukon tálat tartó állatok stilizált alakjait láttam bennük.

1. Világosbarna fényezett, igen finom kiképzésű négylábú oltárka (mécses). Sarkain stilizált állatfejek (kos?). A négy-szegletes asztalka szegélyét bemélyített háromszögek sora díszíti. Tányérja kerek, egyenes peremű, belül feketére égett. Ma.: 9,7 cm, Pá.: 11,7 cm, Ltsz.: 67.2.67. (TROGMAYER 1968, XXVII. t. 4) (8. kép 1).
2. Téglaszínű, durva kidolgozású négylábú oltárka (mécses) töredéke. A lábak kiképzése stilizált állatfejre emlékeztet. Az asztalka szegélye bevágásokkal tagolt, a sarkokon kettős bütykök. Tányérkája tömör, hengeres nyaktagon ül. Ma.: 10,5 cm, Ltsz.: 67.2.69. (TROGMAYER 1968, XXXVII. t. 3) (8. kép 2).

Nem tekintem ékszernek azokat a csonttárgyakat, melyek a gödör déli szegélyén, a már említett letaposott felületen kerültek elő.

1. Igen jó kidolgozású, nyitott végű félkörös metszetű csontgyűrű. Végein körbefutó bemélyedések. Talán a függeszítőzsinór felerősítését szolgálták. Á.: 3,4 cm, Ltsz.: 67.2.1073. (TROGMAYER 1968, XXXV. t. 7) (9. kép 1).

2. Hengeres testű, ismeretlen rendeltetésű hosszúkás csonttárgy töredéke. Két oldalán egy-egy vállas fül szerű kiemelkedés található, melyeknek vége két-két vékony bevágással díszített. A tárgy hátracsapott fülű állatfejre emlékeztet, talán csontkanál nyele lehetett. H.: 7,1 cm, Ltsz.: 67.2.1074. (TROGMAYER 1968, XXXV. t. 8) (9. kép 2).

A csonteszközök közül több pecekhort, simítót, árákat, agancseszközt említhetünk. Kőeszköz igen ritka, mindössze egy penge, és egy kis trapéz alakú kőbalta került elő.

A lelőhelyen összegyűjtött állatcsontokat Bökönyi Sándor határozta meg. Ezek szerint a háziállatok és vadállatok aránya: 40,81%–59,19%. A háziállatok közül, az összes állatcsonthoz viszonyítva: eb 1,63%; sertés 0,62%; juh-kecske 31,18%; szarvasmarha 7,33% A fenti adatokkal kapcsolatos feltételezéseinket korábbi tanulmányunkban ismertettük (TROGMAYER 1992a).

Az abszolút kor meghatározására csak jóval később került sor. Ennek oka az akkori politikai viszonyokban rejlik, a faszén mintákat úgy kellett kicsempésznünk Berlinbe, ahol H. Quitta jóvoltából elvégezték a vizsgálatokat. Sajnos a lúdvári minták valahol elvesztek. Később Debrecenben került sor radikarbon elemzésre. Ezek szerint a lelőhely kora: (Deb 2730) 5866 (5791) 5727 BC, illetve 5973 (5791) 5689 BC, 6972± BP. (HORVÁTH–HERTELENDI 1994, 122, Cluster I).

Tanulmányom ezen részében csupán a leletek bemutatására törekedtem. A második részben Gyálárét-Szilágyi major, valamint Deszk-1. sz. Olajkút leleteinek bemutatása után vetem föl azokat a kérdéseket, melyek megoldása a következő régészgeneráció feladata lehet.

Trogmayer Ottó
toto34@chello.hu

Irodalom:

- BÁNYFY E.–GOLDMAN GY. 2003: Újkőkori hitvilág. In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 112–117.
HORVÁTH, F.–HERTELENDI, E. 1994: Contribution to the ¹⁴C based absolute chronology of the Early and Middle Neolithic Tisza region – Megjegyzések a Tisza-vidék korai és középső neolitikumának ¹⁴C alapú abszolút kronológiájához. *JAMÉ* 36 (1994) 111–133.
MELLAART, J. 1974: *Earliest Civilisations of the Near East*. London.

- TODOROVA, H.–TSCHOCHADSIEW, M.–VAISOW, I.–IWANOW, I. 1983: Katalog. In: Busch, R. (Hrsg.): *Keramik und Gold. Bulgarische Jungsteinzeit im 6. und 5. Jahrtausend*. Frankfurt 1983, 29–211.
- TROGMAYER O. 1964: Megjegyzések a Körös csoport relatív időrendjéhez – Remarks to the relative chronology of the Körös group. *ArchÉrt* 91 (1964) 67–86.
- TROGMAYER O. 1965: Kőkorszaki kincsek Röszkén. *Tiszatáj* 66 (1965) 455–457.
- TROGMAYER, O. 1966a: Ein neolithisches Hausmodellfragment von Röske. *AASzeg Suppl.* 10 (1966) 11–26.
- TROGMAYER O. 1966b: A Körös-csoport lakóházáról. Újkőkori házmodell-töredék Röszkéről – On the dwelling of the Körös group. *ArchÉrt* 93 (1966) 235–240.
- TROGMAYER O. 1968: *A Dél-Alföld korai neolitikumának főbb kérdései*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Szeged.
- TROGMAYER, O. 1972: Frühneolithische anthropomorphe Gefässe. In: Bachmayer, F.–Ruttkay, E.–Melichar, H.–Schultz, O. (Hrsg.): *Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn*. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum 7, Wien 1972, 7–8.
- TROGMAYER O. 1977: A lúdvári Vénusz. *ÉT* 46 (1977) 1741.
- TROGMAYER, O. 1989: Frühneolithische Importgegenstände aus dem Marosmündungsgebiet. In: Bökönyi, S. (ed.): *Neolithic of Southeastern Europe and its near Eastern Connections*. *Varia Archaeologica Hungarica* 2, Budapest 1989, 311–316.
- TROGMAYER, O. 1990: Der Gott mit Axt. Gedanken zu einem neuen Statuettenfund (Statuette V). In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in: Hódmezővásárhely-Gorzsó, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály und Funde*. Frankfurt am Main 1990, 66–69.
- TROGMAYER O. 1992a: Adatok a kora neolitikus életmód kutatásának kérdésköréhez – Data pertaining to questions involved in the research of the early neolithic life-style. *MFME* 1989/90–1 [1992] 15–36.
- TROGMAYER O. 1992b: Újkőkori istenszobrok attribútumokkal – Neolithic Idols with special Attributes. *ArchÉrt* 119 (1992) 57–61.
- TROGMAYER, O. 2003: A unique Neolithic find from Röske. In: Jerem, E.–Raczky, P. (eds.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschengeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. *Archaeolingua* 15, Budapest 2003, 109–113.

A zengővárkonyi agancsharpuna

A halászat az ember legkorábbi tevékenységei közé tartozik, melynek elsődleges célja az élelem-szerzés volt. Halászat vagy halfogás alatt a vizekben élő állatok megszerzése értendő, melyek közé nemcsak a halak, hanem más gerinces és gerinctelen fajták is, elsősorban puhatestűek és rákok tartoznak. Az őskor embere meghatározott módszereket fejlesztett ki a hal megszerzése céljára, a speciális halász eszközök elkészítésének és a sikeres halfogásnak legfontosabb előfeltételét a halak tulajdonságainak, életmódjának ismerete jelentette (BRANDT 1952, 27).

Az őskori halászat kérdéseit elsősorban etnográfusok és etnológusok kutatták az eddigiek során. E. Krause természeti népektől átvett adatokat vetített vissza az őskorra (KRAUSE 1904): az etnológiai párhuzamok adaptálása elsősorban a XIX. század tudományára volt jellemző. A korai halászati technikákkal leginkább az északi és nyugati kutatók foglalkoztak, hiszen a legtöbb idevonatkozó lelet az észak-európai tengerparti területeken, valamint a németországi és svájci tavak vidékén került elő. Megemlítené U. T. Sirelius könyve a finnországi halászat fejlődéséről (SIRELIUS 1934) és R. Indrekonak a baltikumi őskori halászat témájában végzett kutatása (INDREKO 1937).

A halászati módszereket őskori viszonylatokban is elemző kutatók közül elsősorban Herman Ottót kell megemlíteni, aki munkák egész sorával mutatott példát arra, hogy a történeti anyag miként vizsgálható néprajzi analógiák segítségével (HERMAN 1882; 1885; 1892; 1898). A halászati módszerek és technikák általa történt osztályozásához régészeti adatok alapján szinte semmi új sem fűzhető. Az eurázsiai horgok fejlődéséről az őskortól napjainkig jó összefoglalást kapunk Csermák Gézától (CSERMÁK 1963), s az őskori halászat lehetőségeit Szilágyi Miklós is több munkájában behatóan taglalta (SZILÁGYI 1963; 1978; 1981).

Az őskori régészet művelői között megemlítené G. Clark is, aki az európai korai halászat fejlődését a paleolitikumtól a vaskorig kutatta, a leletek széles skáláját felsorakoztatva Észak-Európától kezdve Közép-Európán át egészen a déli, délkeleti területekig (CLARK 1948). A. Brandt munkáiban kísérletet tett az összes halfogási technika

csoportosítására (BRANDT 1952; 1975; 1984), s feltevéseit az újabb régészeti, de a néprajzi és etnológiai kutatások is alátámasztották. A szezonális halászat lehetőségeit a Vinča-kultúra népességénél, a halfogás más kérdéseivel egyetemben J. Chapman kutatta részletesen (CHAPMAN 1981). A Bodeni-tó és Oberschwaben területén előkerült, az őskori halászattal kapcsolatos leleteket legújabban pedig J. Köninger és C. Lübke foglalta össze és értékelte ki (KÖNINGER–LÜBKE 2001). Az őskori halászat kérdéseivel foglalkozó XIX. és XX. századi munkák felsorolása természetesen korántsem teljes.

W. Torke is utal arra, hogy a halászati módszerek milyen nagymértékben kötődnek a helyi (környezetföldrajzi) viszonyokhoz, elemezve a Federsee halfogási technikáit, köztük a harpunával, hálólóval és varsával végzett őskori halászat kérdéseit (TORKE 1987; 1992).

A csontból vagy agancsból készített harpuna-hegyek egy összetett eszközfajta részét képezik, hosszú fanyélre erősítve, melyeket legalább egy szakával s gyakran átfúrt alappal láttak el. Az alap formája gyakran egy ott rögzített rövid zsineget tételez fel,¹ mely a harpunahegyet összeköti a nyéllel, egyben megakadályozva a zsákmányállat elszabadulását (AULER 1993, 17). E.-M. Mertens meghatározása szerint is a harpuna olyan eszközfajta, mely egy egy- vagy többszakás hegyből és fanyélből tevődik össze (MERTENS 1998, 44). Többszakás harpuna nyéllel együtt eddig még nem került elő ásatások során.

Az őskori halászat kérdéseivel korábban egy, a mórágyp-tűzkődombi késő neolitikus lelőhelyen előkerült, agyarlemezből csiszolt horogleletből kiindulva foglalkoztunk, keresve a párhuzamokat Közép- és Délkelet-Európában, felvázolva a horgok tipológiai fejlődését a neolitikum és korai rézkor időszakában (ZALAI-GAÁL 1983, 1. kép).

Jelen munkánk középpontjában a harpunával történő halászat kérdéseit vizsgáljuk a Kárpát-medence késő neolitikus közösségeinél, elsősorban a lengyeli kultúra Zengővárkonyban, Mórágynon,

¹ I. Ulbricht egy olyan bronzkori, átfúrt alapú agancsharpunát közöl Bad Buchauból, melyen a zsineg („Fangleine”) maradványai is megmaradtak (ULBRICHT 1978, 26, Abb. 5).

Aszódon és Zsúkon /Žilkovce, SK/ talált leletei alapján. Megemlítendő, hogy a lengyeli kultúra településein halászati eszközök csak nagyon kis számban kerültek elő, és többnyire csupán néhány halcsont utalhat arra, hogy a hal is a táplálék része volt. Modern ásatási technikák alkalmazásával (pl. iszapolással) újabban ugyan nagyobb mennyiségben találnak halmaradványokat a neolitikus telepeken, de ennek ellenére a hal jelentősége arányait tekintve alig mérhető. Feltételezések szerint a halászat — akárcsak manapság — szezonális tevékenység lehetett a neolitikumban is, télen pedig szünetelhetett is (LÜNING 2000, 155). Azzal is számolni kell, hogy a természetes anyagból, így a csontból és agancsból készített őskori tárgyak nagy része (a régészet számára) kedvezőtlen talajviszonyok között elpusztult az elmúlt évezredek során.

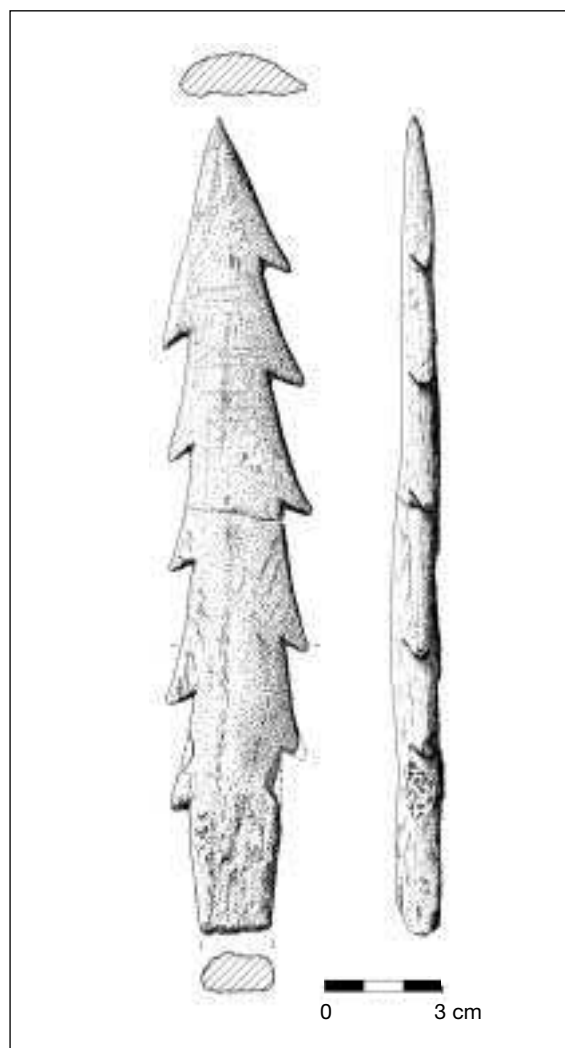
A lengyeli kultúra nagyméretű harpunája Zengővárkonyban került elő. Agancsból készült, teste lapos és széles, H.: 216 mm, Szé.: 34 mm, V.: 13 mm. Lapos alsó oldala durva és csak felületesen csiszolt, felső oldallapja ellenben kissé domború és sima felületű. Keskeny oldalain (szélein) enyhén lekerekített, itt öt-öt, lefelé álló, hegyes szaka helyezkedik el egymással átellenesen, a legalsó szaka letört. A harpuna alaprésze enyhén trapéz alakú és átfúratlan (1. kép).

A leletet Dombay János a vadászeszközök közé sorolta (DOMBAY 1960, 202, Taf. 83. 12). Zengővárkonyban a tetemes nagyságú eszközanyag ellenére más, a halászattal összefüggésbe hozható lelet nem került elő.

A halfogással kapcsolatos leletek száma a mórág-tűzkődombi lelőhelyen is nagyon kicsi. A feltárások során mindössze az említett agyarlemezhorog (2. kép 1), egy csontból faragott horog (2. kép 2), valamint egy töredékes, kisméretű, 73 mm hosszúságú agancsharpuna került elő letört hegygyel, két-két átellenesen elhelyezkedő hegyes szakával és rövid, ugyancsak átfúratlan alappal (ZALAI-GAÁL 1983, 4. kép). Mivel a mórágai késő neolitikus települést három oldalról is víz, illetve mocsár kerítette, valószínűnek tartható, hogy a víziállatoknak, halaknak nagyobb szerepe lehetett a népesség hússal való ellátásában, amire az előkerült halcsontok is (harcsa, ponty) is utalhatnak.²

Kalicz Nándor is úgy véli, hogy a halászat jelentősége a vadászat mellett eltörpült és a halfogást csak esetenként űzhette a lengyeli kultúra embere (KALICZ 1985, 66). A csont- és agancsfel-

² A bátaszéki Csanádi-gyűjteményben található állatcsontanyagon nem végeztek archeozoológiai kutatásokat, így a halcsontok kulturális hovatartozása sem ismert.

1. kép. Zengővárkony — a lengyeli kultúra nagyméretű harpunája

Fig. 1. Zengővárkony — large harpoon of the Lengyel culture

dolgozásnak az aszódi késő neolitikus telepen ugyan sokkal nagyobb jelentősége volt, mint a lengyeli kultúra más ismert településein, de horgot egyáltalán nem találtak. Két kisebb méretű agancsharpuna 3-3, illetve 4-4, egymással átellenesen elhelyezkedő hegyes szakával a telep gödreiből kerültek elő (KALICZ 1973, 69, Taf. 28. 3; 1985, Abb. 82. 7), formájukban közel állnak a mórágai példányhoz.

A nyugat-szlovákiai Žilkovcéről egy egyszerű, belső szaka nélküli csonthorgot és egy kis agancsharpunát ismerünk, melynek szélein két, illetve három szaka helyezkedik el (PAVÚK 1998, 183, Abb. 11). Több más lengyeli lelőhely is ismert, ahol harpunát ugyan nem találtak, de a halászat meglétét csonthorgok jelzik. Nagykosztolányban /Vel'ké Kostol'any, SK/ egész sor egészben és töredékesen megmaradt horog utal arra, hogy a hal-

fogásnak fontos szerepe lehetett a népesség életében (NOVOTNÝ 1957, Taf. 2. 1, 6, Taf. 5. 13). A friebritzi (NEUGEBAUER ET AL. 1983, 89–90, Abb. 20. 1; NEUGEBAUER-MARESCH 1995, 78–79, Abb. 34. 9) és eggendorfi (PITTIONI 1954, 157, Abb. 104. 14) horgok is a lengyeli kultúra szokványos típusait képviselik.

A lengyeli sáncról egy több száz darabból álló csont- és agancseszköz sorozatot említ Wosinsky Mór, ezek közül csupán egy mindkét végén hegyes és közepén átfúrt egyenes „csontszög” hozható esetlegesen kapcsolatba a halászattal, amennyiben talán halpecekként használhatták (WOSINSKY 1891, 132; 1893, 118; 1896, 188).

A tárgyalt eszközfajta a lengyeli kultúrával többé-kevésbé egykorú és szomszédos kultúrák településein gyakoribb, az agancsharpunák nagy száma arra utal, hogy a vízfolyások és nagy kiterjedésű mocsarak által tagolt Alföldön a halászatnak sokkal nagyobb jelentősége lehetett a közösségek életében, mint a lengyeli népesség által lakott dombvidékeken (KOREK 1989, 58). Ez a körülmény azért is figyelemreméltó, mert az alföldi késő neolitikus fejlődést közvetlenül megelőző vonaldíszes kerámiás időszakból alig ismerünk ilyen leleteket: itt kell megemlíteni azt a 183 cm hosszúságú és 39 cm széles agancsharpunát, mely a szakálhádi kultúra egyik házmaradványából került elő Battonya-Gödrösökre (GOLDMAN 1976, 15, 5. kép; 1984, 2. kép). Erről a lelőhelyről azonban mindössze négy halcsont került felszínre (BÖKÖNYI 1984, 166).

Hódmezővásárhely-Kökénydombon, a tiszai kultúra lelőhelyén egész sor egy- és kétszakasoros, kisméretű, lapos vagy henger alakú metszetű harpuna került elő (BANNER 1940, 240, 49. kép 1–7). Hódmezővásárhely-Kökénydomb-Vörös tanyáról egy nagyméretű, lapos és széles példányt is ismerünk, melyet hosszú alaprésszel láttak el a nyélre való felerősítés céljából, bal szélén két, és a jobbon egy, egymással átellenesen elhelyezkedő hegyes szakával (BANNER-FOLTINY 1945, 9, 3. kép 4). Az egy vagy két szakasoros agancsharpunák Tápé-Lebőn is jelzik a halászat fontosságát a helyi tiszai népesség életében (KOREK 1958, 40. kép 7–8). Nagy számban találtak itt olyan különlegesnek tekinthető csonteszközöket is, melyeket Korek József halásznílhégyként interpretált (KOREK 1958, 145, 36. kép 16, 42. kép 16).

A legnagyobb késő neolitikus harpuna-sorozatot, 31 példányt, Banner János közölte Csóka-Kremenyákról /Čoka, exYU/ (BANNER 1960, T. 46.

15–46), ezek formájukat tekintve megfelelnek a szokványos tiszai típusoknak. A csókai leletanyagban a két szakasoros harpunák dominálnak, egysoros példány mindössze kétszer fordul elő. A gorzsai tellről ellenben csak egyetlen egyszakasoros agancsharpuna ismert az eddigi közlésekből (GAZDAPUSZTAI 1963, 34), és az Ószentiván-VIII. lelőhelyen talált darabot is a „primitív formák” közé sorolja Banner János (BANNER 1960, 45). A Szeghalom-Kovácsshalmon talált harpunák sírletek voltak és a 2. sírban eltemetett halotthoz egy agancsból készített horgot is mellékeltek (BANNER 1927, 26).

A halcsontok a herpályi tellen is arra utalnak, hogy a halászatnak nem volt különösebb jelentősége az itteni késő neolitikus népesség hússal való ellátásában. Fontos lelet erről a lelőhelyről egy agyarlemezéből készített horog (KALICZ-RACZKY 1984, 127; 1986, 106, Fig. 45. 3), és további csonthorgok is bizonyítják a horoggal történő halfogási módszer alkalmazását (KALICZ-RACZKY 1986, Fig. 45. 2, 4–7). A Herpályon talált kevés halcsontlelet alapján A. Whittle is úgy véli, hogy a halászatot szezonálisan űzhették, s a tabu megletét sem zárja ki a halászatra vonatkozóan (WHITTLE 1996, 111).

Polgár-Csőszhalmon, ahol a leletek a lengyeli és tiszai kultúrák régióinak találkozására utalnak (RACZKY 1998; 2000a; 2000b; 2002), a különböző ásatási objektumokból több kisméretű harpuna-hegy is felszínre került, 1–4 oldalszéli szakával és vékony alapvéggel (RACZKY 1998, 169, Fig. 5–8).

A čičarovcei leletanyag a csőszhalmival mutat rokonságot, az itt előkerült két nagyméretű és lapos harpuna azonban tipológiailag jelentősen eltér a szokványos tiszai formáktól: az egyiket a szélein egy-egy átellenesen elhelyezkedő szakával és széles, négyszögletes alapvéggel, illetve e felett két szélső bütyöknyúlvánnyal látták el (VÍZDAL 1980, 11, obr. 3. 4), a másik példánynak az A/76. kultikus gödörből pedig 4–4 szakája és hosszú, hegyesen végződő alapnyúlványa van (VÍZDAL 1980, obr. 10. 4). Ezek a leletek a zengővárkonyi harpuna legjobb tipológiai megfelelői közé tartoznak. Az említett čičarovcei objektum több szempontból is nagyobb figyelmet érdemel, amint azt a későbbiekben látni fogjuk. A lelőhelyen feltárt gödörházban (1/986. objektum) pedig szarvasmarha maradványok és halcsontok, illetve egy emberi koponya mellett, egy halpikkelyekkel teli edény alsó része is előkerült (VÍZDAL 1993, 26–55).

A halászat szerepe a Vinča-kultúra falvaiban

használatát, mint a tiszai és herpályi kultúrában, melyet a halászati eszközök, elsősorban pedig a változatos típusú horgok nagy száma is tükröz (VASIĆ 1936, 159, T. 77a–m; CHAPMAN 1981, 96, Fig. 13. 1, Fig. 143. 9, 12; BABOVIĆ 1984, Kat. Nr. 119–122), s az agancsharpunák is több típusban fordulnak elő. Megemlítendő egy alsóaradi /Aradac, exYU/ (GARAŠANIN 1979, Tab. 35. 4) és egy vinčai (BABOVIĆ 1984, Kat. Nr. 128) nagyméretű, széles és lapos metszetű példány négy-négy átteljesen elhelyezkedő, hegyes szakával, melyek ugyancsak jó párhuzamai a zengővárkonyi darabnak. Azonban a Vinča-kultúra lelőhelyein többnyire a tiszai harpunákhoz hasonló kisméretű típusok dominálnak. Legtöbbjük a névadó lelőhelyen 9,3 m és 4,2 m közötti mélységekből került felszínre (VASIĆ 1936, 160–160, T. 77. 241a–b, 242a–g). Szembetűnő, hogy míg a kétszakasoros harpunák a Vinča A, B1–B2 fokozatok leletei, addig a későbbi fejlődés során az egysoros példányok jellemzőek. Ez arra utal, hogy a késő neolitikum vége felé a harpunák technikailag visszafejlődtek, ami egyben a halászati technika változásaival is összefüggésben állhat a tárgyalt népesség esetében. Hasonló jelenség a horgok esetében is megfigyelhető. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy a halászat szerepe és jelentősége egyrészt a megváltozott természeti viszonyok között, másrészt pedig a fejlettebb késő neolitikus élelemtermelő tevékenységből eredően jelentősen csökkent, ami a halfogási technikára is kihatott (HAHN 1991, 240).

A kétszakasoros harpunák legnagyobb része Vinčán éppen azokból a rétegekből (mélységekből) került elő, melyekben a tiszai importleletek is előfordulnak, ezért nem meglepő, hogy több példány esetében nem dönthető el teljes biztonsággal kulturális hovatartozásuk: ilyen példány pl. a gomolavai (Ia) aszimmetrikus formájú, 1+2-szakás (BRUKNER 1965, T. 11. 2) vagy a szerbkeresztúri /Krstur, exYU/ „sűrűszakás” (BANNER 1932, Taf. 19. 8) agancsharpuna.

A Traian Dealul Vid-ben, a Precucuteni I.-kultúra lelőhelyén előkerült, 3-3 szakával ellátott harpuna ismét a zengővárkonyi darab jó párhuzamának tekinthető, ilyen eszközöket a későbbi fokozatok (Precucuteni II. és III.) idején már nem használtak itt (MARINESCU-BÎLCU 1974, Fig. 12. 11).

A tiszai–herpályi fejlődést követő korai rézkori tiszapolgári kultúrából nem ismerünk speciálisan halászatra készített eszközöket. Bognár-Kutzián Ida szerint az Őrvény-Temetődombon, Ószen-

tiván-Vedresházán és Tiszakeszi-Szódadombon talált töredékes és átfúrt nyílhegyeket esetleg halfogás céljára használhatták (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 136).

A Kárpát-medencei késő neolitikus kisméretű harpunatípusok legtávolabbi, délkelet-európai párhuzamait a bulgáriai korai rézkorból ismerjük. A goljamo delčevoi tell XVI. horizontjában talált példány a lelőhely egyetlen megtalált halászeszközét jelenti (TODOROVA ET AL. 1975, 86–87, obr. 98. 18), s itt az állatcsont-anyag összetétele is arra utal, hogy a halmak szinte semmi szerepe sem volt a helyi népesség hússal való ellátásában (IVANOV–VASILEV 1975, 301–302). Az egy- vagy kétszakasoros harpunák különböző típusai előfordulnak pl. a bikovoi (DETEV 1954, 151, 193; GEORGIEV 1961, Taf. 28. 1–4; TODOROVA 1978, Fig. 10. 10, 11) vagy a rusei (GEORGIEV–ANGELOV 1952, 134, obr. 10. 4, obr. 10. 5) aeneolitikus lelőhelyeken is.

A neolitikus halászeszközök eredetét vizsgálva megállapítható, hogy a legkorábbi ismert leletek a késő paleolitikum végéről, a közép és késői magdaléni időszakból származnak, elterjedésük súlypontja Délnyugat-Európára és Közép-Európa déli területére esik (AULER 1993, 17). A hal szerepét a késő paleolitikus ember életében csonthorgok és harpunák mellett még barlangrajzok is bizonyítják (CLARK 1948, 45). A magdaléni harpunákkal M. Julien (JULIEN 1982), a késő glaciálisakkal pedig S. Veil (VEIL ET AL. 1991) foglalkozott behatóan. Az egy- vagy kétszakasoros, alapjukon többnyire átfúrt példányok már ekkor használatban voltak (FEUSTEL 1972, Taf. P8. 4, 6).

A Kárpát-medencében két olyan, Fejér megyei lelőhely ismert, ahol paleolitikus (keleti gravetti) halászszerszámok kerültek elő. A csór-merítőpusztai (MAKKAY 1970, 13, 1. kép) és nádasládányi (MAKKAY 1970, 2. kép) harpunák egyszakasorosak, alsó részükön átfúrtak, az elsőt négy, a másodikat pedig két, széles szakával látták el.

A mezolitikum időszakában jelentősen megnövekedett a halászeszközök mennyisége, sőt hálók használatára is vannak adatok (TORKE 1992; MERTENS 1998, 45). A közép-európai mezolitikus harpunákról R. Wyss adott összefoglaló és kiértékelő munkát (WYSS 1966). A halászatnak ekkor a Vaskapunál élt népcsoport esetében volt különösen nagy szerepe (BÖKÖNYI 1969; 1974; 1978; BARTOSIEWICZ 1997). Vlasacból pl. összesen 2171 csonteszköz került elő, köztük egysoros harpunák is (LETICA 1969, Fig. 5. 5–6), néhány típus pedig

tipológiai átmenetet képez a horgok és harpunák között (CLARK 1980, 74, Fig. 23. 13–15). Az Elő-Alpok és a délnémet területek mezolitikus népcsoportjai különösen fejlett és szépen megformált, többnyire kétszakasoros példányokat készítettek és használtak (CLARK 1980, Fig. 27. 1–8).

A dunántúli korai neolitikum (Starčevo-kultúra) lelőhelyein annak ellenére sem találtak halfogással kapcsolatba hozható leleteket, hogy a délkelet-európai koraneolitikus komplexum néhány településén néhány egyszakasoros harpuna is előkerült (GERSBACH 1956, 267). Kalicz Nándor szerint a Starčevo-kultúrában — a Körös-kultúrával ellentétben — a halászatnak alárendelt szerep jutott a populáció élelmezésében (KALICZ 1990, 98; 2000, 296).³ Ugyanúgy, mint a késő neolitikumban a lengyeli és a tiszai kultúrák esetében, a Starčevo- és a Körös-kultúrák földrajzi környezete is lényegesen különbözik egymástól. Megemlítendő a Körös-kultúra településén, Dévaványa-Katonaföldeken, egy tűzhely hamurétegében talált töredékes csonthorog, a kevés ismert kora neolitikus halászszerző egyike (ECSEDY 1972, 62, Taf. 21. 3; 1979, 68–69, 5. kép).

A halászatnak a Körös-népesség életében játszott szerepéről tett fenti megfigyelések azért is különösek, mert Makkay János a Körös-kultúra 631 csont- és agancsalkalmazásával csoportosítása során egyetlen egy olyan típusal sem találkozott, mely — szerinte — akár a vadászattal, akár pedig a halfogással közvetlen kapcsolatban állhatna (MAKKAY 1990, 51).

Mint már említettük, a középső neolitikus vonaldíszes kerámia településeinek is csak csekély számú lelet utal arra, hogy halászával is foglalkoztak a közösségek tagjai. Szembeötlő jelenség az is, hogy a nyugati vonaldíszes kerámia temetőiben egyetlen egy halászeszközt sem találtak, ugyanakkor csontnyílhegyeket és más csont-, illetve agancstárgyakat mellékeltek a sírokba (DOHRN-IMMIG 1983; NIESZERY 1995). Megemlítendő a Párkányból/Štúrovo, SK/közölt csonthorgok — szokványos neolitikus típusok —, melyek telepleletek voltak (PAVÚK 1994, 128, Abb. 52. 18–19).

Harpunákat, horgokat a lengyeli fejlődést közvetlenül megelőző proto Lengyel-horizont lelőhelyeiről sem ismerünk, igaz, ezek száma a korábbi

és későbbi időszakok településeinek számával ellentétben, igen csekély.⁴

Közép-, ill. Nyugat-Európában elsősorban a Bodeni- és Zürichi-tó, a kisebb svájci tavak mentén, valamint a délkelet-franciaországi, északolaszországi, nyugat-ausztriai vidékeken, illetve a Közép- és Felső-Rajna-vidéktől Délnyugat-Németországig húzódó területeken feltárt lelőhelyeken találtak késő neolitikus agancsharpunákat nagyobb mennyiségben: J. Auler 47 ilyen települést említ munkájában (AULER 1993, 18), s az elterjedésükkel kapcsolatos kérdéseket legutóbb J. Winiger (WINIGER 1992) és H. Schlichtherle (SCHLICHOTHERLE 1996) is részletekbe menően elemezte. A halászat fontosságát a nyugati vonaldíszes kerámia népcsoportjainál jól jelzi a lauteckeri lelőhely, ahol egy eddig egyedülálló vadász- és halásztelepet tártak fel nagyszámú halcsont, halpikely és kagylólelettel (LÜNING 2000, 153).

A halászat, illetve a harpunával történő halfogásról a Kárpát-medence késő neolitikus népessége esetében összefoglalóan a következők állapíthatók meg:

1. Az eszköz nélküli „eredeti halászat” időszakát követően, amikor is csupán kézzel fogták a halat, az „eszközös halászat” időszaka következett olyan szerzők alkalmazásával, melyeket vadászatra is használhattak. Majd a neolitikum során sor került a halfogási eszközök specializálására, többszakás harpunák, hálók, varsák és rekeszek készítésére. A következő időszak a XVIII. század végétől kezdődik, amikor a halászatban is kezdetét vette a tömeges halfogásra történő eszközök, módszerek alkalmazása, a gépesítés (BRANDT 1984, 28).

A korai halászat technikai szempontból nézve tehát két fő szakaszra osztható, amennyiben az olyan szerzők, melyekkel csak egy-egy halat lehetett zsákmányolni „egyéni eszközöknek” tekinthetők („aktív halászat”),⁵ míg a halak tömeges megszerzéséhez (hálóval, rekeszsel, stb.) több személy összehangolt tevékenységére volt szükség („passzív halászat”): ezt feltételezhetően családi egységek tagjai űzhették (MERTENS 1998, 44).

2. A csontból és agancsból készített halászeszközök eltérő számban fordulnak elő a neolitikus lelőhelyeken. Jelentős az olyan telepek száma, me-

³ A halászat jelentőségét a Körös-kultúrában elsősorban a telepeken talált nagymennyiségű halcsont jelzi (ECSEDY 1972, 62).

⁴ Sarlóskajszán/Lužianky, SK/a csont- és agancsipar jelentéktelen, sem a temetőben, sem a telepen nem jelenik meg, aminek talán a talajviszonyok is okai lehetnek: NOVOTNÝ 1962, 218.

⁵ A „halfogás kézzel” témához: SZILÁGYI 1981.

lyeken ilyen leletek egyáltalán nem kerültek elő. Ennek oka egyrészt az említett földrajzi- és talajviszonyokban, másrészt pedig a hálnak, mint tápláléknak helyenkénti fontosságában keresendő.⁶

3. A késő paleolitikumban az egyszakasoros, nagyméretű harpunák jellemzők, szélesre formált szakákkal, a mezolitikumban ellenben a kétszakasoros példányok gyakoribbak. A Vaskapu lelőhelyeiről ismert harpunák jellegükénél fogva különleges típusoknak tekinthetők. Sok mezolitikus példány esetében az alap átfúrása is megfigyelhető.

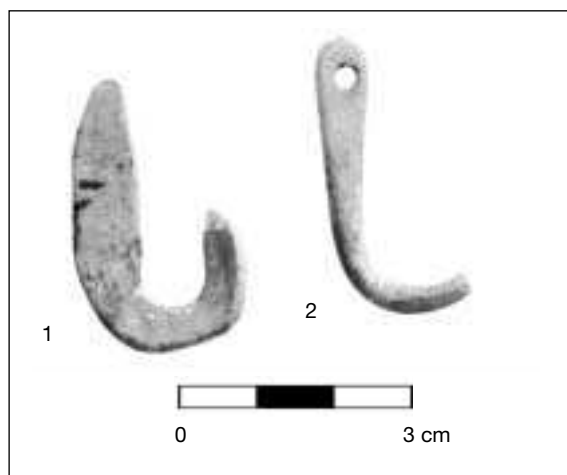
A Kárpát-medence korai és középső neolitikumából alig ismerjük ezt az eszközfajtát, az agancsharpunák használata csak a késő neolitikum folyamán vált fontossá. Két fő típusukat különböztethetjük meg, egyrészt a nagy, széles és erős felépítésű, lapos metszetű példányokat, illetve a henger alakú vagy szabálytalan metszetű kis példányokat. Átfúrt alapú késő neolitikus agancsharpunák előfordulásáról nem tudunk a tárgyalta területen.

A zengővárkonyi harpunának nem ismertek párhuzamai a lengyeli kultúrából, legközelebbi analógiáját a čičarovcei példány jelenti, s ugyancsak párhuzamként kezelhetők a tiszai kultúra (Hódmezővásárhely-Kökénydomb, Čoka) és a Vinča-kultúra (Aradac, Gomolava, Vinča) fentebb említett leletei. A traiani harpuna a festett kerámia-kört (Precucuteni I) képviseli, a battonyai lelet a korábbi szakálhái kultúra lelete, a szarvas-kovácsalmi halászeszköz kulturális hovatartozása pedig bizonytalan (szakálhái vagy tiszai kultúra) (MRT 8, 6. t. 9).

A harpunák második csoportját alkotó kisméretű példányok mind a lengyeli, mind pedig a tiszai és Vinča-kultúra településein az előzőknél sokkal nagyobb mennyiségben találhatók meg. Egyes csókai (BANNER 1960, Fig. 41. 46) és vinčai (VASIĆ 1936, T. 77. 242a) példányok tipológiai átmenetet jelenthetnek a két csoportba tartozó harpunatípusok között.

Az agancsharpunák tipológiai-formai jellegeit elemezve feltétlenül figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az agancs megformálási adottságai má-

⁶ J. Pavúk a következőképpen magyarázza a halászeszközök hiányát egyes területeken: „Die Möglichkeit zur Konfrontation des Inventars von Štúrovo mit der Knochen- und Geweihindustrie anderer Siedlungen der Linienbandkeramik ist beschränkt und zwar wegen ihres seltenen Vorkommens oder völligen Fehlens in den meisten Siedlungen mit Böden von niedrigem Kalziumgehalt ... der Fall ist (Polen, Deutschland, Niederlande)” (PAVÚK 1994, 130).

2. kép. Móra-tyúk-domb —
1: agyarlemez-horog, 2: csonthorog
Fig. 2. Móra-tyúk-domb —
1: boar's tusk hook, 2: bone hook

sok, mint pl. a köveké, hiszen az agancs esetében a forma eredendően adott,⁷ ezért a Kárpát-medencei neolitikus csont- és agancsipar termékek, így a harpunák is erősen standard formákat mutatnak.

4. A különböző őskori témájú publikációk nagy teret szentelnek a vadászoknak és gyűjtögetőknek, a halászokkal és a halfogás problémáival azonban csak esetenként foglalkoznak. Ebből a szempontból a zárt régészeti objektumokban — elsősorban sírokban — talált leleteknek van különösen nagy jelentősége.

A neolitikum halászhálai nagy valószínűséggel egyben mezőgazdasági termelőmunkát is folytattak, s a halfogást G. Clark szerint is csupán szezonálisan űzhették (CLARK 1948, 63). A néprajzi és etnológiai megfigyelések arra utalnak, hogy a halászat elsősorban a férfiak tevékenységi körébe tartozott. Így lehetett ez a neolitikus közösségek esetében is, a sírokba mellékelt halászeszközök a férfiak személyes felszerelési tárgyait képezhették. A Kárpát-medence késő neolitikus sírjaiban talált leletek is ezt a feltételezést támasztják alá:

a) A csóka-kremenyáki /Čoka, exYU/ 8. temetkezésben az agancsharpunát egy csiszolt „agancstőrrel” („*Geweihdolch*”), vörös festékanyaggal, egy szarvasagancsdarabbal és két csontgyűrűvel együtt mellékelték a halotthoz (BANNER 1960, 24).

b) Szeghalom-Kovácsalom 1. sírjában az agancsharpunán kívül csiszolt nyéllyukas kőfejszét,

⁷ „Geometrisierend symmetrische Formen werden deshalb schwerlich mit den funktionalen Ansprüchen eines Gerätes zu vereinigen sein”: WINIGER 1999, 72.

silexeszközt, csontnyílhegyet és csonttűt találtak (BANNER 1927, 26–27). A 4. sír halottjához a harpunával együtt egy csiszolt kőbaltát, három kővésőt és két silexeszközt helyeztek. A 6. temetkezés halottjának az agancsharpunán kívül már három csiszolt kővéső, egy kőbaltatöredék, egy őrlőkő, illetve két edény „jutott”. A „leggazdagabb” mellékletanyaggal a 9. sírban eltemetett személy rendelkezett, neki ugyanis két csiszolt kővésőt, egy agancsfejszét, egy további agancsszerszámot és egy agyag „buzogányfejet”, valamint egy csőtálpas tálat mellékeltek az agancsharpunán kívül. A 3. sírban harpunát ugyan nem találtak, de itt egy agancsból készült „horog formájú eszköz”, egy csiszolt kőbalta- és egy véső, illetve egy obszidiánpenge és két „hálónéhezék” („*Netzgewichte*”) is része volt a mellékletanyagnak (BANNER 1927, 26–27).

c) A halászattal kapcsolatos leletek Čičarovcében nem „szabályos” temetkezésekben, de mindenképpen zárt objektumokból kerültek elő. Az A/76. kultikus objektum A1 rétegében (mélységében) egy felnőtt nő és egy fiatal személy maradványait találták meg; a nagymennyiségű és sok „különleges” tárgyat tartalmazó leletanyagban halcsontok és az említett halplasztika is megtalálható volt. Az A2 réteg egy felnőtt férfi és egy fiatal személy maradványait tartalmazta, a mellékletanyagban halcsontok is voltak. Az A3 rétegből is egy felnőtt és egy fiatal egyén csontjai kerültek elő, a tetemes mennyiségű mellékletanyagból a halcsontokon kívül az egyik agancsharpunát kell megemlíteni. Az A4 rétegben (a 3/76. „maszkos” sírban) a halcsontok egy felnőtt férfi csontváza mellett helyezkedtek el. Ezekben az esetekben a halat ételáldozatként helyezhették a halottak mellé, az említett gödörházban talált halpikkelyekkel teli edény esetében ugyancsak valamilyen áldozati tevékenység maradványai tételezhetők fel (VÍZDAL 1980, 13–42).⁸

További régészeti leletek is bizonyítják, hogy a halászszerszámok már a korábbi neolitikus fejlődés során is a férfiak munkaeszközei közé tartozhattak: Čatal Hüyükben a csonthorgok és csontpecek kivétel nélkül férfisírok leletei voltak (MELLAART 1964, 100). Idevonatkozó leletek az északi Grubenkeramik településeiről is jól ismertek: Ire (Gotland) egyik sírjában két halászhorogot,

egy agancsharpunát és egy kőbaltát mellékeltek a fiúgyermek mellé; egy másik férfisírból pedig vadkanagyardból csiszolt, illetve csontból faragott halászhorogok kerültek elő kőbalta és agancsharpuna társaságában (STENBERGER 1977, 84).

5. Végezetül az is megállapítható, hogy a hal ugyan fontos szerepet játszott a Kárpát-medence késő neolitikus közösségeiben is, fontos táplálékforrás volt, de arányát elsősorban a környezeti lehetőségek határozták meg. A településeken előkerült archeozoológiai leletanyag vizsgálatai egyértelműen jelzik, hogy a vadászatból származó hús a legtöbb közösség esetében sokkal fontosabb volt, s a halászatot csupán szezonálisan, a vadászatnak alárendelve űzték.

A Kárpát-medence késő neolitikumából elsősorban az aktív halászatra vannak adataink, melyet csontból vagy agyarlemezéből készült horoggal és agancsharpunával folytattak, feltételezhetően azonban a passzív halászat bizonyos módszereit is ismerhették és gyakorolhatták ebben a korszakban.

Az agancsharpunák, melyeknek két fő típusát különböztethetjük meg, az aktív halászat legfontosabb eszközei közé tartoztak a késő neolitikumban is. A kisméretű példányokat akár nyílhegyként, a nagy és széles példányokat pedig vadász-eszközként vagy fegyverként is használhatták. Tipológiai jellegeik azonban egyértelműen bizonyítják, hogy elsősorban halfogásra készültek, az egy- vagy kétoldali szakasorok a hal szabadulását voltak hivatottak megakadályozni.

Ezek a leletek zárt régészeti leletegyüttesben csak ritkán fordulnak elő. A kevés ismert adat alapján feltételezzük, hogy a halászatot, halfogást elsősorban férfiak űzték. Amint láttuk, a halász-eszközöket is tartalmazó sírok többségébe más „értékesnek” és régészeti szempontból különlegesnek tartható tárgyakat, mellékleteket is helyeztek, ami az eltemetett személy egykori közösségén belüli szociális helyzetével, státusával állhat összefüggésben.

A csak szórványosan előforduló kevés leletegyüttes alapján joggal tételezhetjük fel, hogy a hálnak is — akárcsak más állatfajoknak (mint pl. az őstuloknak, kutyának és kigyónak) — kultikus szerepe, jelentősége is lehetett a Kárpát-medence késő neolitikus népcsoportjai esetében.

Zalai-Gaál István
MTA Régészeti Intézete
1014 Budapest, Úri u. 49.
zgi@archeo.mta.hu

⁸ „offensichtlich um bewußte Deponierungen anlässlich des Verlassens des Hauses”: LICHARDUS–LICHARDUS-ITTEN 1997, 144–149.

Irodalom:

- AULER, J. 1993: Stabharpunen in Neolithikum und Bronzezeit. *FBW* 18 (1993) 17–28.
- BABOVIĆ, L. 1984: Oruđe i oruđe od kosti i rožine. In: Srejšović, D.–Stijanović, B.–Tasić, N.–Kršić, D.: *Vinča u praistoriji i srednjem veku*. Beograd 1984, 117–120.
- BANNER J. 1927: A magyarországi zsugorított temetkezések – Die in Ungarn gefundenen Hockergräber. *Dolg* 3 (1927) 1–122.
- BANNER J. 1932: A kopáncsi és kotacparti neolithikus telepek és a tiszai-kultura III. periódusa – Die neolithische Ansiedlungen von Hódmezővásárhely-Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-kultur. *Dolg* 8 (1932) 2–31.
- BANNER J. 1940: *Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. Első rész. A legrégebb időktől a bronzkor kialakulásáig*. Hódmezővásárhely.
- BANNER, J. 1960: The neolithic settlement on the Kremenýák Hill at Csóka. *ActaArchHung* 12 (1960) 1–56.
- BANNER J.–FOLTINY I. 1945: Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kőkénydombon – Neuere Ausgrabung im Kőkénydomb bei Hódmezővásárhely. *FolArch* 5 (1945) 8–34.
- BARTOSIEWICZ L. 1997: Őskori vizahalászat a Duna vaskapui szakaszán. *Halászatfejlesztés* 20 (1997) 92–103.
- BOGNÁR-KUTZÁN, I. 1972: *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*. ArchHung 48, Budapest.
- BÖKÖNYI S. 1969: A Lepenski Vir-i őskori telep gerinces faunája – The vertebrate fauna of the prehistoric settlement at Lepenski Vir. *ArchÉrt* 96 (1969) 157–160.
- BÖKÖNYI, S. 1974: The Vertebrate Fauna. *WMBH* 4 (1974) 56–154.
- BÖKÖNYI, S. 1978: Vlasac und die Fragen der mesolithischen Domestikation. *MittArchInst* 7 (1977 [1978]) 85–92.
- BÖKÖNYI, S. 1984: Die neolithische Wirbeltierfauna von Battonya-Gödrösök – Battonya-Gödrösök gerinces faunája. In: GOLDMAN 1984, 119–169.
- BRANDT, VON A. 1952: Fanggeräte-Systematik. In: *Protokolle zum Fischereitechnik* 2 (1952) 23–30.
- BRANDT, VON A. 1975: *Fischfang, zur Geschichte der fischereilichen Fangtechnik*. Frankfurt–Innsbruck.
- BRANDT, VON A. 1984: Klassifizierung der fischereilichen Fangmethoden. In: Gunda, B. (ed.): *The Fishing Culture of the World. Studies in Ethnology, Cultural Ecology and Folklore. I*. Budapest 1984, 27–48.
- BRUKNER, B. 1965: Neolitski i ranoeneolitski sloj na Gomolavi 1965–1966 godine – Neolithic and early eneolithic layer at Gomolava 1965–1966. *RVM* 14 (1965) 137–175.
- CHAPMAN, J. 1981: *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society I–II*. BAR IS 117, Oxford.
- CLARK, G. 1948: The development of fishing in prehistoric Europe. *AntJ* 28 (1948) 45–85.
- CLARK, J. G. D. 1980: *Mesolithic prelude. The paleolithic-neolithic transition in Old World prehistory*. Edinburgh.
- CSERMÁK, G. 1963: *Sturgeon hooks of Eurasia*. New York.
- DETEV, P. 1954: Selištnata mogila pri s. Bikovo. *GPNM* 1 (1954) 151–193.
- DOHRN-IHMIG, M. 1983: Das bandkeramische Gräberfeld von Aldenhoven-Niedermerz, Kreis Düren. In: Bauhenss, G. (Hrsg.): *Archäologie in den rheinischen Lössböden. Beiträge zur Siedlungsgeschichte im Rheinland*. Köln 1983, 47–190.
- DOMBAY, J. 1960: *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony*. ArchHung 37, Budapest–Bonn.
- ECSEDY, I. 1972: Neolithische Siedlung in Dévaványa, Katonaföldek. *MittArchInst* 3 (1972) 59–63.
- ECSEDY I. 1979: Újkőkori falvak Szeghalom környékén. In: Miklya J.–Szabó F. (szerk.): *Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok*. Szeghalom 1979, 63–100.
- FEUSTEL, R. (Red.) 1972: *Typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte*. Weimar.
- GARAŠANIN, M. 1979: Centralnobalkanska zona. In: Garašanin, M. (red.): *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. Neolitsko doba*. Sarajevo 1979, 79–212.
- GAZDAPUSZTAI GY. 1963: Későneolitikori telep és temető Hódmezővásárhely-Gorzán (Előzetes beszámoló az 1956–57. évi ásatásokról.) – Siedlung und Friedhof aus dem Spätneolithikum in Hódmezővásárhely-Gorzsa (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in den Jahren 1956–57.). *MFME* 1963, 21–48.
- GEORGIEV, G. I. 1961: Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). In: Böhm, J.–De Laet, S. J. (red.): *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen Prague–Liblice–Brno 5–12 octobre 1959*. Praha 1961, 45–100.
- GEORGIEV, G. I.–Angelov, N. 1952: Razkopki na selištnata mogila do Ruse prez 1948–1949 god. *IAI* 18 (1959) 119–194.
- GERSCHBACH, E. 1956: Ein Harpunenbruchstück aus einer Grube der jüngeren Linearbandkeramik. *Germania* 34 (1956) 266–270.

- GOLDMAN GY. 1976: Battonya-Gödrösök. In: G. Szénászký J. (szerk.): *Újabb ásatások Békés megyében*. Békéscsaba 1976, 15–18.
- GOLDMAN, GY. (Hrsg.) 1984: *Battonya-Gödrösök. Eine neolithische Siedlung in Südostungarn*. Békéscsaba.
- HAHN, I. 1991: Erkennen und Bestimmen von Stein- und Knochenartefakten. Einführung in die Artefaktmorphologie. *Archaeologica Venatoria* 10, Tübingen 1991, 227–246
- HERMAN O. 1882: *A magyar halászat könyve*. Budapest.
- HERMAN O. 1885: *Ősi nyomok a magyar népies halászatban*. Budapest.
- HERMAN O. 1892: A halászat mint ösfoglalkozás és viszonya a néprajzhoz. *Ethnographia* 3 (1892) 253–262.
- HERMAN O. 1898: *Ösfoglalkozások. I. Halászat*. Budapest.
- INDREKO, R. 1937: *Über die vorgeschichtliche Fischerei in Finnland*. Tallin.
- IVANOV, S.–VASILEV, V. 1975: Untersuchungen des Tierknochenmaterials aus dem prähistorischen Tell bei Goljamo Delčevo. In: TODOROVA ET AL. 1975, 301–302.
- JULIEN, M. 1982: *Les harpons magdeléniens*. GalliaPh Supplément 17, Paris 1982.
- KALICZ, N. 1973: Siedlung und Gräber der Lengyel-Kultur in Aszód (Jahresbericht 1970). *MittArchInst* 5 (1972[1973]) 65–71.
- KALICZ N. 1985: *Kőkori falu Aszódon – Neolithischer Dorf in Aszód*. Múzeumi Füzetek 32, Aszód.
- KALICZ, N. 1990: *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn*. Inventaria Praehistorica Hungariae 4, Budapest.
- KALICZ, N. 2000: Unterscheidungsmerkmale zwischen der Körös- und der Starčevo-Kultur in Ungarn. In: Hiller, S.–Nikolov, V. (Hrsg.): *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien 2000, 295–309.
- KALICZ, N.–RACZKY, P. 1984: Preliminary report on the 1977–1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement of Berettyóújfalú-Herpály. *ActaArchHung* 36 (1984) 85–136.
- KALICZ N.–RACZKY P. 1986: Ásatások Berettyóújfalú-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977–1982 között. *Újkőkor. Bihari Múzeum Évkönyve* 4–5 (1986) 63–127.
- KOREK J. 1958: Lebő-halmi ásatás 1950-ben – The Excavation at Lebőhalom in 1950. *ArchÉrt* 85 (1958) 132–155.
- KOREK, J. 1989: *Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend*. Inventaria Praehistorica Hungariae 3, Budapest.
- KÖNINGER, J.–LÜBKE, C. 2001: Bemerkungen zur vorgeschichtlichen Fischerei im westlichen Bodenseegebiet und in Oberschwaben. *Nachrichtenblatt Arbeitskreis Unterwasserarchäologie* 8 (2001) 67–82.
- KRAUSE, E. 1904: *Vorgeschichtliche Fischereigeräte*. Berlin.
- LETICA, Z. 1969: Vlasac – nouvel habitat de la culture de Lepenski Vir a Djerdap. *AI* 10 (1969) 7–11.
- LICHARDUS, J.–LICHARDUS-ITTEN, M. 1997: Spätneolithische Funde von Čičarovce (Ostslowakei) und das obere Theißgebiet an der Schwelle zur frühen Kupferzeit. *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde* 4–5 (1995–1996[1997]) 143–249.
- LÜNING, J. 2000: *Steinzeitliche Bauern in Deutschland – Die Landwirtschaft im Neolithikum*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 58, Bonn.
- MAKKAY J. 1970: A kőkor és rézkor Fejér megyében – Die Steinzeit und Kupferzeit im Komitat Fejér. In: Makkay J. (szerk.): *Fejér megye története I/1. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig*. Székesfehérvár 1970.
- MAKKAY, J. 1990: Knochen-, Geweih- und Eberzahngegenstände der frühneolithischen Körös-Kultur. *CommArch Hung* 1990, 24–58.
- MARINESCU-BÎLCU, S. 1974: *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*. București.
- MELLAART, J. 1964: Excavations at Çatal Hüyük. *AS* 14 (1964) 39–119.
- MERTENS, E.-M. 1998: Hölzerne Fischfanggeräte und ihre Bedeutung für die Ökonomie des Mesolithikums. In: Conrad, J. N.–Kind, C.-J. (Hrsg.): *Aktuelle Forschungen zum Mesolithikum – Current Mesolithic Research*. Urgeschichtliche Materialhefte 12 (1998) 43–56.
- MRT 8: Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M.: *Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2. Magyarország Régészeti Topográfiája* 8, Budapest 1989.
- NEUGEBAUER, J.-W.–NEUGEBAUER-MARESC, CH.–WINKLER, E.-M.–WILFING, H. 1984: Die doppelte mittelnolithische Kreuzgrabenanlage von Friebritz, NÖ. *FÖ* 22 (1983[1984]) 87–112.
- NEUGEBAUER-MARESC, CH. 1995: Mittelnolithikum: Die Bemaltkeramik. In: Lenneis, E.–Neugebauer-Maresch, Ch.–Ruttikay, E.: *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich, St. Pölten–Wien 1995, 57–107.
- NIESZERY, N. 1995: *Linienbandkeramische Gräberfelder in Bayern*. Internationale Archäologie 16, Espelkamp.
- NOVOTNÝ, B. 1957: Sídliště l'udu s mal'ovanou keramikou moravskoslovenskou vo Vel'kých Kostol'anech – Die Siedlung des Volkes mit gemalter mährisch-slowakischer Keramik in Vel'ké Kostolány. *ŠtZ* 2 (1957) 35–45.
- NOVOTNÝ, B. 1962: *Lužianska skupina a počiatky mal'ovanej keramiky na Slovensku*. Bratislava.

- PAVÚK, J. 1994: *Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe*. Nitra.
- PAVÚK, J. 1998: Hlavné výsledky výskumu sídliska lengyelskej kultúry v Žlkovciach – Substantial research results of the Lengyel-culture site in Žlkovce. *SlA* 46 (1998) 169–186.
- PITTIONI, R. 1954: *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. Wien.
- RACZKY, P. 1998: The late neolithic tell of Polgár-Csőszhalom and its relationship to the external horizontal settlement in light of recent archaeological data. In: Anreiter, P.–Bartosiewicz, L.–Jerem, E.–Meid, W. (eds.): *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistic in memoriam Sándor Bökönyi*. Archaeolingua 8, Budapest 1988, 481–489.
- RACZKY, P. 2000a: Cultural Context of the Late Neolithic Site at Polgár-Csőszhalom (Hungary). In: Hiller, S.–Nikolov, V. (Hrsg.): *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien 2000, 405–414.
- RACZKY, P. 2000b: *Az újkőkor településtörténete az Alföldön a legújabb régészeti kutatások tükrében (1982–1999)*. Habilitációs értekezés (ELTE BTK). Kézirat. Budapest.
- RACZKY, P. 2002: Evidence of contacts between the Lengyel and Tisza-Herpály Cultures at the late neolithic of Polgár-Csőszhalom. *BudRég* 36 (2002) 79–92.
- SIRELIUS, U. T. 1934: *Jagd und Fischerei in Finnland*. Budapest.
- STENBERGER, M. 1977: *Vorgeschichte Schwedens*. Berlin.
- SZILÁGYI M. 1963: Egy kezdetleges halfogási mód és európai elterjedése. *Műveltség és Hagyomány* 5 (1963) 165–175.
- SZILÁGYI M. 1978: A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái – Die theoretischen und methodischen Probleme der ethnographischen Forschungen der ungarischen Fischerei. *Cumania* 5 (1978) 7–41.
- SZILÁGYI M. 1981: Egy „elemi ismeret” aktualizálási. Halfogás kézzel. *Ethnographia* 92 (1981) 334–349.
- SCHLICHTERLE, H. 1996: Ein Holzspeer aus dem Taubried und die Frage nach steinzeitlichen Fischfangplätzen im südlichen Federseemoor. In: Campen, I.–Hahn, J.–Uerpmann, M. (Hrsg.): *Spuren der Jagd – Die Jagd nach Spuren. Festschrift Hansjürgen Müller-Beck*. Tübinger Monographien zur Urgeschichte 11, Tübingen 1996, 351–357.
- TODOROVA, H. 1978: *The Eneolithic in Bulgaria*. BAR IS 49, Oxford.
- TODOROVA, H.–IVANOV, V.–VASILEV, M.–HOPS, H.–QUITTA, H. 1975: *Selišnata mogila pri Goljamo Delčevo*. Razkopki i Proučvania 5, Sofia.
- TORKE, W. 1987: Urgeschichtliche Umwelt und Fischwaid am Beispiel der bandkeramischen Fundstelle Singen, „Scharmenseewadel”. In: Billambroz, A. (Hrsg.): *Siedlungsarchäologische Untersuchungen im Bodenseeraum. Neue Forschungen und Funde zur Jungsteinzeit und Bronzezeit*. ANBad 38–39 (1987) 18.
- TORKE, W. 1992: Die Fischerei am prähistorischen Federsee. *ArchK* 22 (1992) 49–66.
- ULBRICHT, I. 1978: *Die Geweihverarbeitung in Haithabu*. Die Ausgrabungen in Haithabu 7, Neumünster.
- VASIĆ, M. 1936: *Preistoriska Vinča IV*. Beograd.
- VEIL, S.–GEYH, A.–MERKT, J.–MÜLLER, U.–STAESCHE, U. 1991: Eine Widerhakenspitze aus Lemdörfe am Dümmer, Landkreis Diepholz. Überlegungen zu ihrer Einordnung in das Spätglazial. *NAFN* 19 (1991) 1–19.
- VÍZDAL, J. 1980: *Potiska kultúra na východnom Slovensku*. Košice.
- VÍZDAL, J. 1993: Príspevok k osídleniu východoslovenskej nížiny v dobe potiskej kultúry. *AR* 45 (1993) 26–55.
- WHITTLE, A. 1996: *Europe in the Neolithic. The creation of new worlds*. Cambridge 1996.
- WINIGER, J. 1992: Beinerne Doppelspitzen aus dem Bielersee. Ihre Funktion und Geschichte. *JSGU* 75 (1992) 65–99.
- WINIGER, J. 1999: Vom Werkzeug zur Waffe. In: J. Winiger (Hrsg.): *Rohstoff, Form und Funktion. Fünf Studien zum Neolithikum Mitteleuropas*. BAR IS 771, Oxford, 45–95.
- WOSINSKY, M. 1891: *Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel. Seine Erbauer und Bewohner. III*. Budapest.
- WOSINSKY M. 1893: A lengyeli telep agancs- és csonteszközei. *ArchÉrt* 13 (1893) 118–125.
- WOSINSKY M. 1896: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I*. Budapest.
- WYSS, R. 1966: Mesolithische Harpunen in Mitteleuropa. In: Degen, R.–Drack, W.–Wyss, R. (Hrsg.): *Helvetia Antiqua. Festschrift Emil Vogt. Beiträge zur Prähistorie und Archäologie der Schweiz*. Zürich 1966, 9–20.
- ZALAI-GAÁL I. 1983: A Mórágý-tűzkődombi horog. A neolitikus „aktív” halászat kérdései a Kárpát-medencében – Die Angel von Mórágý-Tűzkődomb. Die Fragen der neolithischen „Aktiven” Fischerei im Karpatenbecken. *ArchÉrt* 110 (1983) 231–242.

Two main phases can be distinguished in prehistoric fishing methods, if a distinction is made between the implements with which only a single fish could be caught at a time (“individual implements”; “active fishing”) and the ones used for catching larger numbers (with a net or by building weirs), calling for the co-ordinated efforts of several individuals (“passive fishing”), probably by members of a particular family.

Fishing implements made from bone and antler occur in varying number on Neolithic sites and the number of sites on which such implements do not occur at all is also quite high. One reason for the latter may be the geographic setting or the soil conditions of the site, or the absence of fish from the local diet.

The most common harpoon form in the Late Palaeolithic was the large type with a single row of large barbs, while harpoons with barbs projecting on both sides were more common in the Mesolithic. The harpoons found on the sites in the Danube Gorges can be regarded as rather unusual types. Many Mesolithic harpoons had perforated bases.

This implement type hardly occurs in Early and Middle Neolithic contexts in the Carpathian Basin. Their use only became widespread in the Late Neolithic. Two main types can be distinguished: large, wide, robust pieces with a flat section, and smaller types with a cylindrical or irregular section. None of the currently known Late Neolithic harpoons from this region were perforated.

The Zengővárkony harpoon has no known analogies from the Lengyel culture; its closest parallel can be quoted from Čičarovce. Other similar pieces have been published from the sites of the Tisza culture (Hódmezővásárhely-Kökénydomb) and from the settlements of the Vinča culture (Aradac, Gomolava, Vinča). The harpoon from Traiana was found in a Painted Pottery (Precucuteni I) context, the one from Battonya in an early Szakálhát culture context, while the cultural attribution of the specimen from Szarvas-Kovácsalom is uncertain (Szakálhát or Tisza).

The other, smaller harpoon type occurs in much higher numbers on the settlements of the Lengyel, Tisza and Vinča culture.

When analysing the typological and formal traits of harpoons, we should bear in mind that the properties of antler differ from lithics, for the form of the antler is ultimately given — this being one of the main reasons that the products of Neolithic bone and antler industry, including harpoons, had fairly standardised forms.

Neolithic fishers were probably also engaged in agricultural work; G. Clark has suggested that fishing was probably a seasonal activity (CLARK 1948, 63). The ethnographic record would indicate that fishing was primarily practiced by men. This seems to have been the case in the Neolithic too; the fishing implements found in male burials were no doubt part of the deceased’s personal belongings. The finds from the Late Neolithic burials of the Carpathian Basin support this interpretation.

(1) In grave 8 of the Csóka-Kremenyák /Čoka, ex Yu/ site, the antler harpoon was found together with an antler dagger (*Geweihdolch*), red paint, a piece of antler and two bone rings.

(2) The antler harpoon in grave 1 of the Szeghalom-Kovácsalom site was found together with a polished stone axe, a silex tool, a bone point and a bone needle. In addition to a harpoon, a polished stone axe, three stone chisels and two silex tools were deposited in grave 4. Grave 6 yielded an antler harpoon, three polished stone axes, a broken stone axe, a grinding stone and two vessels. The richest assemblage was recovered from grave 9: two polished stone axes, an antler pick, another antler tool, a clay “macehead” and a pedestalled vessel. Although grave 3 did not contain an antler harpoon, the description of the burial mentions a “hook shaped implement” made from antler, a polished stone axe and a chisel, an obsidian blade and two sinkers (*Netzegewichte*) among the finds.

(3) While the fishing implements from Čičarovce were not brought to light from “regular” burials, they were nonetheless found in closed assemblages. Layer A1 of cult feature A/76 yielded the remains of an adult woman and a young individual. The find assemblage of many “unique” objects included fish bones and a fish statuette. Layer A2 contained the remains of an adult man and a young individual, found together with an impressive amount of finds, which included fish bones and an antler harpoon. In layer A4, the fish bones lay beside the skeleton of an adult man (“masked” grave 3/76). In these buri-

als, the fish bones can probably be interpreted as representing the remains of a food offering; the vessel filled with fish scales recovered from one of the sunken huts can most likely also be associated with some sort of ritual activity.

Finds of this type occur but rarely in closed archaeological assemblages. The few known occurrences suggest that fishing was a predominantly male activity. It has been shown in the above that burials containing fishing implements usually also yielded other “valuable” and unusual objects, probably reflecting the social position and status of the deceased in the community.

In spite of the rather scanty number of finds, it would appear that similarly to a few other animals (aurochs, dog and snake), fish too played a role in the Late Neolithic rituals of the Carpathian Basin.

A lengyeli kultúra embertani leletei Karancsság lelőhelyről

A Nógrád megyei Karancsságon 2002 tavaszán a késő neolitikus lengyeli kultúra két zsugorított csontvázas temetkezését tárták fel (BÁCSMEGI 2003).¹ A lelőhely a kultúra elterjedési területének keleti részén helyezkedik el, erről a vidékről a lengyeli kultúra publikált embertani leletanyagát mindeztidáig nem ismertük.² A megyében hitelesen feltárt lengyeli lelőhelyek száma is igen csekély.

Mindkét sírból viszonylag jó megtartású csontvázak kerültek elő. Embertani vizsgálatukhoz a következő módszerek szolgáltak alapul. A nem meghatározása ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI (1963) alapján, az elhalálozási életkor becslése NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI (1960) módszeréből kiindulva, SJØVOLD (1975) táblázata szerint történt. A metrikus adatok felvételét MARTIN–SALLER (1957), értékelését ALEKSEJEV–DEBEC (1964) rendszerében végeztük el. A testmagasság meghatározásakor PEARSON (1899), BACH (1966) és SJØVOLD (1990) formuláját alkalmaztuk, a kapott adatokat MARTIN–SALLER (1957) szerint osztályoztuk.

1. sír:

Adultus korú (24–30 éves) nő közepes megtartású, hiányos koponyája és jó megtartású vázcsontjai. Az elhalálozási életkort a humerus és a femur proximalis epiphysisének belső szerkezeti változása, a facies symphyseos bordázottsága, valamint a fogak kopása alapján állapítottuk meg. Sajnos a koponyán igen kevés metrikus és morfológiai adat felvételére nyílt lehetőség, az arckoponya pedig egyáltalán nem volt rekonstruálható. Az agykoponya abszolút méreteit tekintve igen hosszú, széles; arányaiban dolichokran; a széles homlok metriometop indexű. Az agykoponya körvonala norma verticalisban birsoid, norma occipitalisban bomba alakú, a tarkó curvoccipital profilú, a lambdatáji lapultság mérsékelt, a protuberantia occipitalis externa Broca szerint 1-es, a glabella 2-es fokozatú (1. kép). A hosszúcsontok mérete alapján számított termet Pearson és Sjøvold szerint a kisközepes, Bach szerint a nagyközepes kategóriába esik. A rendelkezésre álló csontokon anatómiai variáció nem volt megfigyelhető.

Kóros elváltozás: Mindkét oldali tibia és fibula diaphysisén periostitis (csontthártyagyulladás) elváltozás nyomai láthatóak. Ennek kialakulása lehet elsődleges, de más megbetegedések (pl. tuberculosis, scorbut) kísérő tüneteként, vagy primer fertőzés nélkül (pl. ütésre) is felléphet (3. kép 1–2).

¹ Az embertani anyag feldolgozásának lehetőségét Bácsmegi Gábornak köszönöm.

² A Pest megyei Aszód-Papi földeken feltárt temetkezések embertani anyagát K. Zoffmann Zsuzsanna dolgozta fel, a részletes publikáció még nem jelent meg.

Ezen kívül mindkét taluson arthrosis elváltozás figyelhető meg, az osteophytaképződés az ízület működését behatárolta (4. kép 1).

Fogazat: Az összesen 23 megőrződött fog közül csupán a bal felső második molarison észleltünk cariest. A fogak abrázioja 2–3-as fokozatú.

2. sír:

Adultus korú (26–32 éves) nő közepes megtartású koponyája és rossz megtartású vázcsontjai. Az egyén elhalálozási életkorát a femur és a humerus proximalis epiphysisének belső szerkezeti változása, valamint a fogak kopása alapján becsültük meg. Az agykoponya az abszolút méretek szerint igen hosszú, középszéles, igen magas; arányai szerint hyperdolicho-hypsi-akrokan; a széles homlok eurymetop indexű. Az agykoponya körvonala norma verticalisban ovoid, norma occipitalisban sátor alakú, a tarkó curvoccipital profilú, a lambdatáji lapultság mérsékelt, a protuberantia occipitalis externa Broca szerint 0–1-es, a glabella 2-es fokozatú. Az arckoponya ebben az esetben sem volt rekonstruálható (2. kép). A vázcsontok alapján számított testmagasság Pearson szerint a közepes, Sjøvold szerint a nagyközepes, Bach szerint a nagy kategóriába esik. A csontokon anatómiai variációt nem észleltünk.

Kóros elváltozás: A nő bal oldali szemüregének felső részén haematológiai eredetű hiánybetegségre utaló elváltozást, ún. cribra orbitalia-t figyeltünk meg, melynek kialakulásában a vérképzőrendszer primer, illetve szekunder megbetegedései játszanak szerepet. Az őskorból származó csontleleteken gyakran megfigyelt elváltozás leginkább nőknél és gyermekeknél fordul elő (4. kép 2).

Fogazat: A mandibulán a bölcsességfogak eruptiója elmaradt. Az összesen megőrződött 15 fog közül a jobb alsó első molarison fordult elő caries. A fogak abrázioja 2-es fokozatú.

Értékelés

A lengyeli kultúra népességének embertani jellemzői főbb vonalaiban ismertek, köszönhetően annak, hogy más őskori kultúrákhoz képest viszonylag nagy számban ismerjük temetkezéseit (K. ZOFFMANN 1999).

A hagyományos — elsősorban a szubjektivitás által erősen befolyásolt morfológiai leírásokra építő — taxonómiai elemzések igen heterogén összetételű lengyeli népességet sejtetnek. Ezek szerint az atlantomediterrán és a nordoid típus dominanciája mellett megtalálható a gracilis mediterrán és a cromagnoid komponens is, illetve igen csekély mértékben, de megjelennek a curvoccipital tarkóprofilú brachykan elemek is (NEMESKÉRI 1956; K. ZOFFMANN 1971; KISZELY 1973; K. ZOFFMANN 1974).

Az elsősorban morfológiai leírásokat felhasználó taxonómiai elemzéseket fokozatosan felváltották a metrikus alapadatokra (koponyaméretekre és

jelzőkre) építő összehasonlító és biostatistikai módszerek. K. Zoffmann Zsuzsanna a mórágyp-tűzkódombi „B1”-ként megjelölt temető (temetkezési csoport) csontmaradványainak feldolgozása során a gracilizációs folyamatoknak legkevésbé kitett arcmagasság-méretek alapján állított fel típusvariánsokat, melyek a mórági sorozat — és a lengyeli kultúra egészének — tipológiai heterogenitása mellett az alacsony, keskeny, euryomorph arcú variáns dominanciáját mutatták ki (K. ZOFFMANN 1991).

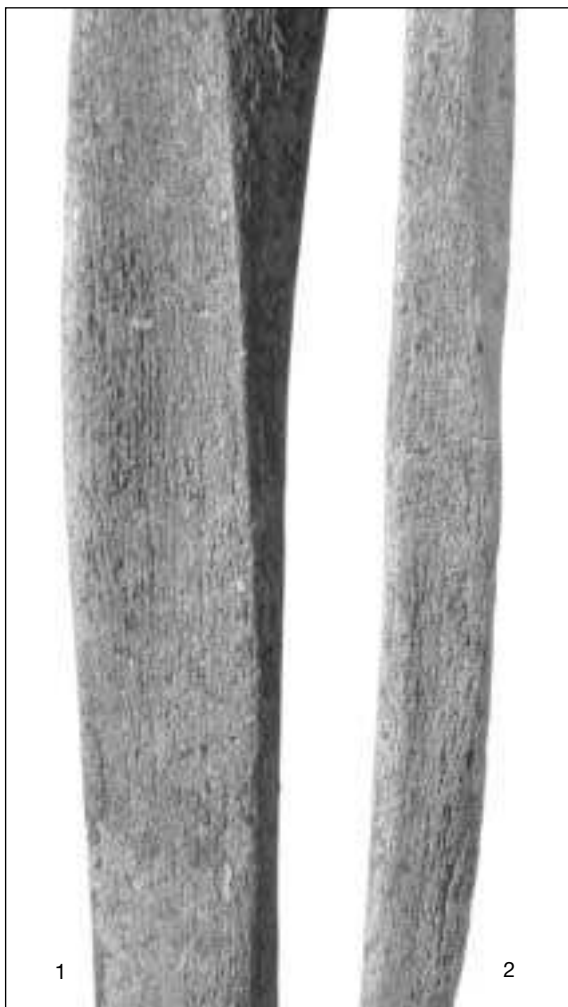
Szintén a metrikus adatokra épül a Penrose-féle disztancia analízis, mely során K. Zoffmann Zsuzsanna Közép- és Délkelet-Európa, valamint a Közel-Kelet több mint száz neolitikus és rézkori sorozatának elemzése során négy csoportot különített el. A főként Kárpát-medencei neolitikus sorozatokból álló, a többtől élesen elkülönülő ún. „közép-európai csoport” tagjaként a lengyeli kultúrának dél-délkelet felé pillanatnyilag nem mutathatók ki genetikai kapcsolatai. A közép-európai és a csehországi vonaldíszes sorozatokkal való Penrose-azonosság alapján a kultúra népessége vélhetően helyi, és egészen a neolitikum korai szakaszáig visszavezethető. Ezen autochton népességet a neolitikum folyamán jelentős külső etnikai hatás (migráció, infiltráció) nem érte. E „közép-európai” tömbön belül a robusztus és gracilis leptodolichomorph variáns dominál, míg az eurydolichomorph komponens aránya igen alacsony (K. ZOFFMANN 1986; 1992; 2000; 2001).

1. kép. Karancsság — adultus korú nő koponyája (1. sír)
Fig. 1. Karancsság — adult female skull from grave 1

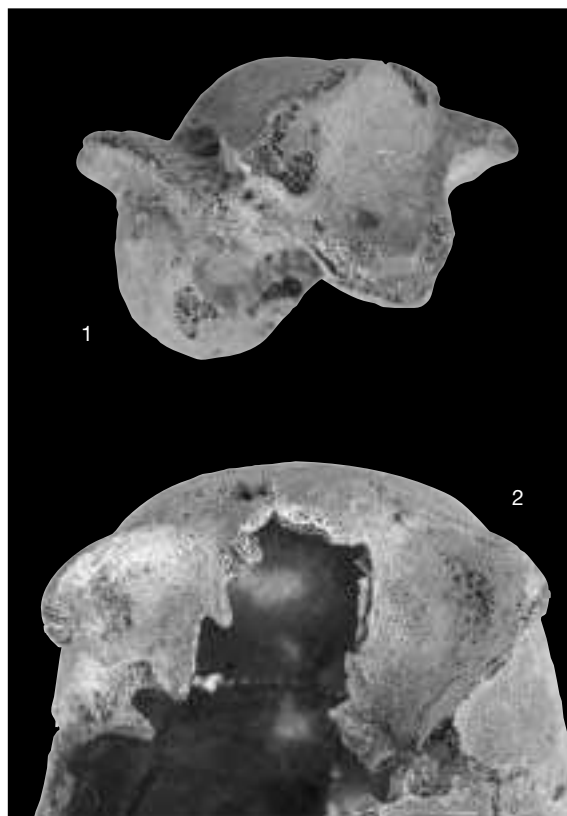

2. kép. Karancsság — adultus korú nő koponyája (2. sír)
Fig. 2. Karancsság — adult female skull from grave 2

3. kép. Karancsság — 1. periostitis nyoma a tibián (1. sír), 2. periostitis nyoma a fibulán (2. sír)
 Fig. 3. Karancsság — 1. traces of periostitis on the tibia (grave 1), 2. traces of periostitis on the fibula (grave 2)

A karancssági leletek pontosabb tipológiai besorolása – többek között a hiányos és töredékes koponyák miatt – nehézségekbe ütközik. Mindössze annyi állapítható meg, hogy mindkét egyén közepes termetű volt és a gracilis dolichomorph típusvariáns körébe tartozott. A megfi-

4. kép. Karancsság — 1. arthrosis elváltozás a nyoma taluson (1. sír), 2. cribra orbitalia a szemüreg felső részén (2. sír)
 Fig. 4. Karancsság — 1. articular degeneration of the talus (grave 1), 2. cribra orbitalia on the upper wall of the orbita (grave 2)

gyelt kóros elváltozások alapján azt mondhatjuk, hogy anyagunkban az őskor időszakában megszokott csontelváltozások figyelhetők meg. A történelmi korok paleopathológiai vizsgálatai során gyakran észlelt csonttörések, vágások nyomait nem találtuk.³

Köhler Kitti

MTA Régészeti Intézete
 1014 Budapest, Úri u. 49.
 kohler@archeo.mta.hu

Irodalom:

- ALEKSEJEV, V. P.–DEBEC, G. F. 1964: *Kraniometrija*. Moszkva.
 BACH, H. 1966: Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *AnthrAnz* 29 (1966) 12–21.
 BÁCSMEGI G. 2003: A lengyeli kultúra temetkezései Karancsságon – Die Bestattungen der Lengyel-Kultur in Karancsság. *MFME–Studia Archaeologica* 9 (2003) 81–86.
 ÉRY K.–KRALOVÁNSZKY A.–NEMESKÉRI J. 1963: Történelmi népességek rekonstrukciójának reprezentációja – A representative reconstruction of historic population. *AnthrK* 7 (1963) 41–90.

³ A cikk megírásához nyújtott hasznos tanácsaikért K. Zoffmann Zsuzsannának és Mende Balázs Gusztávnak tartozom köszönettel.

Martin No.	1. sír nő	2. sír nő
1.	188	184
5.	–	102
8.	143	136
9.	96	104
10.	111	92
11.	–	113
12.	–	104
17.	–	148
20.	–	–
23.	524	517
24.	–	323
25.	–	392
26.	123	136
27.	(125)	135
28.	–	121
29.	109	116
30.	(113)	120
31.	–	107
40.	–	–
43.	–	100
44.	–	–
45.	–	–
46.	–	–
47.	–	–
48.	–	–
51d	–	–
51s	–	–
52d	–	–
52s	–	–
54.	–	–
55.	–	–
60.	–	–
61.	–	–
62.	–	–
63.	–	–
65.	–	–
66.	–	–
68.	82	–
69.	–	–
70.	58	–
71.	–	–
72.	–	–
75.	–	–
75/1.	–	–
79.	132	–
38.	–	–
8:1	76,0	73,9
17:1	–	80,4
20:1	–	–
17:8	–	110,4
20:8	–	–
9:8	67,1	76,4
47:45	–	–
48:45	–	–
52:51d	–	–
52:51s	–	–
54:55	–	–
61:60	–	–
63:62	–	–

5. kép. Karancsság — 1–2. sír, koponyaméreték és koponyaindexek

Fig. 5. Karancsság — Grave 1–2, cranial measurements and indices

Martin No.		1. sír nő		2. sír nő	
		d	s	D	s
CLAVICULA	1.	134	–	–	–
	6.	33	–	–	–
	6:1	24,6	–	–	–
HUMERUS	1.	294	290	–	(290)
	2.	291	284	–	(288)
	4.	60	59	50	–
	5.	21	21	21	22
	6.	17	16	18	17
	7.	59	58	57	57
	9.	37	37	–	(36)
	10.	41	41	–	39
	7:1	20,1	20,0	–	(19,6)
	6:5	80,9	76,2	85,7	77,3
RADIUS	1.	222	–	235	233
	1b.	220	–	233	–
	4.	15	16	14	14
	5.	10	11	11	11
ULNA	1.	240	237	259	255
	13.	20	19	16	18
	14.	20	22	20	20
	13:14	100,0	86,4	80,0	90,0
FEMUR	1.	400	–	396	–
	2.	–	–	396	–
	6.	29	30	28	27
	7.	26	27	24	25
	9.	32	33	30	30
	10.	24	24	22	22
	18.	43	43	39	–
	19.	43	42	39	–
	6:7	111,5	111,1	116,7	108,0
	10:9	75,0	72,8	73,3	73,3
	19:18	100,0	97,7	100,0	–
TIBIA	1.	–	284	–	–
	1b.	–	280	–	–
	3	69	67	–	–
	8a.	35	35	–	–
	9a.	21	20	–	–
	9a:8a	60,0	57,1	–	–
FIBULA	1.	325	326	–	–
COXA	17a.	–	–	–	–
	15a.	–	–	–	–
	17a:15a	–	–	–	–
	14.1.	32	–	–	–
	31.	36	–	–	–
	14.1:31.	88,8	–	–	–
TERMET	Sjøvold	151,4	158,1		
	Pearson	152,5	155,0		
	Bach	158,9	160,2		

6. kép. Karancsság — 1–2. sír, vázcsontméretek, indexek és termetmagassági adatok

Fig. 6. Karancsság — Grave 1–2, skeletal measurements, indices and stature estimates

- KISZELY, I. 1973: Untersuchung der Menschenknochen aus der urzeitlichen Siedlung und dem Gräberfeld von Altacker in Pári. *MittArchInst* 4 (1973) 119–128.
- MARTIN, R.–SALLER, K. 1957: *Lehrbuch der Anthropologie I–II*. Stuttgart.
- NEMESKÉRI, J. 1956: Anthropologische Übersicht des Volkes der Pécelér Kultur. In: Banner, J.: *Die Pécelér Kultur*. ArchHung 35, Budapest 1956, 295–314.
- NEMESKÉRI, J.–HARSÁNYI, L.–ACSÁDI, GY. 1960: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24 (1960) 70–95.
- PEARSON, K. 1899: On the reconstruction of the stature of Prehistoric races. *Philosophical Transaction of the Royal Society Ser. A*. 192 (1899) 169–244.
- SJØVOLD, T. 1975: Tables of the Combined Method for Determination of Age at Death given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. *AnthrK* 19 (1975) 9–22.
- SJØVOLD, T. 1990: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1971: An Anthropological Study of the Neolithic Cemetery at Villánykövesd (Lengyel Culture) – A villánykövesdi temető (Lengyeli kultúra) embertani anyagának vizsgálata. *JPMÉ* 13 (1968 [1971]) 25–38.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1974: Anthropological Analysis of the Cemetery at Zengővárkony and the Neolithic Lengyel Culture in SW Hungary – A zengővárkonyi temető és a lengyeli kultúra népességének embertani vizsgálata. *JPMÉ* 14–15 (1969–1970 [1974]) 53–72.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1986: Anthropological connections of the Lengyel Culture according to a generalized distance analysis. *BÁMÉ* 13 (1985 [1986]) 171–179.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1991: *Anthropologische Funde des neolithischen Gräberfeldes Mórág B.1. aus der Lengyel-Kultur*. Kézirat. Budapest.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1992: *Kelet Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1999: Anthropological data of the Transdanubian Prehistoric populations in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages – A Dunántúl őskori népességének vizsgálata. *Savaria* 24/3 (1998–1999 [1999]) 33–49.
- K. ZOFFMANN, ZS. 2000: Anthropological sketch of the Prehistoric population of the Carpathian Basin. *Acta Biologica Szegediensis* 44 (2000) 75–79.
- K. ZOFFMANN, ZS. 2001: Anthropological structure of the Prehistoric populations living in the Carpathian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages. *ActaArchHung* 52 (2001) 49–62.

Anthropological finds of the Lengyel culture from Karancsság

Two human skeletons of the Late Neolithic Lengyel culture were found in the spring of 2002 at Karancsság (Nógrád county), one of the easternmost sites of the culture (BÁCSMEGI 2003). The skeletal remains were relatively well preserved, although the skulls were fragmentary, and thus the material was unsuitable for a detailed analysis.

The skeleton in grave 1 was identified as a 24–30 year old female. The bones bore the marks of pathological alterations: periostitis and arthritis. The 26–32 year old female from grave 2 had slight lesions on the upper wall of the orbita (cribra orbitalia). The bones did not show any anatomical variations.

Among the Neolithic cultures in Hungary, the Transdanubian Lengyel culture has provided the richest material for anthropological analysis. According to the classical taxonomic analysis, this culture had a rather heterogeneous population with a dominance of Atlanto-Mediterranean and Nordic types. Analyses based on statistical methods provide considerably more reliable results. Using Penrose's distance analysis, we were able to study the possible connections between the series of different cultures. The Lengyel culture can be assigned to the so-called Central European group, which formed a separate, island-like block in the Carpathian Basin during the Neolithic of Central and Eastern Europe. The population of this block did not mix with the neighbouring population groups and lived without absorbing any significant external influences, probably from the Early Neolithic onwards. Within this autochthonous block, the robust and the gracile leptodolichomorphous varieties dominated (K. ZOFFMANN 1986; 1992; 2000; 2001).

Because of the fragmentary skeletal remains, the taxonomic classification of the human remains from Karancsság is fairly difficult. All that could be established was that the individuals belonged to the gracile dolichomorph type with medium stature.

Rézkori pecsétlő Balatonkeresztúr-Réti-dűlőről

Az M7-es autópálya tervezett nyomvonalszakaszán folytatott megelőző feltárások során kezdődött meg 2003. áprilisában Balatonkeresztúr-Réti-dűlő régészeti kutatása a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága és az MTA Régészeti Intézetének együttműködése keretében. A lelőhely Balatonkeresztúrtól délre, a Balatonújlakra vezető műút bal oldalán húzódik, részben mezőgazdasági művelés alatt álló, részben legelőnek használt területen. A terület előzetes terepbejárása egy XIII–XIV. századra keltezhető középkori település nyomait jelezte, azonban a feltárások során kiderült, hogy az emberi megtelepedés legkorábbi fázisa a középső rézkorra tehető. A rézkori beásások mellett több régészeti korszak (kora és középső bronzkor, késő vaskor, Árpád-kor, késő középkor) objektumait is feltártuk (FÁBIÁN in press).

A modern kori műveléstől mentes legelő területén jelentkeztek a késő rézkori bolerázi csoport telepobjektumai, bár a nyugati, szántott részen is találkoztunk a csoport megtelepedésének nyomaiival, ahol a szórványos késő rézkori objektumok mellett inkább a középső rézkori Balaton–Lásinja-kultúra gödrei, gödörkomplexumai a jellemzőbbek; valamint a tűzdelt barázdás („*Furchenstich*”) kerámia kultúrájának sekély gödrét is feltártuk. A bolerázi csoport megjelenése az eddig részben feltárt területen gödrökre és azok anyagára korlátozódik. A teljes leletanyag feldolgozására és közlésére a lelőhely feltárásának befejezése után kerül sor.

Jelen cikk témája egy szórványként előkerült pecsétlő, amely egyértelműen nem köthető objektumhoz, ezért kiemelhető mind a bolerázi, mind a lelőhely teljes rézkori anyagának egységéből. A pecsétlőre a legelő területén, ásonyomos szint-süllyesztés során bukkantunk rá a 236/490-es számú, 5×5 méteres szelvény DK-i sarkában, a jelenkori felszíntől megközelítőleg 30 centiméteres mélységben, bolerázi kerámiatöredékekkel együtt.

Egyoldalas, fogóval ellátott, ép, agyag pecsétlő. Teste lapos, bázisa elnyújtottan ovális (egyik végén enyhén szögletesedő), konvex felületű. Fogója ovális átmetszetű, kissé csúcsosodó, a pecsétlő testéhez ívesen kapcsolódik. A pecsétlőfelület négy beszúrt pontsorról kitöltött, amelyen csekély, vörös festéknyom figyelhető meg. Fogóján és a bázisán korábbi, míg a nyomófelület szélén a feltáráskor keletkezett sérülés nyoma látható. Sárgásbarna színű, csillámos homokkal soványított, gyengén fényezett felületű, viszonylag jól égetett agyag. A pecsétlő felülete: 4,2×1,2 cm, Ma.: 3,1 cm, fogó V.: 1 cm (1. kép).

Az előkerült pintadéra formailag az egyszerű pecsétlők sorába, azon belül is a konvex bázisú változatok körébe tartozik (RUTTKAY 1993–94, 223). Párhuzamait a vele együtt előkerült kerámiatöredékek miatt először a bolerázi csoport leletanyagai között kerestük. A pecsétlők viszonylag egységes típust mutatnak a csoport egész elterjedési területén (RUTTKAY 1993–94, 226): egyoldalúak és fogóval ellátottak. Többségük általában lapított, enyhén ívelt gúla vagy piramis alakú attól függően, hogy ovális vagy szögletes bázisú a nyomófelület. A gúla vagy piramis sokszor ívesen felhúzott oldala legömbölyített csúcsban végződik, amely néha megnyújtva, egyben a pecsétlő nyele. A mintájuk legtöbbször beszúrt, illetve bemélyített pontokból, pontsorokból, vagy bevésített vonalakból, esetleg a kettő variációjából áll. A bolerázi csoporthoz köthető pecsétlőket ismerünk Pilismarót-Basaharcról (TORMA 1975, Taf. 55. 2; MAKKAY 1984, 44, Fig. XXVIII. 10), Zamárdi-Kútvolgyi-dűlőből (KISS in press),¹ Balatonőszöd-Temetői-dűlőből (BELÉNYESY–HORVÁTH in press),² Balatonlelle-Országúti-dűlőből,³ a morvaországi Znojmoról (PAVELČÍK 1967, 25, Taf. 7. 100; MAKKAY 1984, 66, Fig. XXVIII. 1), a szlovákiai Verbórról /Vrbové, SK/ (NEMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1979, 396, obr. 2. 2; PAVÚK 1981, 97, Abb. 10; MAKKAY 1984, 65, Fig. XXVIII. 7) és Kisváradról /Nitriansky Hrádok-Vinohrady, SK/ (TOČÍK 1977, 291, Abb. 179. 2; PAVÚK 1981, 97, Abb. 10; MAKKAY 1984, 42, Fig. XXVIII. 2),⁴ az ausztriai Zwerndorf an der Marchból (LEEB 1989, Abb. 124, 125; RUTTKAY 1993–94, Abb. 4. 10, 11) és még egy publikálatlan pintadérát említ Ruttkay Erzsébet Zwerndorf, Dornparzból (RUTTKAY 1993–94, 226). Bolerázi rétegből került elő a kerek bázisú bajcsi /Bajč-Vlkanovo, SK/ pecsétlő is (TOČÍK 1964, Taf. LII. 11; MAKKAY 1984, 12, Fig. XXVII. 4), amely kisse eltér a fentebb felsoroltak típusától.

¹ Köszönettel tartozom Kiss Viktóriának (MTA RI), hogy a publikáció megjelenése előtt a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

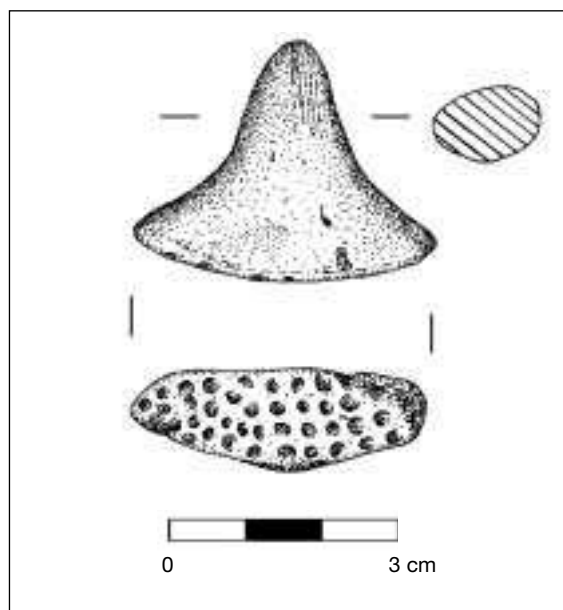
² Köszönettel tartozom Horváth Tündének (MTA RI), hogy a publikáció megjelenése előtt a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

³ Sófalvi András, ásatásvezető régész szíves szóbeli közlése alapján.

⁴ Nitriansky Hrádok-Vysoký breh lelőhelytől 400 méterre található (TOČÍK 1977, 291).

Bár a Balatonkeresztúr-Réti-dűlőn napvilágra került darab egyértelmű párhuzamát nem találjuk az itt felsorolt példányok között, de a bolerázi lelőhelyeken előkerült pecsétlők közül a mi darabunk megközelítő formai analógiájaként a Zwerndorf an der Marchon feltárt pintadérák egyikét (LEEB 1989, Abb. 124; RUTKAY 1993–94, Abb. 4. 10) hozhatjuk fel. Ennek formája és beszurkált pontokból kialakított mintája egyaránt közelít pecsétlőnkhez. A fentebb felsorolt bolerázi pecsétlőknek viszont egyike sem konvex bázisú és egyikük sem kizárólag pontsorokból álló motívummal díszített. Ilyen domborúan kiképzett nyomófelülettel a középső rézkori tűzdelt barázdás („*Furchenstich*”) kerámia kultúrájának pecsétlőinél találkozunk, mint a Nagykanizsa-Sáncról (KALICZ 1976, 42, Taf. 10. 1) és Bak-Felrébáról előkerült daraboknál (HORVÁTH–H. SIMON 2003, 124, Abb. 32. 10). A négy, vagy több beszurkált pontsorból kialakított motívum analógiáit Ny–DNy felé találjuk. Ilyen a Kanzianiberg–Lasinja-kultúra stájerországi Schlossberg bei Wildon lelőhelyén megtalált kis pintadéra (RUTKAY 1993–94, Abb. 3. 10) hasonló bázisával, melynek előképei a Délnyugat-Ausztriával szomszédos észak-itáliai területek késő neolitikus és kora rézkori művelődései felé mutatnak (RUTKAY 1993–94, 234), ahol ez a típusú bemélyített pontokból-gödröcskékből kialakított bázismotívum nagyon hosszú életű volt (BAGOLINI 1980, 131). Több, a mi pecsétlőnk motívumához hasonló nyomófelülettel rendelkező darab került elő a *Vaso a Bocca Quadrata* (VBQ) kultúra lelőhelyein, többek között Arma dell’Aquilában (CORNAGGIA CASTIGLIONE–CALEGARI 1978, Taf. 5; RUTKAY 1993–94, Abb. 3. 11), Caverna delle Arene Candideban (BAGOLINI 1980, 128, Fig. 55) és a kultúra késői telepén Rocca di Rivoliban (BARFIELD–BAGOLINI 1976, 66, Fig. 49. C20). A Grotta Polera lelőhelyről (CORNAGGIA CASTIGLIONE–CALEGARI 1978, 21; KÖNINGER–KOLB–SCHLICHTERLE 2001, 644, Abb. 3. 3) származó példány pedig formai párhuzamként említhető meg. Az észak-itáliai neolit és rézkori pecsétlők előképei az adriai–balkáni régió felől érkeztek (TINÉ 1999, 327), erre mutat az a tény is, hogy a balatonkeresztúri pintadéra formai típusához hasonlót az albániai Maliq Ib fázisban is találunk (KORKUTI 1995, 214, Taf. 82. 4).

Makkay János a délkelet-európai pecsétlőket összegző tanulmányában a rézkorba tartozó pin-

1. kép. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — rézkori pecsétlő
Fig. 1. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő — Copper Age pintadéra

tadérakat egy közös horizontba (D horizont) sorolta. A szerző szerint a fellelt párhuzamok alapján a D horizont pecsétlőinek eredete, kapcsolatai nem vezethetők le egyértelműen az anatóliai–égeikumi pecsétlő-hagyományból (MAKKAY 1984, 98–101), amelyet az ottani fejlődéstől eltérő használati módjuk is bizonyít (MAKKAY 1984, 102), de hatásuk nem tagadható. A Réti-dűlőn előkerült darab kapcsán felvetődik, hogy a középső–késő rézkor fordulóján egy délnyugat felől, az adriai térség irányából közvetett úton érkező balkáni hatással is számolnunk kell a Délnyugat-Dunántúl térségében.

A pecsétlők használatának módját jelzik az előkerült példányok egy részén megfigyelhető vörös festéknnyomok, melyek színes minták kialakítására utalnak, különböző típusú anyagokon. Díszítendő felületként legtöbbször textil, bőr vagy az emberi test jöhet számításba (MELLAART 1967, 220; BARFIELD–BAGOLINI 1976, 67; GIMBUTAS 1991, 316; RUTKAY 1995, 152; CHAPMAN 2001, 99). Egyes festés nélküli, egyenes bázisú, mélyen vésett pecsétlőket olyan, puha anyagba bemélyített jelek készítésére is alkalmazhatták, mint az agyag, vagy például a kenyértészta (CHAPMAN 2001, 99), de területünkön ezt kevésbé valószínű használati módnak tarthatjuk, hiszen eddig ilyen benyomkodott jelekkel ellátott agyagtöredékek nem kerültek elő.

A lelőhelyünkön talált darabot valószínűleg testfestésre használhatták, ugyanis a konvex felü-

leti kiképzés és a nyomóminta kimunkálása csak puha, ugyanakkor rugalmas felületen — mint az emberi bőr — érvényesül.

A Balatonkeresztúr-Réti-dűlőn előkerült pecsétlő a pontos párhuzamok hiányának és előke-rülésének kontextus nélküli körülményei ellenére, nagy valószínűséggel beleilleszthető a bolerázi csoport emlékanyagába, de egyértelműen a kö-

zépső és késő rézkori időszakokhoz köthető, amelyek leletei megtalálhatók a lelőhelyünkön feltárt régészeti anyagban is.

Fábián Szilvia
MTA Régészeti Intézete
1014 Budapest, Úri utca 49.
fabian@archeo.mta.hu

Irodalom:

- BAGOLINI, B. 1980: *Introduzione al Neolitico dell' Italia Settentrionale*. Pordenone.
- BARFIELD, L. H.–BAGOLINI, B. 1976: *The excavations on the Rocca di Rivoli Verona 1963–1968*. Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (II^a serie). Verona.
- BELÉNYESY K.–HORVÁTH T. in press: Balatonőszöd-Temetői-dűlő (M7/S-10 lelőhely). In: Honti et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megye szakaszának megelőző régészeti feltárása (2001–2002). Előzetes jelentés III. SMK 16. In press.
- CHAPMAN, J. 2001: Object Fragmentation in the Neolithic and Copper Age of Southeast Europe. In: Bertemes, F.–Biehl, P. F.–Meller, H. (eds.): *The Archaeology of Cult and Religion*. Budapest 2001, 89–105.
- CORNAGGIA CASTIGLIONE, O.–CALEGARI, G. 1978: Corpus delle Pintaderas preistoriche Italiane. Problematica, Schede, Iconografia. *Memorie della Società italiana di scienze naturali e del Museo civico di storia naturale di Milano* 22 (1978) 7–30.
- GIMBUTAS, M. 1991: *The Civilization of Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco.
- FÁBIÁN SZ. in press: Balatonkeresztúr-Réti-dűlő (M7/S-35 lelőhely) In: Honti et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megye szakaszának megelőző régészeti feltárása (2001–2002). Előzetes jelentés III. SMK 16. In press.
- HORVÁTH, L. A.–H. SIMON, K. 2003: *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien*. Inventaria Praehistorica Hungariae 9, Budapest.
- KALICZ, N. 1976: Die Funde der Phase III der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe in Nagykanizsa-Sánc. *MittArchInst* 5 (1974–75[1976]) 41–44.
- KISS V. in press: Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő (M7/S-1 lelőhely) In: Honti et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megye szakaszának megelőző régészeti feltárása (2001–2002). Előzetes jelentés III. SMK 16. In press.
- KORKUTI, M. 1995: *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*. Heidelberg Akademie der Wissenschaften Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans Monographien Bd. IV, Mainz am Rhein.
- KÖNINGER, J.–KOLB, M.–SCHLICHTERLE, H. 2001: Elemente von Boleráz und Baden in den Feuchtbodensiedlungen des Südwestdeutschen Alpenvorlandes und ihre mögliche Rolle im Transformationsprozess des lokalen Endneolithikums. In: Roman, P.–Diamandi, S. (Hrsg.): *Cernavodă III – Boleráz. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia / Neptun (18.–24. Oktober 1999)*. București 2001, 641–672.
- LEEB, A. 1989: Zwerndorf, OG Weiden an der March, VB Gänserndorf. *FÖ* 28 (1989) 172–173.
- MAKKAY, J. 1984: *Early stamp seals in South-East Europe*. Budapest.
- MELLAART, J. 1967: *Çatal Hüyük, a Neolithic Town in Anatolia*. London.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1979: Nálezy bolerázské skupiny z Vrbového – Funde der Boleráz Gruppe aus Vrbové. *AR* 31 (1979) 385–396.
- PAVELČÍK, J. 1967: *Die kannelierte Keramik und die Kulturgruppe des Bosáca-Typus in Mähren und Mähren-Schlesien*. Zprávy Společnosti Archeologické při Akademii Ved 9, Praha–Nitra–Brno.
- PAVÚK, J. 1981: *Umenie a život doby kamennej*. Bratislava.
- RUTTKAY, E. 1993–94: Neue Tonstempel der Kanzianiberg-Lasinja-Gruppe. *MAG* 123–124 (1993–94) 221–238.
- RUTTKAY, E. 1995: Jungneolithikum: Boleráz-Gruppe. In: Lenneis, E.–Neugebauer-Maresch, C.–Ruttikay, E.: *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich, St. Pölten–Wien 1995, 145–160.
- TINÉ, S. 1999: Statuine femminili, pintaderas e „influenze balcaniche”. In: Tiné, S. (a cura di): *Il Neolitico nella Cav-erna delle Arene Candide (scavi 1972–1977)*. Bordighera 1999, 319–328.
- TOČÍK, A. 1964: Rettungsgrabung von Bajč-Vlkanovo in den Jahren 1959–1960. *ŠtZ* 12 (1964) 152–182.
- TOČÍK, A. 1977: Feststellungsgrabung in Nitriansky Hrádok in Jahre 1976. *AVANS* 1976 [1977] 291–292.
- TORMA, I. 1975: Pilismarót-Basaharc (Komitat Komárom, Kreis Dorog). *MittArchInst* 4 (1973[1975]) 181–182.

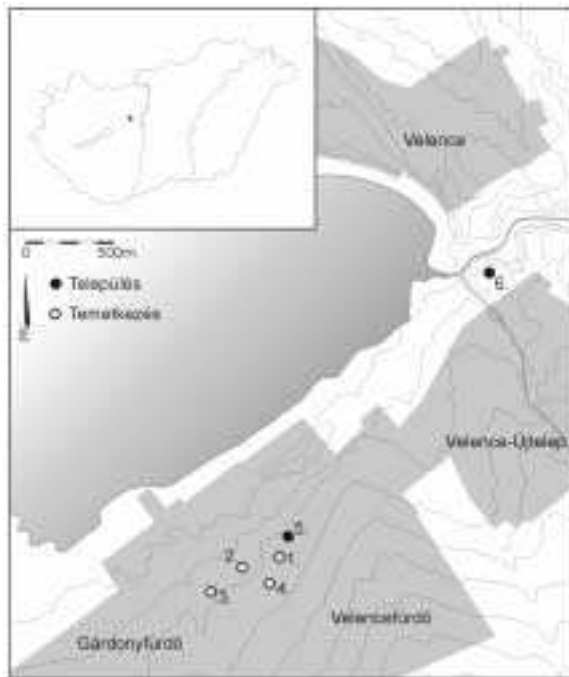
Adatok Velence és Velencefürdő közepső bronzkori történetéhez

A Velencei-tó két egymásra merőleges vetősíkként mentén keletkezett: részben a Dunántúli-középhegység irányát is kijelölő ÉK–DNy-i, részben pedig az erre merőleges ÉNy–DK-i irányú árkos süllyedésből, az óholocén boreális sztyeppkor-szakban. Ennek a süllyedő kéregmozgásokból álló folyamatnak az eredményeként a gárdony-agárdi pannon tető féloldalasan kibillent. A pannon tető ezen szakaszának fedőrétegeit homokos kifejlődésű lösz és pleisztocén korú kavics-hordalék keveréke alkotja. A löszös feltöltődés megjelenése a Würm III. periódusra keltezhető és közvetlenül megelőzi a tó kialakulásának időszakát. A korábbi Császárvíz–Sárvíz folyóvölgyet kettévágó tómeder rövid idő alatt feltöltődött, majd miután az új lefolyási útvonalak kiszélesedtek, fokozatosan stabilizálódott a tó vízszintjének önszabályozó rendszere (ÁDÁM 1955, 317–324).

A tó legmagasabb vízszintje tehát a kialakulási fázisra tehető, és a löszben megfigyelhető vályogosodási, iszapoldási szinttel viszonylag pontosan felmérhető: a Velencei-tó középátlagnak számított 103,29 m-es vízszintjéhez (tszfm.) képest 5,48 m-rel magasabban tetőzött. A tó peremének előrehaladott mocsarasodása és a vastag iszaprétegek alapján a későbbi időben már nem számolhatunk jelentősebb vízszintemelkedéssel, ezért a magasabb löszteraszok mellett a közvetlen vízparti löszperem már az őskor folyamán is alkalmas lehetett az emberi megtelepedésre (ÁDÁM 1955, 325–326).

A már említett gárdony–agárdi pannon tető patlakok és vízmosások által tagolt felszíne a Velencei-tó egyik legsűrűbben lakott partszakasza a közepső bronzkor időszakában. Velencefürdő, Velence-Ófalu (rég neve Kisvelence) területén kezd el emelkedni a lösztető, és a Meszlényi-kastély környékén lehetett a legmagasabb pontja, majd Velence irányában fokozatosan süllyed és a Velencei-hegység közethordalékával találkozáva megszűnik.

Az 1960-as évek elejétől kezdve a velencefürdői üdülőövezet kialakítása és az egyre gyakoribb építkezések miatt sorra kerültek be leletmentésekből származó anyagok és szórványok a székesfehérvári Szent István Király Múzeum-

1. kép. A Velencei-tó keleti partja — 1: Velencefürdő-Csiránszky-telek, 2: Velencefürdő-II. utca, 3: Velencefürdő-Berzsényi D. utca, 4: Velencefürdő-V. utca, 5: Velencefürdő-Petőfi S. utca, 6: Velence-Meszlényi-kastély

Fig. 1. Eastern shore of Lake Velence — 1: Velencefürdő-Csiránszky-telek, 2: Velencefürdő-Street II, 3: Velencefürdő-Berzsényi D. Street, 4: Velencefürdő-Street V, 5: Velencefürdő-Petőfi S. Street, 6: Velence-Meszlényi manor

ba.¹ Két urnasírt tártak fel 1960-ban Velencefürdőn a II. utca (1. kép 1) környékén (F. PETRES 1961, 12). Az első sírra az építők találtak rá, ezért eredeti helyzetét már nem sikerült rögzíteni, így csupán a 2. számú temetkezést kezelhetjük hiteles adatként. Ezekben az években szinte folyamatosan érkeztek be a megyei múzeumba kisebb lelet-együttesek; leletmentésekből és felszíni gyűjtésekből egyaránt: 1963-ban Velence-Szőlőhegy néven került be néhány közepső bronzkori töredék, majd 1965-ben a Meszlényi-kastély területéről (1. kép 6) vált ismertté nagyobb mennyiségű szórványanyag. 1966-ban Velencefürdőn az V. utcában (1. kép 4) leletmentés során egy rossz állapotú urnasír került elő.

A Velence-Szőlőhegy elnevezésű leletanyag 1970-ben három urnával bővült, hasonlóan a Ve-

¹ Ezúton szeretném megköszönni F. Petres Évának, hogy az anyagok közlési jogát átengedte, valamint köszönöm Szathmári Ildikónak a hasznos tanácsokat.

lencefűrdő-II. utcai anyaghoz (1. kép 2), amely az 1976-os leletmentést és terepbejárást követően számos tárolóedény- és táltörredékkel lett gazdagabb.

1980-ban Velencefűrdőn a Petőfi Sándor utcában folyt leletmentés (1. kép 5); az építkezésen — alapozás során — egy középső bronzkori gödröt vágtak át, majd 1981-ben a közeli Berzsényi Dániel utcában (1. kép 3) kellett megmenteni egy rossz megtartású urnasírt.

A felsorolt lelőhelyekről ismert és a Szent István Király Múzeumban megtalálható leletek a következők:

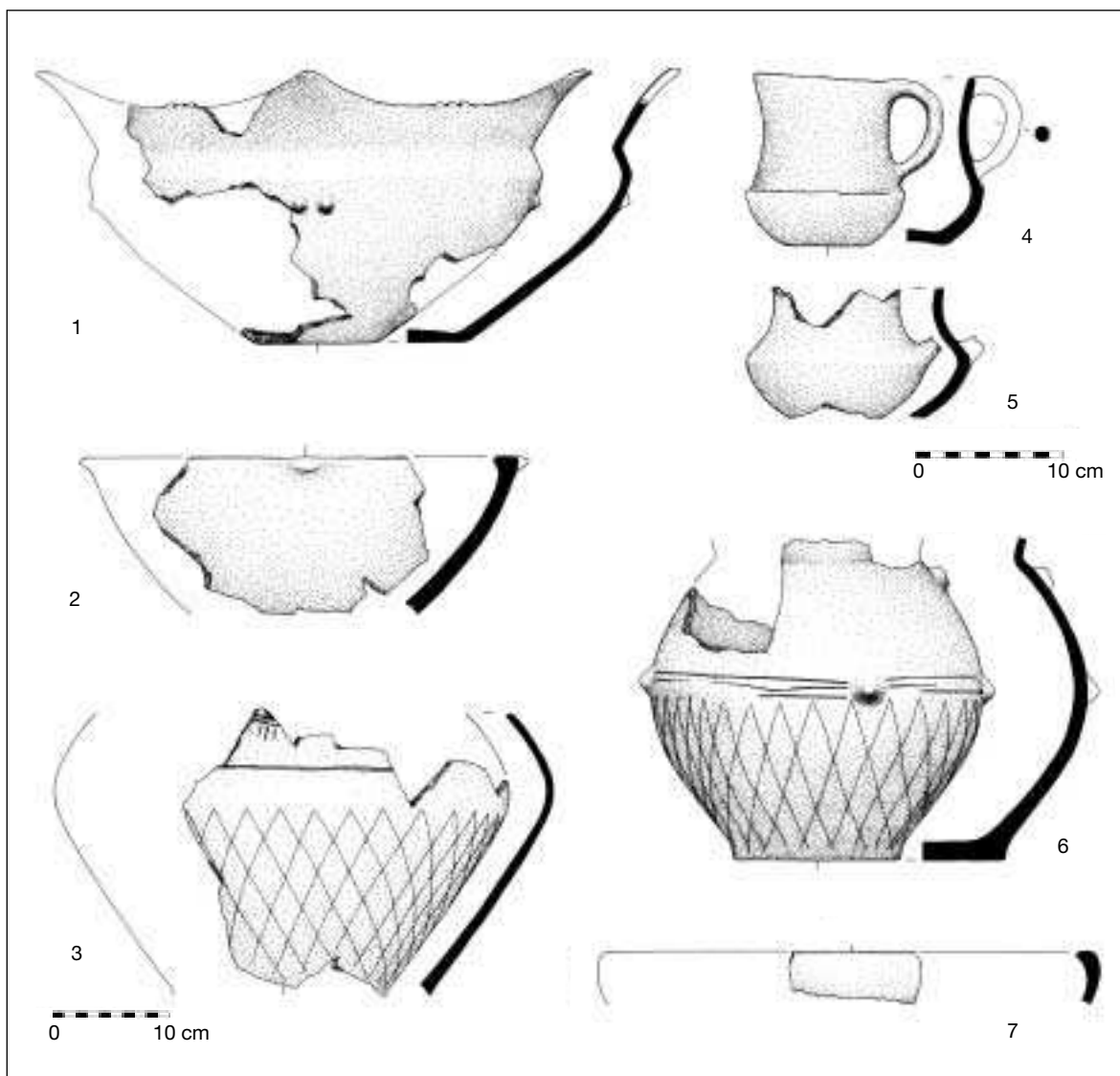
Velence-Szőlőhegy

1. Sárgásbarna színű, homokkal soványított, fényezett felületű, bikónikus testű urna, vállán mély, karcolt vonal fut körbe, hasát függőleges, hármass vonalkötegek tagolják. Füle letörött. Ltsz.: SzIKM 86.41.1. (3. kép 3).

2. Sárgásbarna színű, kavicsos soványítású, tölcséres nyakú, gömbös testű, erősen szűkülő aljú, egyfülű urna, vállát hármass elrendezésben két-két bütyök tagolja, hasát körbefutó vonal és beszúrkált pontsor, továbbá négyes, függőleges vonalkötegek díszítik. Ltsz.: SzIKM 86.41.2. (3. kép 2).
3. Szürkésárga színű, homokkal soványított, bikónikus testű urna, vállát négy bütyök és vízszintesen bekarcolt, kettős zeg-zug minta tagolja, amelyből hármass, elágazó, bekarcolt vonalkötegek futnak le az edény hasán. Ltsz.: SzIKM 86.41.3. (3. kép 1).
4. Vörösesbarna színű, homokkal soványított urna élesen megtört szalagfüle. Ltsz.: SzIKM 86.38.1. (3. kép 4).
5. Fekete színű, homokkal soványított, fényezett felületű, enyhén tölcséres nyakú, profilált vállú, gömbös hasú korsó, vállát hármass vonalköteg és benyomkodott lencsesor díszíti. Ltsz.: SzIKM 86.38.3. (3. kép 5).
6. Fekete színű, homokkal soványított, fényezett felületű, profilált vállú mélytál (tálfazék) oldaltörredéke, vállát kettős bütyök és rovátkolás tagolja, hasán hármass vonalköteg fut függőlegesen. Ltsz.: SzIKM 86.38.4. (3. kép 6).

Velencefűrdő-Csiránszky telek (1. kép 1)

1. Sötétszürke színű, homokkal soványított, gömbös testű,

2. kép. Velencefűrdő-Csiránszky telek — 1–2, 4–7: 1. sír, 3: 2. sír
Fig. 2. Velencefűrdő-Csiránszky-telek — 1–2, 4–7: grave 1, 3: grave 2

tölcséres nyakú amfora, hasát négy bütyök és vízszintes, hármass vonalköteg tagolja, az edény alsó fele bekarcolt hálómintával díszített. Ltsz.: SzIKM 60.134.1. (2. kép 6).

2. Sötétszürke színű, homokkal soványított, bikónikus bögre töredéke. Ltsz.: SzIKM 60.135.1. (2. kép 5).

3. Szürke színű, homokkal soványított, fényezett felületű, enyhén tölcséres nyakú, profilált vállú bögre, vállát bütykök tagolják. Ltsz.: SzIKM 60.135.1. (2. kép 4).

4. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, kihajló, karéjos peremű mély tál, peremét hármass bütykök, hasát kettős bütykök tagolják, a kicsúcsosodó perem belső felületét borda hangsúlyozza. Ltsz.: SzIKM 60.136.1. (2. kép 1).

5. Sötétszürke színű, kavicsos soványítású, fényezett felületű, behúzott peremű tál peremtöredéke. Ltsz.: SzIKM 60.136.1. (2. kép 7).

6. Fekete színű, homokkal soványított, behúzott peremű csésze, peremét négy, vízszintesen kiugró bütyök tagolja. Ltsz.: SzIKM 60.136.1. (2. kép 2).

7. Barnássárga színű, kavicsos soványítású, fényezett felületű, bikónikus testű urna oldaltöredéke, vállán bekarcolt vonal és girlandminta fut körbe, hasa bekarcolt hálómintával tagolt. Ltsz.: SzIKM 60.137.1. (2. kép 3).

Velencefürdő-II. utca (1. kép 2)

1. Szürkésbarna színű, kavicsos soványítású, fényezett felületű, erősen kihajló peremű, tölcséres nyakú urna vagy tárolóedény peremtöredéke. Ltsz.: SzIKM 87.16.1. (4. kép 1).

2. Szürkésbarna színű, kavicsos soványítású, fényezett felületű, enyhén kihajló peremű fazék peremtöredéke, peremből indított és a vállra támaszkodó fülel. Ltsz.: SzIKM 87.16.1. (4. kép 3).

3. Sötétszürke színű, homokkal soványított, fényezett felületű, behúzott peremű tál töredéke, peremből vízszintesen kiugró, átfúrt bütyökfülel. Ltsz.: SzIKM 87.16.1. (4. kép 4).

4. Vörösbarna színű, homokkal soványított, kihajló peremű fazék peremtöredéke, peremét vízszintes kettősbütyök tagolja. Ltsz.: SzIKM 87.16.1. (4. kép 2).

5. Szürke színű, kavicsos soványítású, fényezett felületű, kihajló peremű, bikónikus testű csupor. Ltsz.: SzIKM 87.16.1. (4. kép 5).

Velencefürdő-V. utca (1. kép 4)

1. Vörösbarna színű, homokkal soványított bikónikus testű, töredékes állapotú urna, vállán ujjbenyomkodással tagolt borda fut körbe. Ltsz.: SzIKM 66.41.1.

Velencefürdő-Berzsenyi Dániel utca (1. kép 3)

1. Szürkésbarna színű, kavicsos soványítású, bikónikus testű urna oldaltöredéke. Ltsz.: SzIKM 87.2.1.

Velencefürdő? (szórvány)

1. Barna színű, kavicsos soványítású urna oldaltöredéke, profilált váll és füle rovátkolással hangsúlyozott, fülét háromszög alakú minta díszíti. Ltsz.: SzIKM 59.34.1. (4. kép 7).

2. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, fényezett felületű, erősen kihajló peremű tál peremtöredéke. Ltsz.: SzIKM 59.34.2. (4. kép 6).

Velencefürdő-Petőfi Sándor utca (1. kép 5)

1. Sárgásbarna színű, kavicsos soványítású fazék vagy mélytál aljtöredéke, felülete bekarcolt, függőleges vonalakkal tagolt. Ltsz.: SzIKM 80.3.1. (5. kép 9).

2. Szürke színű, homokkal soványított, fényezett felületű, tölcséres nyakú tárolóedény fülének töredéke. Ltsz.: SzIKM 80.3.2. (5. kép 8).

3. Barna színű, homokkal soványított, elnagyoltan fényezett felületű, enyhén kihajló peremű, bikónikus tálfazék, egy, esetleg két, peremből indított és vállra támaszkodó szalagfülel. Vállát vízszintesen körbefutó tűzdelés hangsúlyozza, hasát hármass vonalkötegekből álló, elágazó minta díszíti. Ltsz.: SzIKM 80.3.3. (5. kép 5).

4. Sárgásbarna színű, kavicsos soványítású fazék vagy mélytál aljtöredéke, felülete bekarcolt, függőleges vonalakkal tagolt. Ltsz.: SzIKM 80.3.7. (5. kép 10).

5. Barna színű, kavicsos soványítású, tölcséres nyakú tárolóedény peremtöredéke. Ltsz.: SzIKM 80.3.8. (5. kép 6).

6. Szürke színű, homokkal soványított, kisméretű agyagkanál töredéke. Ltsz.: SzIKM 80.3.10. (5. kép 4).

7. Sárgászöld színű, homokkal soványított, fényezett felületű, enyhén kihajló peremű, ívelt nyakú, bikónikus testű bögre. Fülének alsó része három rövid, függőlegesen bekarcolt vonallal tagolt. Ltsz.: SzIKM 80.3.11. (5. kép 2).

8. Barna színű, kavicsos soványítású, fényezett felületű, tölcséres nyakú tárolóedény peremtöredéke. Ltsz.: SzIKM 80.3.19. (5. kép 3).

9. Szürkésárga színű, homokkal soványított, fényezett felületű, kihajló peremű tárolóedény peremtöredéke. Ltsz.: SzIKM 80.3.22. (5. kép 1).

10. Fekete színű, kavicsos soványítású csupor aljtöredéke, oldalát rendezetlen, függőleges, bekarcolt vonalak tagolják. Ltsz.: SzIKM 80.3.32. (5. kép 7).

Velence-Meszlényi-kastély (1. kép 6)

1. Sötétszürke színű, homokkal soványított, fényezett felületű korsó nyaktöredéke, ansa lunataval. Ltsz.: SzIKM 86.36.1. (6. kép 3).

2. Fekete színű, homokkal soványított, fényezett felületű korsó oldaltöredéke, vállá besimítással hangsúlyozott, oldala hármass vonalkötegekből álló girlandmotívummal és hármass lencsedísszel tagolt. Ltsz.: SzIKM 86.36.1. (6. kép 6).

3. Vörösbarna színű, homokkal soványított fazék peremtöredéke, peremét vízszintes bütyök és ujjbenyomkodással díszített, ferde lécfogó tagolja. Ltsz.: SzIKM 86.39.1. (6. kép 2).

4. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, fényezett felületű, bikónikus testű korsó. Pereme és füle letörött. Éles hastörésén négyes vonalköteg fut körbe, amely három oldalon plasztikusan kicsúcsosodik, és lencsedísszel kombinált. Nyakát hármass vonalköteg és hármass lencsedísz hangsúlyozza. Ltsz.: SzIKM 86.42.1. (6. kép 4).

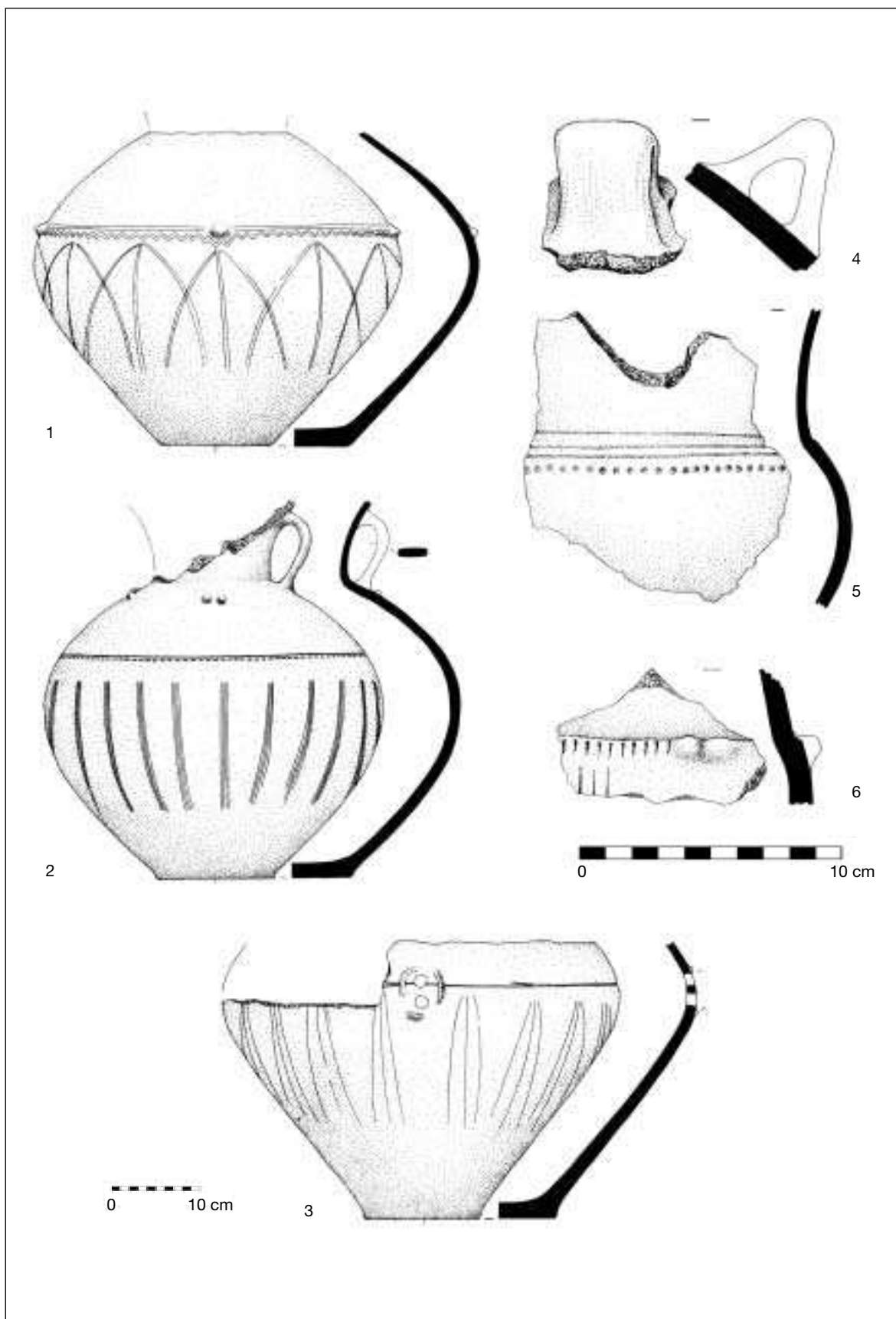
5. Szürkésbarna színű, kavicsos soványítású, nyújtott S-profilú bögre. Peremből induló füle letörött. Ltsz.: SzIKM 86.42.2. (6. kép 5).

6. Íveltlen meghajlított szárú bronz tű, feje négyzetes átmetsetűre kalapált, szára kör átmetszetű. Szárát sűrű vonalkázás és zeg-zug minta kombinációja díszíti, amely még háromszor ismétlődik a száron. Ltsz.: SzIKM 86.42.3. (6. kép 1).

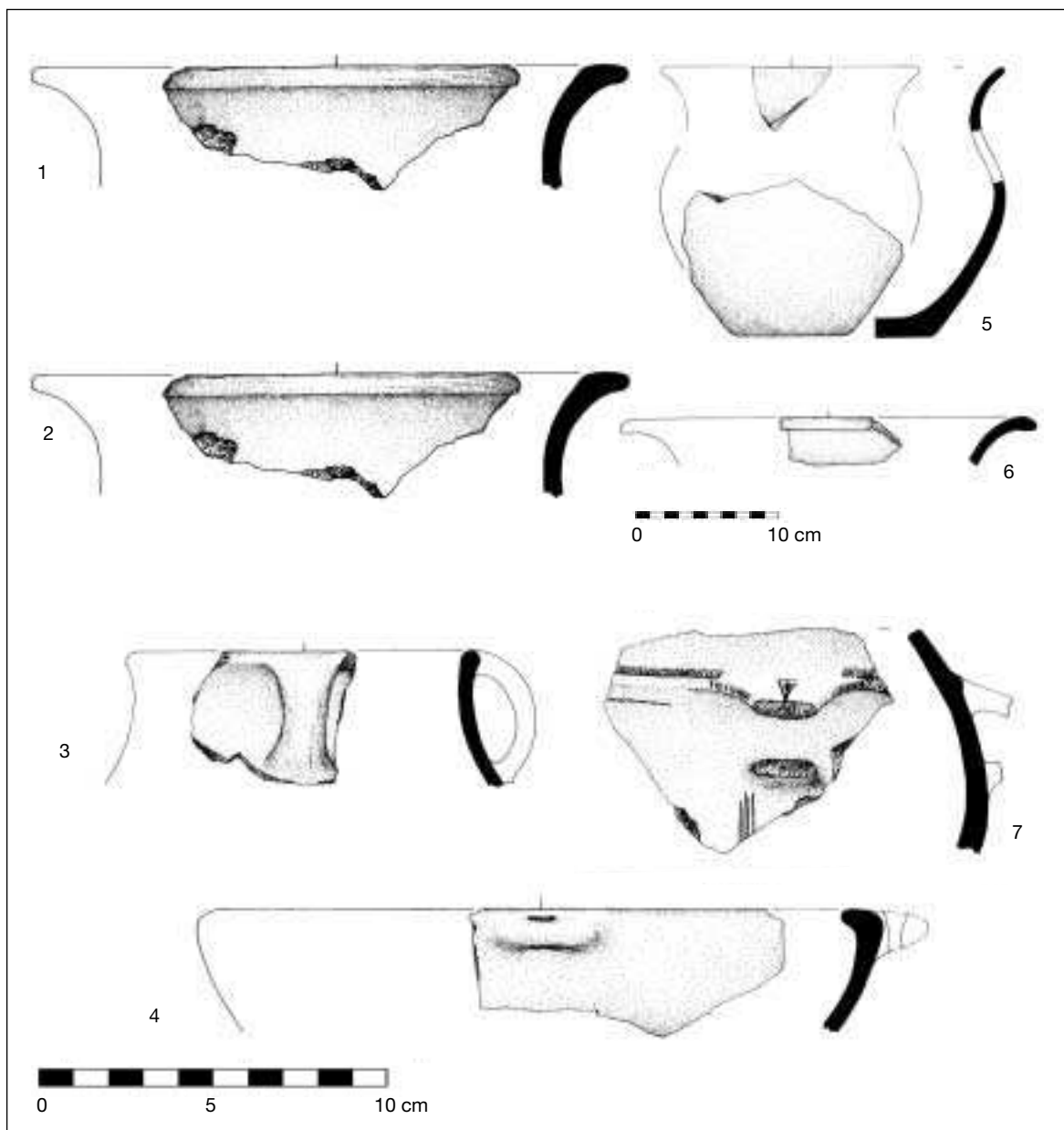
A Velence-Szőlőhegy néven jegyzett anyagokat a terület nagy kiterjedése miatt csupán szórványként kezelhetjük.² Az 1963-ban előkerült szögletes urnafül (3. kép 4), a vonalkötegekkel és pontsorral díszített korsó vagy csupor töredéke (3. kép 5) és a profilált, rovátkolt és bütykökkel tagolt vállú mélytál töredéke (3. kép 6) önmagukban még nem jelentenének kiemelkedő leletanyagot, de az 1970-ben — gyűjtő által behozott — urnák (3. kép 1–3) már inkább jelölhetnek egy kisebb temetkezési csoportot.³ A temetkezésekből megma-

² Velence-Szőlőhegy Velence községtől ÉNy-ra található, mintegy 10 ha-os, dombos, vízmosásos terület, ezért a lelőhely pontos ismerete nélkül az urnasírok előkerülésének helyét nem lehet térképen ábrázolni.

³ Sajnos a gyűjtés körülményei és az esetleges mellékletek típusa és száma ismeretlen.

3. kép. 1–6: Velence-Szőlőhegy
Fig. 3. 1–6: Velence-Szőlőhegy

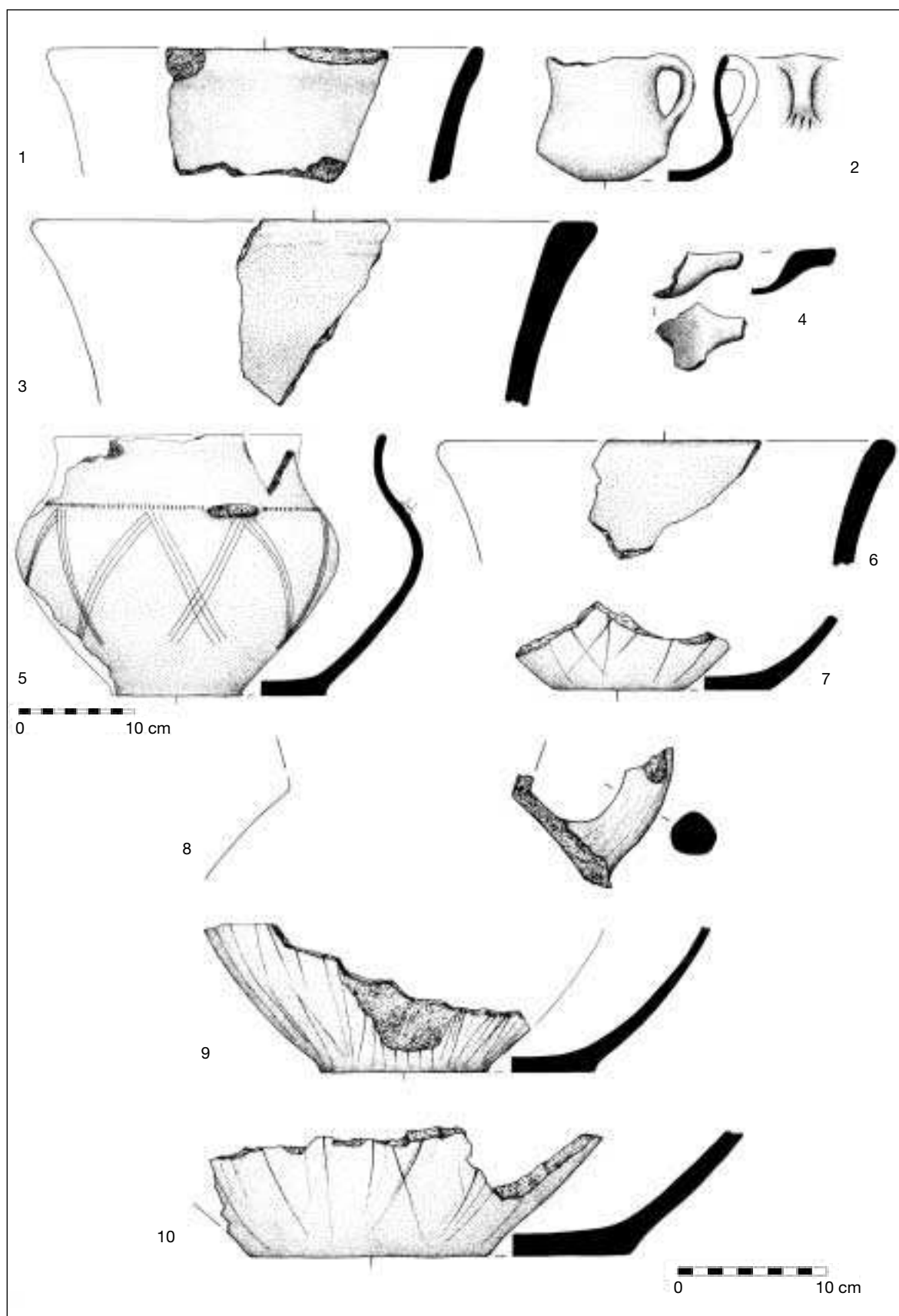

4. kép. 1–5: Velencefürdő-II. utca, 6–7: Velencefürdő
Fig. 4. 1–5: Velencefürdő-Street II, 6–7: Velencefürdő

radt szörmányokat csupán párhuzamok alapján lehet — hozzávetőlegesen — a Vátya-kultúra időrendjén belül elhelyezni. A forma és a díszítés alapján az urnákat Kelebia 18. és 102. sírjaihoz (BÓNA 1975, Taf. 58. 8, Taf. 64. 2), Százhalombatta-Alsó Szőlők 11. sírjához (POROSZLAI 1990, 6. kép 8) és a lovasberényi (szörmány) urnákhoz (BÓNA 1975, Taf. 52. 6–7) kapcsolhatjuk. A mélytál ezen variációja megtalálható Törtelen (KOVÁCS 1974, 3. ábra 2) és Kelebia 7. sírjában (BÓNA 1975, Taf. 59. 7) is. A kis mennyiségű lelet ellenére a temetkezéseket a Vátya-kultúra III. időszakra keltezhetjük.

Több információ áll a rendelkezésünkre a velencefürdői temetőről, melynek területét az egymással szomszédos utcák leletei alapján lehet meghatározni.⁴ Az 1960-ban feltárt temetkezéseknél sajnos csak a 2. számú sír (2. kép 3) felszedését végezte régész, ezért az 1. számon bejegyzett síranyag több kérdést is megválaszolatlanul hagy. Itt ugyanis egy urnát (2. kép 6) kellene társítani egy karéjos peremű (2. kép 1) és egy behúzott peremű tállal (2. kép 7), továbbá egy büttyökkel tagolt, be-

⁴ A temető elhelyezkedését a löszterasz nagysága és lépcsőzetessége erősen befolyásolja.

5. kép. 1–10: Velencefürdő-Petőfi Sándor utca
 Fig. 5. 1–10: Velencefürdő-Petőfi Sándor Street

húzott peremű tállal (2. kép 2) és két bögrével (2. kép 4–5). A problémát a tálak nagy száma jelenti, mivel nagy mellékletszámú urnasírok esetében is csupán egy nagyméretű tálat használnak az urna szájának a lefedésére (KUTZIÁN 1945, 1–6. kép; ZALOTAY 1957; POROSZLAI 1990, 5. kép 6). Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy az egyik tál eredetileg a 2. számú urnasírhoz tartozott.

Velence-Szőlőhegy sírjaihoz hasonlóan ezek a temetkezések sem lehetnek korábbiak a Vatyakultúra III. időszakánál. Az 1. sír urnája vállának girlandos díszítése és a hangsúlyos, rácshálós minta, valamint a bütykös, enyhén behúzott peremű tál a sírokat Áporka (BÓNA 1975, Taf. 39), Ercsi (BÓNA 1975, Taf. 56. 1), Cegléd-Öreghegy (BÓNA 1975, Taf. 42. 1) és Alcsutdoboz-Csaplári-erdő (VÁCZI 2002, 4. kép 3) sírjaival rokonítják. Hasonlóan korjelző a bütykös vállú bögre is, amely a Vatyakultúra III. időszakában jelenik meg temető- és telepanyagokban egyaránt (Dunakeszi-Kopolya: KOVÁCS 1989, Abb. 9. 7; Pákozdvár: (MAROSI 1930, 72. kép 4, 73. kép 4). A karéjos peremű tál figyelembevételével — Százhalombatta-Földvár I–II. szintjei alapján — a síregyüttes kora kitolható a Vatyakultúra koszideri fázisába (POROSZLAI 2000, 21–22, Pl. VII. 3, Pl. XI. 5).

A Velencefürdő-II. utcai leletek (4. kép 1–5) töredezettségük és szórvány jellegük⁵ miatt csupán a temető kiterjedésének meghatározásában nyújtanak segítséget. A bütykös peremű fazék alapján (4. kép 2) a II. utcai leletek is legkorábban a Vatyakultúra koszideri korszakában kerülhettek a földbe (BÓNA–NOVÁKI 1982, 67).

A velencefürdői Berzsényi Dániel utcai és az V. utcai leletek jelzik a temető valós kiterjedését. Sajnos mindkét sír rossz állapotban került elő, erősen töredékesek, a fagyok és a mezőgazdasági munkák is roncsolták az urnákat.⁶ Ezért a hozzátvetőleges formai meghatározáson és a leltárkönyvi bejegyzésen kívül más információ nem áll a rendelkezésünkre. Mindkét sírból szedtek fel kalcinált csontokat. A Berzsényi utcai urna díszítetlen, az V. utcai urna vállán ujjbenyomkodással tagolt bordadísz fut körbe.

Szintén Velencefürdő területéről került elő 1959-ben egy erősen kihajló peremű tál perem-

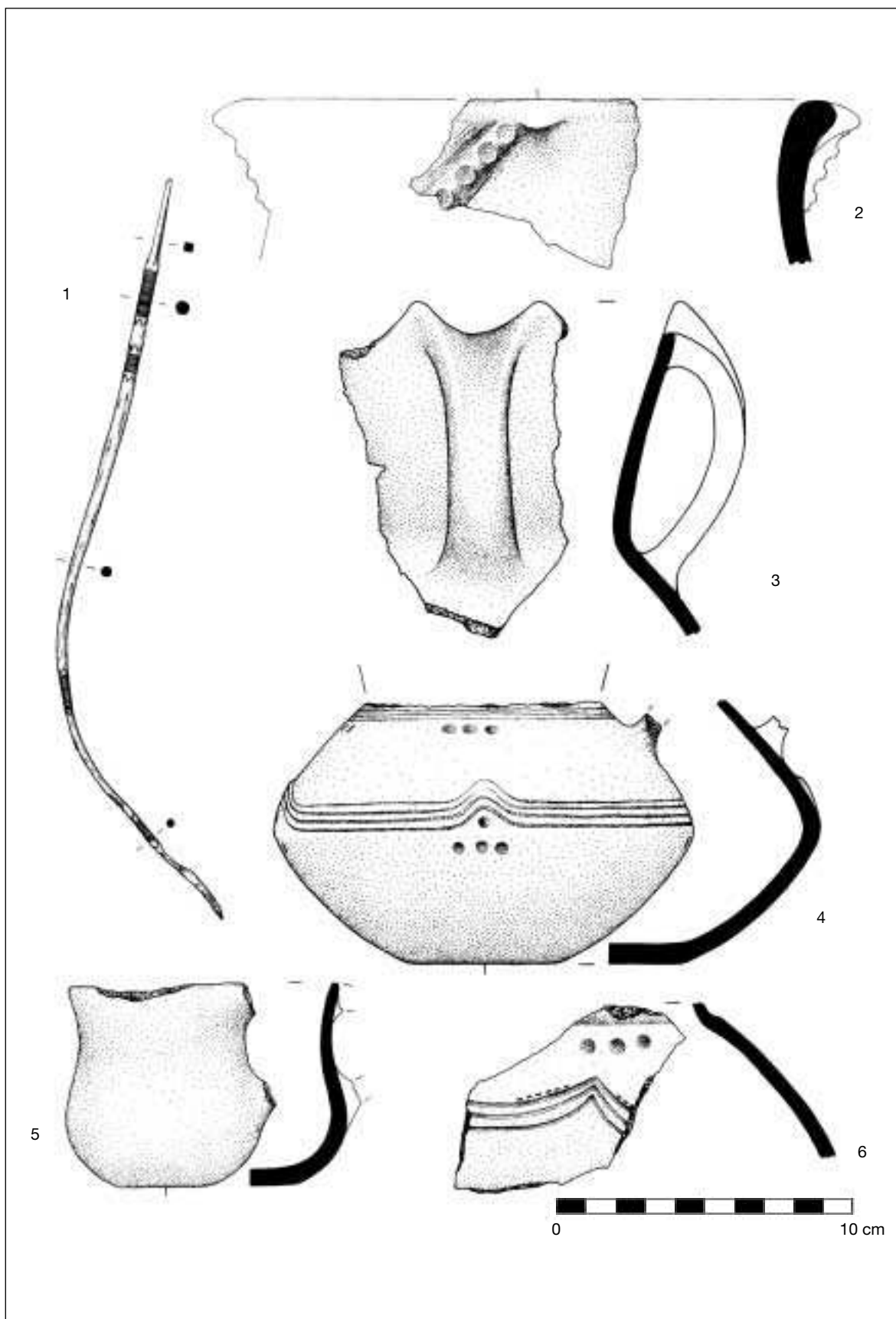
töredéke (4. kép 6) és egy mészbetétes díszítésű edény oldaltöredéke (4. kép 7). A fül élének rovatkolása, a fül felső részét díszítő háromszög és a vállat hangsúlyozó benyomkodott, vékony sávok alapján Somogyvár-Kupavárhegy anyagával párhuzamosítható (HONTI 1994, V. t. 3, 5, 11), amely a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának késői — akár a koszideri periódust is megérő — szakaszába tartozik (HONTI 1994, 10–11).

A temetkezések területét meghatározó löszteraszon 1980-ban — a Petőfi Sándor utcában — építkezés során bolygattak meg egy középső bronzkori gödröt. Az objektum anyaga átlagosnak nevezhető: tárolóedények peremei (5. kép 1, 3, 6), karcolt felületű fazékaljak (5. kép 7, 9–10), egy törött tálfazék (5. kép 5), egy bögre (5. kép 2) és egy törött agyagkanál (5. kép 4) alkotja az együttest. Kiemelhető darabja a tálfazék, bár korjelző díszítést nem hordoz, így csak annyit állapíthatunk meg, hogy a telepobjektum a Vatyakultúra II–III. fázisa alatt keletkezhetett, de nem élte meg a Vatyakultúra koszideri periódusát (BÓNA–NOVÁKI 1982, 71). Ilyenformán a temető és a telepjelenség időrendi viszonya nem tisztázható.

Biztonságosabban meghatározható Velence-Meszlényi-kastély lelőhely területe, mert a leletek egy kisméretű löszplatón kerültek elő. A platót ÉNy-i és DNy-i oldalról a löszbe vágódott patakmedrek határolják, ÉK-i oldalát egy időszakos vízmű zárja le, egyedül DK-i oldala nyitott, de a 7-es főút és a vasúti pálya nyomvonala miatt az eredeti struktúrája már nem vizsgálható. A kis mennyiségű, de karakterisztikus jegyeket hordozó anyag pontosan keltezhető, de szórvány jellegéből kiindulva a leletegyüttes csak a telep legfelső — utolsó — fázisáról nyújthat információt. A bütykös peremű, négy ferde, ujjbenyomkodásos lécfogóval ellátott fazék (6. kép 2) a Vatyakultúra III. fázisában megjelenő bütykös peremű fazék későbbi változata, kimondottan a Vatyakultúra koszideri időszakának jellegzetessége (BÓNA–NOVÁKI 1982, 70). Főként telepeken kerül elő, nagy számban ismert Alpárról (BÓNA–NOVÁKI 1982, VI. t. 4, XI. t. 1, 5–6, XVII. t. 4–5), előfordul Pákozdváron (MAROSI 1930, 71. kép 1), Csongrád-Vidre-szigeten (G. SZÉNÁSZKY 1977, 22. kép 2–3), Baks-Homokbánya lelőhelyen (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999, 46. kép 3) és Soroksár-Várhegyen (ENDRÓDI–GYULAI 1999, Fig. 10. 1) is.

⁵ A töredékek szántás során kerültek a felszínre, így csak az urnasírok magasabban fekvő edényeiről kapunk némi információt.

⁶ Más edény-, esetleg fémmellékletre utaló adat a leltárkönyvben sem szerepel.

6. kép. 1–6: Velence-Meszlényi-kastély
Fig. 6. 1–6: Velence-Meszlényi manor

A lencse- és girlandmotívummal díszített (6. kép 6), valamint a profilált vállú, felcsúcsosodó vonalkötegekkel, és lencsedíszekkel tagolt korsók (6. kép 4) ugyancsak a Vátya-kultúra legfiatalabb szakaszára helyezik a leletegyüttest. Ez a motívum Százhalombattán a Vátya-kultúra koszideri fázisában jelenik meg (POROSZLAI 2000, Pl. IX. 1, Pl. XI. 4), de megtalálható Alpár (BÓNA–NOVÁKI 1982, II. t. 23), Csongrád-Vidre-sziget (G. SZÉNÁSZKY 1977, 21. kép 4, 24. kép 3) és Soroksár-Várhegy (ENDRÓDI–GYULAI 1999, Fig. 8. 5) azonos korú anyagaiban is.

A telep kerámiaanyagával együtt került be a székesfehérvári múzeumba egy enyhén meghajlított testű bronz tű, melynek feje letörhetett, mert a tű vastagabb végét négyzetesen elkalapálták, szárát szakaszosan, sűrű vonalkázással és zégzug vonallal díszítették (6. kép 1). A fej eredeti formájának ismerete nélkül csupán a díszítésre támaszkodhatunk a tű eredetét illetően. A Vátya-kultúra ismert leletanyagaiban nem található párhuzama, de ÉK-Magyarországon és K-Szlovákiában több hasonló darab is ismert. A megyaszói temető 69. sírjának tűkészletét a velencefürdői darabbal megegyezően díszítették (HÄNSEL 1968, Taf. 8. 4–6; BÓNA 1975, Taf. 188. 5–6, 9). A két bikónikus fejű tűből és egy varró tűből álló együttes a M. Novotná által Megyaszo-típusnak nevezett szűk csoporthoz tartozik (NOVOTNÁ 1980, 44), melynek néhány bikónikus fejű párhuzama

Kakaslomnic /Vel'ká Lomnica, SK/ (NOVOTNÁ 1962, Tab. VII. 1–2, 8; 1980, Taf. 6. 262, 264) és Bárca /Barca, SK/ (NOVOTNÁ 1980, 44) lelőhelyeken is előkerült. Tordírozott szárú, csak a fej alatt díszített változatát Megyaszon a 34. sírból ismerjük (SCHALK 1994, Abb. 4. 3–4). A megyaszói temető elemzése szerint a 69. sír a Füzesabony-kultúra legfiatalabb (C) szakaszába sorolható (SCHALK 1994, 172), a típus megjelenése legkorábban a Füzesabony-kultúra C fázisának elejére (Vátya-kultúra III. fázis) keltezhető (BÓNA 1975, 158).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a velencefürdői temetkezéseket egy temető anyagának tekinthetjük, melynek használata a Vátya-kultúra III. és koszideri időszakára keltezhető. A temető közelében előkerült telepjelenség időrendi helyzete és a temetőhöz való viszonya kérdéses; valószínűleg megelőzte a temető első sírjait. A Velence-Meszlényi-kastély lelőhely települése korszakban illeszkedik a velencefürdői temető sírjaihoz, bár szorosabb összefüggések megállapítására csak hitelesítő ásatások és részletes terepbejárás után kerülhet sor.

Váczai Gábor

egyetemi hallgató

ELTE BTK Régészettudományi Intézet

1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

vaczigabor@freemail.hu

Irodalom:

- ÁDÁM L. 1955: A Velencei tó és a Zámolyi medence kialakulása. *FrK* 79 (1955) 307–332.
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. ArchHung 49, Budapest.
- BÓNA I.–NOVÁKI GY. 1982: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára – Alpár. Eine bronzezeitliche und mitttelalterliche Burg. *Cumania* 7 (1982) 17–117.
- ENDRÓDI, A.–GYULAI, F. 1999: Soroksár-Várhegy – A Fortified Bronze Age Settlement in the Outskirts of Budapest. Plant Cultivation of Middle Bronze Age Fortified Settlements. *CommArchHung* 1999, 5–34.
- P. FISCHL K.–KISS V.–KULCSÁR G. 1999: Kora és középső bronzkori település Baks-Homokbánya (Csongrád megye) lelőhelyen – Früh- und mittelbronzezeitliche Siedlungen auf dem Fundort Baks-Homokbánya (Komitat Csongrád). *MFMÉ–Studia Archaeologica* 5 (1999) 77–190.
- HÄNSEL, B. 1968: *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken I–II*. BAM 7, Bonn.
- HONTI SZ. 1994: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról – The findings of the Transdanubian Incrusted Pottery Culture from Somogyvár – Die Funde der Kultur der Inkrustierten Keramik aus Somogyvár. *SMK* 10 (1994) 5–21.
- KOVÁCS T. 1974: Bronzkori urnatemető Törtelen – A Bronze Age urn cemetery at Törtel. *FolArch* 25 (1974) 33–47.
- KOVÁCS, T. 1989: Die verbliebenen Funde des bronzezeitlichen Gräberfeldes von Dunakeszi im Ungarischen Nationalmuseum. *CommArchHung* 1989, 45–72.
- KUTZIÁN I. 1945: A pestszenterzsébeti urnatemető – The Urn Cemetery of Pestszenterzsébet. *BudRég* 14 (1945) 509–523.
- MAROSI A. 1930: A pákozdvári őstelep. *ArchÉrt* 44 (1930) 53–73.
- NOVOTNÁ, M. 1962: Príspevok k osídleníu Spiša v staršej dobe bronzovej – Ein Beitrag zur Besiedlung von der Zips in der älteren Bronzezeit. *Musaica* 2 (1962) 27–32.
- NOVOTNÁ, M. 1980: *Die Nadeln in der Slowakei*. PBF XIII/6, München.

- F. PETRES É. 1961: Velencefürdő. *RégFüz* Ser. I. No. 14 (1960 [1961]) 12.
- POROSZLAI I. 1990: Vatyai urnatemető Százhalombattán – Urnengraberfeld aus der Vatia-Kultur in Százhalombatta. *ArchÉrt* 117 (1990) 203–214.
- POROSZLAI, I. 2000: Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989–1991; II. 1991–1993. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds.): *Százhalombatta Archeological Expedition Annual Report 1 – Field Season 1998*. Százhalombatta 2000, 13–74.
- SCHALK, E. 1994: Das Gräberfeld der frühbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur bei Megyaszó, Nordost-Ungarn. *PZ* 69 (1994) 152–174.
- G. SZÉNÁSZKY J. 1977: A vatyai kultúra leletei Csongrád környékén – Die Funde der Vatia-Kultur in der Umgebung von Csongrád. *ArchÉrt* 104 (1977) 18–46.
- VÁCZI G. 2002: Középső bronzkori temetkezések Alcsutdobo környékén. *Ősrégészeti Levelek* 4 (2002) 67–75.
- ZALOTAY E. 1957: *Kelebiai bronzkori urnatemető*. RégFüz Ser. I. No. 6, Budapest.

Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez

A Kárpát-medence bronzkorának középső időszakát általánosan a „virágkor” időszakaként jellemzik. A magyar kutatásban hagyományosan elfogadott nézet szerint a „virágkor” alapjait a korszakot megelőző békés évszázadok teremtették meg (KOVÁCS 1977, 15), azaz a Kárpát-medence középső bronzkori kultúráinak fejlődését történeti okokkal — a megelőző korszakot jellemző vándorlások és zavaros idők megszűnésével — magyarázzák, ahogyan ugyanezen virágzó kultúrák bukását is hasonló változásokhoz — a halomsíros kultúra vándorlásához — kötik. Ugyanakkor a nemzetközi kutatás, a Kárpát-medence középső bronzkori kultúráinak életével párhuzamos időszakban, Európa számos területén megfigyelhető átalakulások mögött inkább gazdasági, illetve társadalomtörténeti folyamatokat lát (pl. GILMAN 1981; SHERATT 1972; SHENNAN 1986; 1993a). Újabban a hazai kutatásban is találkozunk olyan nézettel, amely szerint a gazdasági stabilitásnak köszönhetően alakul ki a régészeti kultúrák jól meghatározható elterjedési területe (ECSEDY 1995a, 18) és így egy olyan békés időszak jön létre, melynek során határaik szinte egyáltalán nem változnak.

A középső bronzkorban megfigyelt jelenségek többsége szorosan kötődik a korábbi időszak fejlődéséhez, ebből következően a pontos korszakhatár meghúzása szinte lehetetlen. Ennek ellenére a középső bronzkor elkülönítése és a megnevezés használata indokolt. Ez az időszak nem csupán kronológiai horizontot jelent, hanem számos társadalmi, gazdasági, életmódbeli változás jellemzi. Az időszak sajátosságait Kovács Tibor a következőképpen foglalta össze: „a kutatás által körülhatárolt népesség törzsterületének „állandósulása”; a huzamosabb egy helyben lakást bizonyító töbrétű, ún. tell-telepek kialakulása (helyenként a már korábban létrejötteteket használták tovább); a felesleg mint cserealap termelésére folyamatosan képes gazdálkodás; s nem utolsósorban (a cserekereskedelem révén megszerzett nyersanyagra épülve) az életmód megkívánta eszközrendszer és fegyverzetet produkálni képes fémművesség széleskörű kibontakozása” (KOVÁCS 1995a, 19). Az alábbiakban a középső bronzkor időszakát ezen jellemzők vizsgálatán keresztül mutatjuk be,

arra keresve a választ, hogy milyen tényezőknek köszönhető a „virágkor” kialakulása és későbbi bukása.

A gazdálkodás és az életmód változásai

Célszerűnek látjuk a középső bronzkor időszakának jellemzését a gazdálkodás és az életmód változásának kérdésével kezdeni, szoros összetartozásuk miatt összevonva a tellek kialakulásának kérdésével és a felesleg termelésére folyamatosan képes gazdálkodás problémájával (vö. REMÉNYI 2003).

A hosszabb idejű egyhelyben lakást jelző töbrétű, tell-települések a késő neolitikum után a kora bronzkor középső időszakában jelentek meg újra a Kárpát-medencében; ennek alapját a nagy létszámú lakosság ellátását biztosítani képes fejlett gazdaság, intenzív mezőgazdaság jelentette.

A tellek kialakulását megelőző időszakban — a vučedoli kultúra elterjedési területét leszámítva — a Kárpát-medence településtörténeti képét kisebb közösségek által ritkán lakott területként jellemezhetjük. Ezt támasztják alá a makói kultúra lelőhelyein végzett megfigyelések: a telepek többsége néhány gödörből áll, a 20 objektumból álló lelőhelyek már a ritkábban előforduló, nagyobb méretű makói telepek közé tartoznak, de sokszor több hektár átkutatása után is csak 1–2 hulladékgödör kerül elő, ami nem utal intenzív megtelepedésre (CSÁNYI 1996; SZATHMÁRI 1999). E települési kép mögött minden bizonnyal olyan extenzív gazdasági stratégiát folytató közösségeket kell keresnünk, amelyek környezetük erőforrásainak kimerülése után lakóhelyet váltottak. Az extenzív gazdasági stratégia feltételezhetően irtásos földművelés lehetett, amit — közösségenként, vagy tájegységenként — változó arányban egészített ki nagyállattartás, pásztorkodás (BARTOSIEWICZ 1999; PATAY 2002). A kisebb létszámú közösségek által ritkán lakott Kárpát-medencében lehetővé vált ez a létfenntartási stratégia, sőt a történeti demográfia általános megfigyelése szerint kis népsűrűség és megfelelő mennyiségű erőforrás esetén a közösség számára kedvezőbbek az extenzív módszerek, sőt a kis létszám nem is teszi lehetővé a nagyobb munkát igénylő intenzív módszerek alkalmazását (LIVI-BACCI 1999, 111–115).

Ugyanakkor az extenzív módszereket alkalmazó közösségek rendelkezésére álló bőséges erőforrások viszonylag gyors demográfiai növekedést eredményeztek. Ez a demográfiai növekedés településtörténeti változásként nagyjából a magyarországi terminológia szerinti kora bronzkor közepétől mutatható ki (SHENNAN 1993b, 64); a Kárpát-medencében erre az időszakra tehető az első tell-telepek kialakulása.¹ A régészetileg kimutatható településtörténeti változás (nagyobb méretű, hosszabb ideig használt telepek megjelenése) feltételeit azonban egy összetett, több tényező hatásaként végbement gazdálkodás- és életmódbeli változás teremtette meg.

A demográfiai növekedés következtében a közösségek által elérhető — korábban korlátlan — erőforrások szűkülni kezdtek. Szűkült a birtokba vehető újabb és újabb földek mennyisége, ezáltal csökkent a lakóhelyváltogatás lehetősége. A meg-növekedett létszámú közösségeknek nagyobb területet kellett művelés alá vonni, ezáltal a településektől távolabb fekvő területeket, illetve a rosszabb adottságú földeket is meg kellett művelni. Mindez új módszerek alkalmazását tette szükségessé, és ugyancsak új eljárásokra volt szükség — távolabbi és rosszabb minőségű földek fogyasztásával párhuzamosan — a meglévő erőforrások hatékonyabb (intenzívebb) kiaknázására.

A kora bronzkor második felétől egyre egyértelműbben mutatható ki az ekés földművelés széleskörű elterjedése, illetve az állatállomány növekedése. Az eke használatának elterjedése Európában a Kr. e. IV. évezred közepén zajlott (SHERATT 1997, 200–202), a Kárpát-medencében a badeni kultúra időszakában jelent meg. Az ekés földműveléshez szükséges állati igaerő kiaknázása egy hosszú fejlődési folyamat, az állatok változatos és folyamatosan bővülő másodlagos hasznosításának egyik állomását jelenti.² Az ekés földművelés késő rézkori megjelenése után a Kárpát-medencei

kora bronzkor időszakában a fejlődési folyamat egyik újabb fontos állomása a ló széleskörű elterjedése volt. A domesztikált lovak igazán nagy tömegben a Kr. e. IV. évezredben terjednek el a kelet-európai sztyeppe kultúráiban, Közép-Európában a Kr. e. IV. évezred végén, míg Nyugat-Európában a Kr. e. III. évezred közepén jelennek meg (SHERATT 1997, 212–219). A Kárpát-medencében szórványosan ismertek már a korai rézkorban is (PIGOTT 1983, 87), komolyabb elterjedésük a badeni kultúra időszakától igazolható, valószínűleg a gödörsíros kultúra kurgántemetkezéseinek³ megjelenésével összefüggésben (SHERATT 1997, 218). Igazán fontos szerepet azonban csak a kora bronzkor közepétől kezdve játszanak. A Harangedény–Csepel-csoport településein olyan kiemelkedően magas az előkerült lócsontok száma (BÖKÖNYI 1978; PIGOTT 1983, 89; KALICZ-SCHREIBER 2001), hogy feltételezhető, a csoport elterjedési területe egy speciális háziasítási központ szerepét játszhatta. Utóbbi központból indulhatott ki, a harang alakú edények kultúrájának nagy európai folyók mentén kialakult településhálózatán keresztül a ló széleskörű európai elterjedése a Kr. e. III. évezred közepén (CLARKE 1976; SHERATT 1997, 219). Ugyanakkor a Harangedény–Csepel-csoport elterjedési területén kívül, a Duna és Tisza menti tell-települések állatállományának 40–50 %-a ugyancsak ló volt (PIGOTT 1983, 91).

Az új jelenségek elterjedésével radikális és komplex változás következett be a gazdálkodásban. Az állati igaerő biztosításához nagyobb legelőterületekre volt szükség, az intenzív földművelési módszerek ugyanakkor kiterjesztették a rendelkezésre álló területek nagyságát és olyan területek is művelés alá kerültek, amelyeket a korábbi módszerekkel nem lehetett megművelni. A kimerült, ugaron hagyott szántóföldeket a legeltetés következtében az erdő nem tudta visszahódítani,⁴ a legelő állatok ugyanakkor trágyázással segítették a terület regenerálódását (SHENNAN 1986, 132). Az intenzív gazdálkodási stratégia és az állattenyésztés komplex összefüggéseit bizonyítja, hogy Európa mérsékelt erdővi területein a ló elterjedése és az állatállomány növekedése az eke használatának széleskörű elterjedésével párhuzamosan történt (SHERATT 1997, 219).

³ Vö. ECSÉDY 1979; ECSÉDY 1995a, 15.

⁴ Ebben az időszakban pollenadatok alapján a Kárpát-medence bizonyos területein komoly erdőirtás mutatható ki: SÜMEGI 1998.

¹ A kora bronzkor 2. időszak elejére datálható Bölske-Vörösgyőr és Dunaföldvár-Öreghegy legalsó rétege, a kora bronzkor 2. időszakra tehető pl. Nagyrév-Zsidóhalom és Tószeg-Laposhalom kezdete, míg a többi tell-telep a kora bronzkor 2–3. időszak váltásával indul: BRONZEZEIT IN UNGARN 1992, 40–41, Zeittabelle.

² Az állatok elsődleges használata (húsfogyasztás) után folyamatosan bővült a lehetőségek kiaknázása: már a neolitikum időszakából ismert például a tej fogyasztása, a gyapjú feldolgozása, a rézkor időszakában terjedt el az állati igaerő felhasználása. Ugyanakkor a lovaglás, illetve ló által vontatott kocsik elterjedése Európában a bronzkorra tehető (PIGOTT 1983; SHERATT 1983; SHENNAN 1986, 132; SHERATT 1997).

A gazdasági változások (az intenzívebbé váló gazdálkodás) lehetővé tették az állandó, nagyobb települések, hosszú távon a többrétegű tell-települések kialakulását. Ugyanakkor az intenzív módszerek és a kedvező környezeti feltételek következményeként a mezőgazdaság nemcsak az adott közösség eltartására volt képes, hanem a — későbbiekben bemutatásra kerülő — fémművesség és kereskedelem középső bronzkor időszakától kimutatható fejlődése is arra utal, hogy a gazdálkodás fejlődése olyan szintet ért el, amely jelentős felesleg termelését tette lehetővé. Ugyanis a középső bronzkor időszakában megjelenő fejlett fémművesség és kereskedelem olyan munkamegosztást igényelt, amelynek elengedhetetlen előfeltétele a feleslegként termelt élelem (KOVÁCS 1995a, 19). A rendelkezésre álló, intenzív módszerekkel hasznosított erőforrások bősége újabb demográfiai ugrást indukált (ez a szélesebb körű munkamegosztás előfeltétele). Mindezt archeobotanikai adatok is alátámasztják: ezek alapján megállapítható, hogy a korszak kultúrái rendkívül magas szintű földművelő-állattenyésztő gazdálkodást folytattak. Az ekés, több gabonafajtán alapuló gabonatermesztést fejlett zöldség- és gyümölcs-kultúra egészítette ki (HARTYÁNI 1982; GYULAI 1992; 1993; 1996; ENDRÓDI–GYULAI 1999; GYULAI 2001, 90–107), aminek következményeként a középső bronzkorban „... minden különösebb nehézség nélkül lehetővé vált, hogy a gazdálkodási alapokon nyugvó lakossági szám hirtelen demográfiai robbanáshoz vezessen” (GYULAI 2001, 103). A demográfiai robbanást régészeti-
leg jól jelzi egyrészt a tell-települések kialakulása, a települések méretének⁵ és számának⁶ növekedése és a több száz síros temetők megjelenése.⁷

Az intenzív termelési módszerek mellett a jelentős mezőgazdasági felesleg termelését a környezeti tényezők kedvező változása is segítette. A preindusztriális társadalmakban a népesség nagyságát alapvetően az elérhető táplálék bősége határozza meg (LIVI-BACCI 1999, 42). Ez függ a környezet ökológiai viszonyaitól, a források hoz-

záférhetőségétől, a források kiaknázásának költségeitől. Ezek a források egy ilyen társadalomban a természet és gyűjtött növényeket, illetve a tenyésztett és vadászott állatokat jelentik. Mivel az állatállomány nagyságát is a rendelkezésre álló tápláléknövények mennyisége határozza meg, megállapítható, hogy a preindusztriális társadalmakban a népesség nagysága a közösség területén található biomassza mennyiségéből következik (HASSAN 1981, 7–12; LIVI-BACCI 1999, 42). A biomassza mennyiségét alapvetően a csapadék mennyisége (LIVI-BACCI 1999, 42, 1. 9 ábra, 1. 10. ábra) és a hőmérsékleti viszonyok határozzák meg. Ezeken kívül más tényezők is fontosak, így például a talaj minősége; ez utóbbi fontosságát az is jelzi, hogy bronzkori kultúráink elterjedése összekapcsolható a talajtípusok elterjedésével (GYULAI 2001, 91).

A paleoklimatológiai vizsgálatok alapján (ZÓLYOMI 1936; 1952; KORDOS 1977; BIRKS 1981; MCGHEE 1981; KORDOS 1982; BOUZEK 1993; GYULAI 1993, 17; 2001, 89) ismert, hogy Kr. e. 2000 körül véget ér a korai-szubboreális klímaszakasz hűvös időszaka. Az ezredfordulón a középső-szubboreális időszak veszi kezdetét. A korábbihoz képest erősen emelkedik a hőmérséklet és a felmelegedéssel együtt a csapadékmennyiség is nő.⁸ A kedvező klíma- és csapadékviszonyok az évezred közepén kezdenek el romlani, Kr. e. 1500–1450 körül a késő-szubboreális klímatiszakaszban az időjárás hűvösebbé vált.

A kalibrált radiokarbon adatok a kora és középső bronzkor váltását Kr. e. 2000 körülre datálják (HARDING 1980; O'SHEA 1991; RACZY–HERTELENDI–HORVÁTH 1992; FORENBAHER 1993),⁹ ami egybevág a kedvezőbbé váló klimatológiai feltételek kronológiai adataival.

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a tell-települések megjelenése és a felesleg, mint cserealap termelésére folyamatosan képes gazdálkodás kialakulása az egymásra kölcsönösen ható demográfiai, gazdasági és életmódbeli változások követ-

⁵ A százhalmobattai erődített telep esetében például egyszerre 50–70 házzal, azaz mintegy 400–500 fős lakossággal számolnak (POROSZLAI 1996, 12).

⁶ A települések számának erőteljes növekedése nemcsak a Kárpát-medencében, hanem Európa nagy részén kimutatható. Dél-Németországban például a Reinecke BA2 időszaktól (kb. Kr. e. 2000) ugrásszerűen megnő a települések száma: SHENNAN 1993a, Fig. 5.

⁷ Vö. pl. VICZE 1992; SHENNAN 1993a, 131; KALICZ-SCHREIBER 1995.

⁸ A csapadékosabbá váló időszakot a svájci tavak vízszint-változása, illetve a vízparti területek településtörténeti adatai is igazolják (SHENNAN 1993a, 123–126).

⁹ A Kárpát-medence kalibrált ¹⁴C-es adatai összeegyeztethetők Közép-Európa más területeinek hasonló adataival, anélkül, hogy a különböző kultúrák között felállított kapcsolatrendszer, és az ezek alapján kidolgozott relatív kronológiai rendszer összeomlana (FORENBAHER 1993; MÜLLER 1999). A radiokarbon adatok emellett megfeleltethetők az aunjetitzi kultúra dendrokronológiai adataival is (FORENBAHER 1993).

kezményeként magyarázható. Utóbbiak eredményességét a korszakban zajló pozitív klimatikus változások is segítették.

Fémművesség és kereskedelem

A kora és középső rézkori „fémrobbanás”, majd a késő rézkori viszonylagos fémszegénység után a kora bronzkor kezdetén az Észak-Balkánon világosan körvonalazható kulturális fejlődéssel összefüggésben a vučedoli fémművesség jellegzetes fém tárgyai és az előállításukhoz használt fémműves eszközök jelentek meg a Kárpát-medence területén (ECSEDY 1995b; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1999, 4. kép). Egy fázissal később, a kora bronzkor 2. időszakában, a Harangedény–Csepel-csoport Budapest környéki megjelenésével párhuzamosan, közép-, vagy nyugat-európai eredetű fém tárgyak is eljutottak vidékünkre (KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998/2000, 10. kép 2, 12. kép 2; ENDRÓDI-HORVÁTH 2002, Fig. 4. 4).

A fémművesség igazi fellendülése (mind mennyiségében, mind minőségében) a kora bronzkor záró időszakától kezdődően, főként a középső bronzkortól mutatható ki a Kárpát-medence és a szomszédos közép-európai kultúrák területén (pl. PITTONI 1954; SCHUBERT 1973; RAGETH 1974; NOVOTNÁ 1980; 1983; SHENNAN 1986; SZATHMÁRI 1988; SHENNAN 1993b, 65; 1999).

Az Alpok vidékén a harang alakú edények kultúrája időszakának szórványos fémművessége után Kr. e. 2000 körül mutatható ki alapvető változás: a korábbi, kis mennyiségű bronztárgyra korlátozódó, arzénrézre épülő fémművességet ekkortól váltják fel az egyre tekintélyesebb mennyiségű szulfidrézből készült tárgyak. Ezzel egy időben, a pollenadatok tanúsága szerint jelentős erdőirtások mutathatók ki, melyek összefüggésben állhatnak a korábban lakatlan, a bőséges rézlelőhelyek közelében, magasabban fekvő területek benépesülésével (SHENNAN 1993a, 156; 1993b, 62). A korábban lakatlan területek benépesítésének előfeltétele kétségtelenül a korszakban kimutatható demográfiai növekedés volt. Ugyanakkor a fémművesség ugrásszerű fejlődése egyre magasabb szintű munkamegosztást feltételez, a fémművességgel foglalkozó specialisták eltartását viszont az élelmiszerfelesleg termelésére képes gazdálkodás tette lehetővé.

Az Alpok vidéki fémművességi központ a kora bronzkor vége óta igen jelentős hatást gyakorolt a Kárpát-medence nyugati felének kultúráira. Egyre nagyobb számban jelentek meg közép-európai fém tárgyak (tőrök, ívelt élű peremes vésők, öntött

nyakperek, különböző típusú bronztűk, lemezékszerek) a Dunántúlon, illetve a vatyai kultúra területén (KOVÁCS 1995b, 38; HONTI-KISS 2000; REMÉNYI 2002, 3. kép 1–5, 6. kép 8, 7. kép 3, 9. kép 2). Az öntőminták tanúsága szerint a fenti tárgyakat hamarosan helyben is önteni kezdték és néhány helyi típus feltűnésével kialakult a Kárpát-medence nyugati felének sajátos, — az érclelőhelyek hiányából adódóan — import nyersanyagra épülő fémművessége. Az import nyersanyag beszerzését minden bizonnyal a mezőgazdaságban termelt termékefelesleg tette lehetővé.

Egy fázissal később indult a kelet-kárpáti (erdélyi–Tisza vidéki) fémművességi központ fejlődése, amelynek jellegzetes, rendkívül magas színvonalon előállított termékei (nyéllyukas harci csákányok, kardok, spirálkorongban végződő karperek) a középső bronzkor középső időszakától kezdődően széles körben elterjedtek a Kárpát-medence, sőt Európa különböző, távolabbi területein is (KOVÁCS 1995b, 38–39).

A két fémművességi központ termékei közeli és távolabbi vidékekre is eljutottak, talán leginkább reprezentálva a kora bronzkor záró időszakától kezdve az egyre kiterjedtebbé váló kereskedelmi kapcsolatrendszer.

Mint arról szó volt, az Alpok vidéki fémművességi központ felemelkedése nagyjából a Kr. e. III. évezred végére tehető. Ekkortól kezdve a központ termékei nemcsak a szomszédos nyugat-magyarországi kultúrákhoz jutottak el, de a késő nagyrévi, majd a vatyai kultúra közvetítésével, a perjamosi kultúrán keresztül az Égeikumban, sőt Anatóliában is feltűntek (HARDING 1987). Ugyanakkor az északabbra fekvő területekkel is szorosabbá váltak a kapcsolatok: az aunjetitzi kultúra közvetítésével a Balti-tenger térsége is bekapcsolódott a kereskedelmi rendszerbe (SHERATT 1993, 22–24). A balti területekkel kialakított kapcsolatrendszer másik bizonyítékát a borostyángyöngyök jelentik. A borostyán — ha ebben az időszakban még rendkívül kis mennyiségben is — egyrészt megjelenik a közép-európai kultúrák temetőiben (pl. VLADÁR 1973, 189; NEUGEBAUER 1994a), másrészt viszont a Kárpát-medence kultúráinak közvetítésével (pl. HORVÁTH 1999; REMÉNYI 2002, 3. kép 6–8) eljut a Fekete-tenger vidékéig, illetve az Égeikumig. Ugyanakkor egy, a Baltikumot Angliával összekapcsoló tengeri, vagy tengerparti útvonalon keresztül a Wessex-kultúra is bekapcsolódik a borostyánkereskedelem rendszerébe (HARDING 1990; SHERATT 1993, 22–24, Fig. 6).

A következő időszakban, a középső bronzkor

második felében némileg módosul a bronzkori kereskedelem rendszere. Talán összefüggésben a Harz-hegység rézbányáinak kimerülésével egyre nagyobb szerepet kezd játszani a kelet-kárpáti fémműves műhely. A wietenbergi, a gyulavarsándi és a füzesabonyi kultúra egyrészt a Hernád-völgyén és a kis-lengyelországi kultúrákon keresztül, másrészt továbbra is a vatyai kultúrán keresztül, a Nyitra- és a Vág-völgyein át kapcsolatba került az északi területekkel (SHERATT 1993, 24–29, Fig. 7; 1998, Fig. 1. 6). A változás nem borította fel a borostyánkereskedelem rendszerét, sőt, a korábban csak a sírokban feltűnő néhány borostyángyöngy helyett a drága presztízstárgy immár komoly mennyiségben jelent meg a korszak második felében elrejtett kincseletekben (KOVÁCS 1984a, 223).

A fémművesség szempontjából fontos területek tehát jelentős súllyal kapcsolódtak be a bronzkori Európa kereskedelmi rendszerébe. A sírokban és kincsekben megjelenő borostyán, bronz-, sőt aranytárgyak tanúsága szerint azonban az ércekben szegény kultúrák — így például a vatyai kultúra — is részesültek a kereskedelem hasznából. Ez csak úgy magyarázható, ha a használati eszközért, fegyverekért és presztízstárgyakért ezek a kultúrák saját termékeikkel fizettek. Ez a termék a vatyai kultúra — amelynek elterjedése követi a növénytermesztésre alkalmas, jó talajú területek határát — esetében a gabona, illetve más élelmiszerek lehettek (vö. BÓNA 1987, 158), míg a Dunántúl eltérő ökológiai és földrajzi viszonyai valószínűleg más termékek előállításának kedveztek.

Állandó törzsterület

Ha megvizsgáljuk a helyben gyártott, vagy kereskedelmi kapcsolatok útján a felhasználókhoz eljutó fémtárgyak, illetve a borostyán eloszlását, bizonyos fokig a korszak társadalmi viszonyairól is képet kapunk. A presztízstárgyak eloszlásának egyenlensége legmarkánsabban a korszak temetkezéseiben jelenik meg. Az aunjetitzi kultúra kiemelkedően gazdag sírjai régóta ismertek, de a sírok közötti, hasonló mértékű különbségek a környező kultúrákban is megfigyelhetők (SHENNAN 1986, 125–127; 1993a, 151–154).¹⁰ A Kárpát-me-

¹⁰ Ugyancsak jól ismertek a Wessex-kultúra kora bronzkori virágzását jól szemléltető, kiemelkedő halmos temetkezések, amelyeket Colin Renfrew a fémművesség kialakulásával párhuzamos és összefüggő, Kr. e. 2100 körül kezdődő társadalmi változások jeleként értékelte. A társadalmi változásokat C. Renfrew a neolitikus Wessex főnökségeinek átalakulásaként mutatta be (RENFREW 1979).

dencében a társadalmi különbségek legmarkánsabban a füzesabonyi kultúra temetőiben mutatathatók ki (KOVÁCS 1977, 54–55; 1995b, 41–42). Az Alföld és a Dunántúl korabeli kultúráiban kevésbé látványos a sírok kiemelkedő gazdagsága.¹¹ Ennek ellenére a budatétényi temető elemzése során az derült ki, hogy a fémeket, illetve borostyánt tartalmazó sírok egymáshoz viszonylag közel, a temető egy meghatározott részén helyezkednek el (REMÉNYI 2002).

A társadalmi különbségek növekedését a településszerkezet átalakulása, a kétszintű településhierarchia megjelenése is jelzi (SHENNAN 1993a, 151). A középső bronzkor időszakában Közép- és Kelet-Európában (pl. TOČÍK 1981; SHENNAN 1986, 119–123; 1993a, 130–135; TRNKA 1994; KORYAKOVA 1996; GANCARSKI 1999), így a Kárpát-medencében is általánossá válik a kedvező fekvésű telepek árkokkal, vagy sánccal történő erősítése.¹² A telepek erősítése és a többi temetkezés közül kiemelkedő gazdag sírok megjelenése között több területen egyértelmű összefüggés mutatható ki (SHENNAN 1986, 122–127).

Az erősített telepek megjelenését a magyar kutatás már viszonylag korán a népsűrűség növekedésével összefüggő társadalmi feszültséggel magyarázta (PATAY 1958, 24), ugyanakkor a népsűrűség növekedése és a társadalmi szervezet komplexitása közötti összefüggésre is korán rámutattak (CARNEIRO 1967; HARDING 2000, 388). Minél nagyobb ugyanis egy közösség létszáma, annál nagyobb lehetőség nyílik arra, hogy a közösség tagjai között munkamegosztás, illetve a társadalmi hierarchia bonyolultabb rendszere alakuljon ki.

A kora bronzkor időszakában kezdődő dinamikus demográfiai fejlődés következményeként a közösségek számára rendelkezésre álló erőforrás-

¹¹ Közép-Európán belül kimutatható, hogy a gazdag érclelőhelyektől távolabb csak késve, vagy sokkal szerényebb formában jelenik meg a sírok gazdagságában kimutatható különbség (SHENNAN 1986, 128, 139; 1993b, 62).

¹² A telepek erősítése jól ismert a hatvani kultúrában (KALICZ 1968, 132–134; MIKLÓS 1982, 28–40, 61–62; KALICZ 1984, 194), a füzesabonyi kultúrában (KOVÁCS 1984b, 237–238), a vatyai kultúrában (pl. BÁNDI-PETRES 1969; KOVÁCS 1969; BÓNA–NOVÁKI 1982; KOVÁCS 1984a; POROSZLAI 1996; ENDRÓDI–GYULAI 1999), a gyulavarsándi kultúrában (pl. CSÁNYI–TÁRNOKI 1992; SZ. MÁTHÉ 1992), Erdély kora és középső bronzkori kultúráiban (VÉKONY 1989, 17–18), a Vattina-kultúrában (HÄNSEL–MEDOVIĆ 1992). Vannak adataink a kisapostagi kultúrából (HONTI 1996), a tokodi csoport (VÉKONY 1988, 72) és a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája területéről is (VÉKONY 1988, 74).

ok mennyisége korlátozottá vált, mindez fokozta a közösségek közötti feszültséget. A nagyobb méretű, ezáltal komplexebbé váló közösségek vezetői hatalmukat csak úgy tarthatták meg, ha biztosították a közösség számára szükséges erőforrásokat, illetve megvédték a közösség birtokában lévő területet. Védelemre alkalmas helyeken fekvő, központi településeiket ezért sánccal és/vagy árokkal vették körül. Mindez gyakorlati funkcióján túl a terület birtoklásának szimbolikus kifejezésére is szolgált, hasonlóan a temetők látványos megjelöléséhez, Közép-Európa több területén halmokkal, vagy például a vatyai kultúra területén kőborítással.

Bár az erődített telepek szerkezete a különböző kultúrákban eltéréseket mutat,¹³ nemcsak az idegen közösségek számára bírhattak szimbolikus funkcióval, de az adott közösségnek is jelezheték a sáncon belül élők és az erődítetlen telepek lakói közti különbséget.

Több adat mutat arra, hogy az erődített telepeknek fontos gazdasági és társadalmi központ szerepe volt: stratégiai fontos termékek előállításai, illetve redistribúciós központjának tekinthetők (SHENNAN 1986, 120, 139; 1993a, 151–152). Ezek közül az egyik legfontosabb a fémművesség. A lovasberényi erődített telepen egy öntőműhely részletét tárták fel hitelesen (BÁNDI–PETRES 1969), ugyanakkor más erődített telepeken is kerültek elő öntőminták, illetve bronztárgyak (NOVOTNÁ 1983; SHENNAN 1986, Fig. 4). A várak lakóinak a fémművességben, illetve a fémtárgyak elosztásában betöltött fontos szerepére utal az, hogy a koszideri időszakban elrejtett, gazdag bronz- (ritkán arany-) kincsek szinte minden esetben erődített telepeken, vagy közvetlen környékükön kerültek elő (KOVÁCS 1982, 288; 1984a, 223). Hasonló a helyzet a különlegesen megmunkált csonteszközökkel, amelyek Nyugat-Szlovákia területén éppúgy erődített telepekhez köthetők, mint például a vatyai kultúra területén. A csonteszközök közül kiemelésre érdemesek a különle-

ges díszítésű zabla oldaltagok, amelyek szintén nagyrészt erődített telepekről ismertek, jelezve ezzel a lovaglás és a magasabb társadalmi státus összekapcsolódását (SHENNAN 1986, 120–121).

Az erődített telepeken, vagy közelükben előkerülő bronzkincsekben gyakran fordulnak elő távolabbi területekhez kötődő fémtípusok, amelyek feltehetően kereskedelmi kapcsolatok útján kerültek a kincsek elrejtőihöz, akárcsak a még távolabbról beszerzett, a koszideri kincsekben nagyobb mennyiségben feltűnő borostyán. Mindez az erődített telepek presztízstárgyak beszerzésében és elosztásában betöltött központi szerepére utal. Az ilyen tárgyak értékét különlegességük, megszerzésük nehéz és korlátozott volta adta; birtoklásuk a hatalom szimbóluma volt.

A Kr. e. III–II. évezred fordulójától tehát egyre markánsabban mutatható ki a rendelkezésre álló erőforrások bővülésével párhuzamosan a közösségek létszámának növekedése, ezzel összefüggésben a társadalmi hierarchia bonyolultabbá válása. Ez utóbbit markánsan jelzik Közép-Európa több területén a temetkezésekben kimutatható látványos különbségek, valamint az erődített telepek megjelenésével a kétszintű településhierarchia kialakulása. Délnyugat-Szlovákiában egy-egy patak-, vagy folyó völgyben átlagosan 1–2 erődített telep és több, hozzájuk kapcsolódó erődítetlen telep jelenik meg (SHENNAN 1986, 122, Fig. 3). A Budai-hegységben egy-egy erődített telep egy patak völgy kb. 5–6 km-es szakaszát ellenőrizte, az ilyen központi településhez 6–8 erődítetlen telep tartozhatott (REMÉNYI 2001, 88).¹⁴ Az erődített telepek egyrészt szimbolikus és a gyakorlatban is védték a hozzájuk tartozó völgyszakaszt és lakosságát, másrészt újraelosztó központként megszervezték a közösség különböző erőforrásokkal történő ellátását. Mindezt az erődített telepeken élő elit felügyelte és a gazdag sírok, illetve az erődített telepek közelében elrejtett kincsek tanúsága szerint a redistribúciós rendszeren keresztül jelentős javakat tudott felhalmozni.

A régészeti adatok alapján ily módon jellemezhető bronzkori társadalmi szervezet — számos, egyelőre nyitott kérdés ellenére — általánosan főnökségi társadalomként interpretálható (HARDING 2000, 390). A főnökség olyan társadalmi egységként definiálható, amelyben a társadalmi elit — örökletes társadalmi súlyánál és gazdasági hatal-

¹³ Míg a hatvani, ottományi és gyulavarsándi kultúra erődítései csak a telep egy kisebb részét védik, illetve választják el az erődítetlen teleprésztől (KALICZ 1984, 194; BÓNA 1992, 23, 30), addig a vatyai kultúra erődítései általában a teljes telepet körülveszik. Ugyanakkor viszont a vatyai kultúra erődített telepein megfigyelhető, hogy a várakat gyakran egy, 5–10 méter mély árok két részre tagolja (KOVÁCS 1982, 282). A lovasberényi megfigyelések alapján feltételezhető, hogy a belső árok egy „iparos negyedet” választott el a telep egyéb részeitől (BÁNDI–PETRES 1969, 175; KOVÁCS 1984a, 219; vö. még KOVÁCS 1995b, 41).

¹⁴ A Benta-patak völgyében végzett kutatások is hasonló települési rendszerre utalnak (VICZE 2000, 120, Fig. 3).

mánál fogva — az egy területen élő, néhány ezres népességet központilag képes irányítani, koordinálva a gazdaságot, társadalmat, vallási életet, fenntartva a kialakult gazdasági-társadalmi status quo-t (vö. HARDING 2000, 388–89).

A gazdaság koordinálása a redisztributív gazdasági rendszeren keresztül valósult meg. A főnöki hatalom feltehetően begyűjtötte az adott közösség által termelt felesleges javakat, amit egy másfajta felesleggel rendelkező főnöki hatalommal másfajta árucikre cserélt. Az így megszerzett javakat aztán a saját újraelosztó rendszerének keretein belül osztotta szét természetesen — ahogyan az a földvárak közelében elrejtett bronzkincsek alapján látszik — korántsem egyenlő módon.

A társadalom ellenőrzésére és a társadalmi status quo fenntartására a bronzkori főnökségek a korábbiakhoz képest új módszereket alkalmaztak. A korábbiakban az elit hatalma belső megállapodáson alapult, a kis méretű (maximum néhány száz fő) közösségekben a hatalom gyakorlása rokonsági alapon történt. A közösségek méretének jelentős növekedése szükségessé tette a hatalom területi alapú átszervezését (FRIED 1967). Ebben az új struktúrában a vezetők szétörlik a korábbi társadalmi szabályokat, a hatalom gyakorlásának új eszköze jelenik meg: a társadalomból egyre inkább kiemelkedő fegyveresek — akik fontosságát a közösségek közötti fokozódó feszültség is növeli — biztosítják a továbbiakban az elit hatalmát. Mindez régészetileg Közép-Európában a sírokból egyre nagyobb számban megjelenő fegyvermelékekben mutatható ki (pl. KOVÁCS 1977, 61–63; SHENNAN 1986, 127–129, 139–140; TREHERNE 1995, 108–109), de ugyancsak ide kapcsolhatók pl. a vatyai kultúra késői időszakának edényein feltűnő, különböző plasztikus, relief-szerű fegyverábrázolások is (KOVÁCS 1973; POROSZLAI 2002).

A nagyobb mennyiségű, jó minőségű bronzfegyverek megjelenése a társadalom alrendszerei között működő pozitív visszacsatolás kiváló példája (SHENNAN 1986, 129). A népesség növekedése lehetővé tette a magas szintű, specializált bronzművesség kialakulását, mindez hatással volt a társadalmi különbségek növekedésére. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a fémművesség hasznát a redisztribúciós rendszeren keresztül egyre inkább az elit aknáztta ki (SHENNAN 1999). A bronzművesség fejlődése egyrészt olyan hatékony új szerszámok használatát tették lehetővé, amelyekkel intenzívebbé válhatott a termelés, il-

letve az előállított termékek kereskedelme jelentős hasznot hozott, másrészt a fegyveres arisztokrácia nagy mennyiségű, jó minőségű fegyverekhez jutott, amely megszilárdította a hatalmon lévők helyzetét.

Régóta vitatott kérdés a régészeti kultúrák és a társadalmi egységek összekapcsolhatóságának kérdése. A régészeti kultúrákat (általában) azonos temetkezési rítus, hasonló településszerkezet, és többé-kevésbé egységes anyagi kultúra jellemzi. Ezek alapján azonban egy-egy kultúrát nem azonosíthatunk politikai vagy társadalmi egységekkel.¹⁵ A fentebb bemutatott bronzkori főnökségek, amelyek feltételezésünk szerint a korszak legnagyobb politikai egységeit jelentették, csupán egy-egy patak völgy kisebb szakaszát ellenőrizték. Egy régészeti kultúra ilyen kisebb, azonos hagyomány szerint, azonos módon temetkező, nagyjából hasonló tárgytipusokat gyártó és használó közösségekből épült fel. A középső bronzkorban megfigyelhető, „valamely, a kutatás által körülhatárolt népesség törzsterületének állandósulása” (KOVÁCS 1995a, 19) mögött a bronzkori főnökségek gazdasági és politikai hatalmának állandósulását kell látnunk. Ugyanígy a kultúrák változása mögött is a kisebb hatalmi egységek expanziója, összeomlása, egyéb változása állt.

A „virágkor” vége

A középső bronzkor záró időszaka a Dunaújváros (Dunapentele)-Kosziderpadlás lelőhelyen előkerült három bronzkincs után a koszideri korszak elnevezést kapta. Az elnevezés alapja a korszakban nagy számban előkerülő, azonos (vagy részben azonos) típusú bronztárgyakból álló bronzkincsek egy kronológiai horizontba sorolása volt. Az első bronzkincsek közlői a kincshorizont megjelenésének történeti hátterét keresve arra a megállapításra jutottak, hogy a bronzkincsek elrejtését egy, a korábbi kulturális egységeket megbontó nagy vándorlás pusztításai magyarázzák. A nagy vándorlás hátterében a halomsíros kultúra délkeleti irányú elmozdulását látták. A nagy vándorlás elméletét a kutatók többsége elfogadta, a vándorlás időpontjával, az egy-, vagy többlépcsős bevándorlás kérdésével kapcsolatban azonban nem alakítottak ki egységes álláspontot (MOZSOLICS

¹⁵ Ennek alapján nem fogadható el az az álláspont, amely szerint a vatyai kultúra, mint valamilyen politikai egység a határain kiépített földvárhálózattal (vö. BÓNA 1987, 157) védte volna törzsterületét a szomszédos kultúrákkal szemben.

1957; BÓNA 1958; KEMENCZEI 1963; KÓSZEGI 1964; KOVÁCS 1966; KEMENCZEI 1968; KOVÁCS 1969; 1973; BÓNA 1975; KOVÁCS 1975b; 1984c; KEMENCZEI 1989; BÓNA 1992; KOVÁCS 1995a, 22–23).

Az újabb kutatási eredmények azonban egy jóval árnyaltabb kép megrajzolását teszik lehetővé a koszideri korszak eseményeivel kapcsolatban. Az új eredmények mindenekelőtt az első halomsíros hullám által okozott általános, teljes pusztítás képét módosították. Ma már nem látszik biztosnak a Gáta–Wieselburg-kultúra teljes megszűnése (NEUGEBAUER 1994b, 61). Ennél biztosabban állítható, hogy a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája nem tűnik el a koszideri korszakban. Egyre több adat bizonyítja a kultúra továbbélését: pl. koszideri típusú fémek és késői jellegzetességeket mutató kerámiával jellemezhető lelőhelyek (TORMA 1976; CSÁNYI 1978; VADÁSZ–VÉKONY 1978; VÉKONY 1988; HONTI 1994; KOVÁCS 1994a; 1994b; KISS 1997; 2000; VÉKONY 2000). Ugyanakkor a perjámosi kultúra életének megszűnése is megkérdőjelezhető. A kultúra, ha elterjedési területe össze is szűkül, lelőhelyei nem tűnnek el: adataink vannak a tell-települések továbbéléséről (P. FISCHL 1997, 101; V. SZABÓ 1999, 62), illetve néhány temető további használatáról (V. SZABÓ 1999, 62).

Ha a Dunántúlon (HORVÁTH 1994; H. SIMON–HORVÁTH 1999; VÉKONY 2000) és a Dél-Alföld (V. SZABÓ 1999) területén a koszideri időszakban kétségszűrőhatáranul meg is jelennek a halomsíros, és a késő magyarói kultúra kevert csoportjai, ezek a csoportok alapvetően nem rendezik át a Kárpát-medence középső bronzkori képét, a korábbi gazdasági-társadalmi viszonyok változatlanok maradnak.

A rendelkezésre álló adatok alapján a koszideri időszak semmiképp sem jellemezhető a pusztulás, a háborúk, a mindent elsöprő vándorlások időszakaként. Az adatok ennek éppen ellenkezőjére utalnak: a fémművesség színvonalában és produktivitásában minden korábbit fölülmúl. Mindezt a fejlett kereskedelmi kapcsolatokra utaló könnyű ércbeszerzés teszi lehetővé. Ugyancsak a kereskedelmi kapcsolatok kiterjedtségére utal a koszideri fémek egységesülő stílusa, a jó minőségű fémtárgyak Kárpát-medencén kívüli elterjedése. A már említett borostyángyöngyök koszideri kincsekben történő felhalmozódása (KOVÁCS 1984a, 223) a presztízstárgyak távolsági kereskedelmének kiváló bizonyítéka. A kultúrák közti intenzív és békés

kapcsolatrendszerre utal a kerámiastílusok keveredése és bizonyos fokú egységesülése, de hasonlóan jeleznek a kultúrák peremterületén megjelenő kevert rítusú temetkezések is (pl. ZALOTAY 1957; G. SZÉNÁSZKY 1977; LŐRINCZY–TROGMAYER 1995; FISCHL 2000). Mindezek alapján a koszideri korszakot nem a középső bronzkori fejlődés törésvonalaként, a fejlődés lezárásaként kell értékelnünk, ahogyan a teltek ezen, virágzó időszakát sem helyes sajátos „utóéletként” szemlélni. A koszideri időszak a középső bronzkori fejlődés szerves részét, sőt csúcspontját jelenti. A korszakban megjelenő halomsíros jellegzetességek magyarázatát (a kétségtelenül beköltöző, beszivárgó halomsíros csoportok mellett) az időszak kiterjedt kapcsolatrendszerében találjuk meg: a tell-kultúrák nemcsak egymással, de a halomsíros kultúra csoportjaival is rendkívül intenzív kapcsolatrendszert alakítottak ki.

Ennek tükrében a koszideri kincsek elrejtését sem köthetjük a halomsíros kultúra telletek elpusztító támadásához. Már korábban is ismertek voltak olyan vélemények, amelyek a kincseket nem történeti eseményekhez kötötték, hanem valamilyen szakrális, áldozati célt sejtettek a kincsek elrejtése mögött (KOVÁCS 1995b, 43). A történeti magyarázat egyébként a korábbi kép keretein belül is csak a tolnanémedi-típusú és a koszideri kincsekre vonatkozóan tudott érvényes magyarázattal szolgálni. A halomsíros kultúra hódításához kapcsolt történeti rekonstrukció nem adott magyarázatot például a Hajdúsámson–Apátípusú bronz-, és a velük egykorú aranykincsek elrejtésével kapcsolatban (KOVÁCS 1995b, 43).

Inkább a bronz- és aranykincsek összegyűjtésének feltételeit, mintsem elrejtésük közvetlen okát tudjuk vizsgálni. Az ismert gazdagságú leletegyüttesek kialakulását feltétlenül a korábbiakban körvonalazott gazdasági és társadalmi változások tették lehetővé. Amíg a fémművesség produktivitása nem érte el a középső bronzkor végének színvonalát, nem nyílt lehetőség arra, hogy ekkora mennyiségű fémet rejtessenek el. Ugyanakkor a korszak társadalmi változásai lehetőséget teremtettek arra, hogy egy, az elithez tartozó személy kezén ilyen értékes javak összegyűlhessenek.

Mi magyarázhatja a koszideri időszak virágzásának összeomlását? Bár egyértelmű, biztos magyarázatot nehéz találni: az okokat a középső bronzkori főnökségek gazdasági-társadalmi rendszerének összeomlásában kell keresnünk. A koszideri időszakban az újonnan létrejövő telepek

tanúsága szerint tovább tart a demográfiai növekedés. Mivel azonban a rendelkezésre álló erőforrások száma korlátozott, egy idő után nincs lehetőség a gazdaság további bővítésére. Az erőforrások kimerülése (termőföldek és ércbányák kimerülése) önmagában előidézhette a főnökségek gazdasági összeomlását, ezzel együtt a főnöki hatalom meggyengülését. A középső bronzkori gazdasági fejlődés és a főnöki hatalom fenntartása csak megfelelő mennyiségű, sőt egyre bővülő mennyiségű erőforrás esetén volt fenntartható, azaz a „virágkor” egy meglehetősen instabil állapot volt. Az elit hatalma elsősorban a korlátozott számban rendelkezésre álló erőforrások —, amelyek ezáltal presztízstárgyakká váltak (főleg a bronztárgyak) — ellenőrzésén alapult (SHENNAN 1993b, 63). Hosszútávon a rendszer nem volt fenntartható, az erőforrások bővülésének kisebb zavarai is gazdasági, létfenntartási problémákat okozhattak, amelyek a redistribúción alapuló főnöki hatalom meggyengüléséhez vezettek. Fémekben szegény területeken a rosszabb terméseredmények lehetetlenné tették a presztízstárgyak beszerzését, ezáltal megszűnt az elit hatalmának alapja. Ugyanakkor a fémműves központokban a termelés bővülésével egyre csökkent a presztízstárgyak fontossága. Közép-Európában kimutatható, hogy a fémművesség gyors felvirágzása, a gazdag sírok megjelenése és a kincsleletek elrejtése egyszerre, viszonylag rövid időn belül történt (SHENNAN 1993b, 63). A korábban bemutatott súlyponteltolódás — amelynek során az erdélyi–Tisza vidéki fémműves központ került vezetői helyzetbe — után a gazdag sírok és kincsleletek az Alpok vidékén eltűntek. Hasonlóan rövid idő alatt játszódott le a koszideri „virágzás” is.

Emellett a természettudományos vizsgálatok tanúsága szerint Kr. e. 1500–1450 körül egy klímaromlási folyamat indult el (ZÓLYOMI 1952; KORDOS 1977; BIRKS 1981; MCGHEE 1981; KORDOS 1982; GYULAI 2001, 89). A Kárpát-medence éghajlata a korábbiakhoz képest hűvösebbé, nedvesebbé vált, ezzel együtt a talajvízszint megemelkedett. Az éghajlatváltozás megváltoztatta a mezőgazdaság ökológiai feltételeit.

A koszideri korszak lezárulása egyben a tell-kultúrák életének végét is jelenti. A korábban sűrűn lakott tellek elnéptelenednek, a koszideri réteg minden esetben a bronzkori tell legfelső lakószintjét képviseli. Ezzel együtt természetesen a főnökségek központjául szolgáló erődített telepek is lakatlanná váltak.

Mindeközben tovább folytatódott a halomsíros kultúra csoportjainak koszideri korszak óta tartó beköltözése, infiltrációja. Ezt a folyamatot valószínűleg erősíthette a korábbi főnökségek meggyengülése, a korábban talán zártabb határok eltűnése. Elképzelhető, hogy a beköltözés nem volt teljesen konfliktusmentes, az azonban egyre valószínűbb, hogy nem a halomsíros kultúra pusztító hódítása vetett véget a középső bronzkori „virágkornak”, sokkal inkább a „virágkor” gazdasági-társadalmi alapjának meggyengülése teremtett lehetőséget a halomsíros kultúra „hódítására”. Az egykori tellek horizontális telepekre költöző lakossága és a beköltöző halomsírosok közösen alakították ki az új kulturális egységeket, a halomsíros kultúra területi csoportjait. Mindezt jól jelzik a kialakuló birtuális temetők (KOVÁCS 1975a; R. CSÁNYI 1980, 154–155), a korábbi kultúrák és a halomsírosok anyagi kultúrájának keveredését mutató új csoportok, kultúrák (KOVÁCS 1966, 196–199; 1981; KEMENCZEI 1984, 9–11; 1989). A halomsíros kultúra megjelenését, ahogyan arra V. Szabó Gábor a Dél-Alföld kapcsán rámutatott (V. SZABÓ 1999, 64), nem hullámszerű betelepülési horizontok jellemzik, hanem sokkal inkább kisebb közösségek lassú, a koszideri időszak óta folyamatos beköltözése, infiltrációja. Az átalakulás drasztikussága ellen szól, hogy a középső bronzkor időszakát jellemző kapcsolatrendszer a késő bronzkor későbbi időszakáig kimutatható (V. SZABÓ 1999, 62), továbbra is működnek tehát a kereskedelem regionális csatornái. Ezzel szemben viszont a főnöki központokhoz, és a főnöki hatalomhoz kapcsolható, presztízstárgyakkal kereskedő távolsági kereskedelmi rendszer elkerüli a Kárpát-medencét. A Balti- és Északi-tenger partvidékét és az Égeikumot összekötő borostyánútvonal továbbra is létezett, azonban a koszideri korszak után már a Kárpát-medencét elkerülve, Itália déli részének bekapcsolódásával folyt a kereskedelem (SHERATT 1993, Fig. 9; 1998, Fig. 1. 6). A főnöki központok elnéptelenedése miatt eltűntek azok a központok, amelyek továbbra is bekapcsolódhattak volna a presztízstárgyak főnökök között zajló, korábban bemutatott kölcsönös cseréjébe.

Reményi László

BTM Ős- és Népvándorláskori Osztály
1031 Budapest, Záhony utca 4.
remenyil@mail.btm.hu

Irodalom:

- BÁNDI G.–PETRES É. 1969: Ásatás Lovasberény-Mihályváron – Excavations at Lovasberény-Mihályvár. *ArchÉrt* 96 (1969) 170–177.
- BARTOSIEWICZ L. 1999: A lelőhely állatcsontanyaga (Archaeozoológia). In: Petercsák T.–Szabó J. J. (szerk.): *Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán – A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site. Rescue excavations at the M3 Motorway*. Eger 1999, 279–338.
- BIRKS, H. J. B. 1981: Pollen analysis and climate reconstruction. In: Wigley, T. M. L.–Ingram, M. J.–Farmer, G. (eds.): *Climate and history*. Cambridge 1981, 111–138.
- BÓNA, I. 1958: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *ActaArchHung* 9 (1958) 211–243.
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. ArchHung 49, Budapest.
- BÓNA I. 1987: A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. A bronzkor. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1*. Budapest 1987, 148–168.
- BÓNA, I. 1992: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 9–39.
- BÓNA I.–NOVÁKI GY. 1982: Alpár bronzkori és középkori vára – Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. *Cumania* 7 (1982) 17–118.
- BOUZEK, J. 1993: Climatic changes: new archaeological evidence from the Bohemian Karst and other areas. *Antiquity* 67 (1993) 386–393.
- BÖKÖNYI, S. 1978: The earliest waves of domestic horses in East Europe. *JIES* 6 (1978) 18–75.
- BRONZEZEIT IN UNGARN 1992: Zeittabelle. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 40–41.
- CARNEIRO, R. L. 1967: On the relationship between size of the population and complexity of social organization. *Southwestern Journal of Anthropology* 23 (1967) 234–243.
- CLARKE, D. L. 1976: The Beaker Network – social and economic models. In: Lanting, J. N.–Waals, J. D. van der (Hrsg.): *Glockenbechersymposion Oberried 1974*. Bussum/Haarlem 1976, 459–477.
- CSÁNYI M. 1978: Középső bronzkori telep a veszprémi Várhegyen – Siedlung aus der mittleren Bronzezeit auf dem Burgberg von Veszprém. *VMMK* 13 (1978) 29–50.
- R. CSÁNYI M. 1980: Árokka körülvevett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében – Graves surrounded by ditches in the Jánoshida cemetery of the Tumulus Grave Culture. *ArchÉrt* 107 (1980) 153–165.
- CSÁNYI M. 1996: Újabb adat kelet-magyarországi kora bronzkorunkhoz – New data to the Early Bronze Age of East Hungary. *Tisicum* 9 (1996) 45–75.
- CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J. 1992: Túrkeve-Terehalom. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 159–165.
- ECSEDY, I. 1979: *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*. FontArchHung 10, Budapest.
- ECSEDY I. 1995a: A bronzkor kezdete. In: Maráz B. (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Pécs 1995, 14–18.
- ECSEDY I. 1995b: Rézkori hagyományok és a bronzkori technika kezdetei. In: Maráz B. (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Pécs 1995, 31–37.
- ENDRÓDI, A.–GYULAI, F. 1999: Soroksár-Várhegy. A Fortified Bronze Age Settlement in the Outskirts of Budapest. Plant Cultivation of Middle Bronze Age Fortified Settlements. *CommArchHung* 1999, 5–34.
- ENDRÓDI A.–HORVÁTH M. A. 2002: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest, Csepel-szigeten (Budapest XXI., II. Rákóczi F. út 345) – Early Bronze Age and Avar graves at Budapest, Csepel-Island (Budapest XXI., 345. II. Rákóczi F. road). *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 1999 [2002] 27–45.
- P. FISCHL K. 1997: Klárafalva-Hajdova I. Bronzkori tell település. In: Havassy P. (szerk.): *Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről*. Gyulai katalógusok 3, Gyula 1997, 85–122.
- FISCHL K. 2000: A Gerjen-csoport kritikai vizsgálata – Die kritische Untersuchung der Gerjen-Gruppe. *KMK* 7 (2000) 135–147.
- FORENBAHER, S. 1993: Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age. *Antiquity* 67 (1993) 218–256.
- FRIED, M. 1967: *The Evolution of Political Society*. New York.
- GANCARSKI, J. 1999: Wehranlage vom Beginn der Bronzezeit in Trzcínica, Gde. Jasło. In: Gancarski, J. (red.): *Kultúra Otomani-Füzesabony – rozwój chronologia, gospodarka*. Krosno 1999, 131–145.
- GILMAN, A. 1981: The development of social stratification in Bronze Age Europe. *CurrAnt* 22 (1981) 1–23.

- MCGHEE, R. 1981: Archaeological evidence for climatic change during the last 5000 years. In: Wigley, T. M. L.–Ingram, M. J.–Farmer, G. (eds.): *Climate and history*. Cambridge 1981, 162–179.
- GYULAI, F. 1992: Umwelt, Pflanzenbau, Ernährung. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 66–68.
- GYULAI, F. 1993: *Environment and Agriculture in Bronze Age Hungary*. Budapest.
- GYULAI, F. 1996: Előzetes jelentés Százhalombatta középső bronzkori tell telep 1991. évi ásatásából származó növényleletek vizsgálatáról – Preliminary report about the botanic investigation on the tellsite of Százhalombatta in 1991. In: Poroszlai I. (szerk.): *Ásatások Százhalombattán 1989–1995 – Excavations at Százhalombatta 1989–1995*. Százhalombatta 1996, 16–24.
- GYULAI, F. 2001: *Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytan vizsgálatok alapján*. Budapest.
- HARDING, A. F. 1980: Radiocarbon calibration and the chronology of the European Bronze Age. *AR* 32 (1980) 178–186.
- HARDING, A. F. 1987: Fernhandel in der Bronzezeit: Analyse und Interpretation. *Saeculum* 38 (1987) 297–311.
- HARDING, A. F. 1990: The Wessex Connection: Developments and Perspectives. In: Bader, T. (Hrsg.): *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit*. RGZM Monographien 15, Bonn 1990, 139–154.
- HARDING, A. F. 2000: *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge.
- HARTYÁNI, B. 1982: Tiszaalpár-Várdomb bronzkori lakótelepéről származó mag- és termésleletek – Die bronzezeitlichen Wohnsiedlung Tiszaalpár-Várdomb stammende Korn- und Fruchtfunde. *Cumania* 7 (1982) 133–164.
- HASSAN, F. A. 1981: *Demographic Archaeology*. New York.
- HÄNSEL, B.–MEDOVIĆ, P. 1992: Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. *BRGK* 72 (1991 [1992]) 45–204.
- HONTI, SZ. 1994: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról – Die Funde der Kultur der Inkrustierten Keramik aus Somogyvár. *SMK* 10 (1994) 5–21.
- HONTI, SZ. 1996: A kisapostagi kultúra. In: Költő L. –Vándor L. (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992*. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 47–56.
- HONTI, SZ.–KISS, V. 2000: Neuere Angaben zur Bewertung der Hortfunde vom Typ Tolnanémedi. *ActaArchHung* 51 (2000) 71–96.
- HORVÁTH, L. 1994: Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez – Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 219–235.
- HORVÁTH, T. 1999: Contribution to the study of Hungarian Amber-finds – Adatok a középső bronzkori borostyánleletek vizsgálataihoz. *Savaria* 24/3 (1998–1999 [1999]) 277–289.
- KALICZ, N. 1968: *Die Frühbronzezeit in Nordost Ungarn*. ArchHung 45, Budapest.
- KALICZ, N. 1984: Die Hatvan-Kultur. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 191–214.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 1995: *Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában – Das bronzezeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós*. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2, Ráckeve.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 2001: Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Umgebung von Budapest während des 3. Jahrtausends v. Chr. In: Lippert, A. et al. (Hrsg.): *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa*. Rahden 2001, 165–170.
- KALICZ-SCHREIBER, R.–KALICZ, N. 1999: A Somogyvár-Vinkovci kultúra és a Harangedény-Csepel-csoport Budapest kora bronzkorában – Die Somogyvár-Vinkovci-kultur und die Glockenbecher in der Frühbronzezeit von Budapest. *Savaria* 24/3 (1998–1999 [1999]) 83–114.
- KALICZ-SCHREIBER, R.–KALICZ, N. 1998/2000: A harangedények szerepe a Budapest környéki kora bronzkor társadalmi viszonyainak megjelenítésében – The Role of Bell Beakers in reflecting social relations in the early Bronze Age of Budapest. *ArchÉrt* 125 (1998/2000) 45–78.
- KEMENCZEI, T. 1963: Adatok Észak-Magyarország késő bronzkori történetéhez – Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in Nordungarn. *ArchÉrt* 90 (1963) 169–188.
- KEMENCZEI, T. 1968: Adatok a Kárpát-medencei Halomsíros-kultúra vándorlásának kérdéséhez – Beiträge zur Wanderung Hügelgräberkultur im Karpatenbecken. *ArchÉrt* 95 (1968) 159–187.
- KEMENCZEI, T. 1984: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. ArchHung 51, Budapest.
- KEMENCZEI, T. 1989: Bemerkungen zur Chronologie der spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. *CommArchHung* 1989, 73–96.
- KISS, V. 1997: A mészbetétes edények népe késői fázisának sírlelete Veszprémből – Die Grabfunde der Kultur Inkrustierten Keramik von Veszprém. *CommArchHung* 1997, 39–49.
- KISS, V. 2000: A mészbetétes kerámia kultúrája kapcsolatai a Kárpát-medence nyugati területeivel és a közép-euró-

- pai kultúrákkal a középső bronzkorban – Die Beziehungen der inkrustierten Keramik in den westlichen Gebieten des Karpatenbeckens und zur mitteleuropäischen Kultur in der mittleren Bronzezeit. *KMK* 7 (2000) 15–55.
- KORDOS, L. 1977: Changes in the holocene climate of Hungary reflected by the „vole-thermometer“ method – Holocén klímaváltozások kimutatása Magyarországon a „pocok hőmérő” segítségével. *FrK* 25 (1977) 222–229.
- KORDOS L. 1982: Történeti éghajlat. In: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV.* Budapest 1982, 98–128.
- KORYAKOVA, L. 1996: Social trends in temperate Eurasia during the second and first millennia BC. *Journal of European Archaeology* 4 (1996) 243–280.
- KOVÁCS T. 1966: A Halomsíros-kultúra leletei az Észak-Alföldön – Die Funde der Hügelgräberkultur. *ArchÉrt* 93 (1966) 159–202.
- KOVÁCS T. 1969: A százhalombattai bronzkori telep – The Bronze-Age Settlement at Százhalombatta. *ArchÉrt* 96 (1969) 161–169.
- KOVÁCS, T. 1973: Representations of Weapons on Bronze Age Pottery. *FolArch* 24 (1973) 7–31.
- KOVÁCS, T. 1975a: *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*. RégFüz Ser. II. No. 17, Budapest 1975.
- KOVÁCS, T. 1975b: Historische und chronologische Fragen des Überganges von Mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. *ActaArchHung* 27 (1975) 299–317.
- KOVÁCS T. 1977: *A bronzkor Magyarországon*. Budapest 1977.
- KOVÁCS, T. 1981: Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn. *SlovArch* 29 (1981) 87–95.
- KOVÁCS, T. 1982: Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. in Mittelungarn. In: Chropovsky, B.–Herrmann, J. (Hrsg.): *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin–Nitra 1982, 271–291.
- KOVÁCS, T. 1984a: Die Vátya-Kultur. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 217–233.
- KOVÁCS, T. 1984b: Die Füzesabony-Kultur. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 235–256.
- KOVÁCS, T. 1984c: Die Koszider Metallkunst. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 377–388.
- KOVÁCS T. 1994a: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez – Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik. *VMMK* 28 (1994) 119–132.
- KOVÁCS, T. 1994b: Chronologische Fragen des Überganges von der mittleren zur Spätbronzezeit in Transdanubien. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 159–172.
- KOVÁCS T. 1995a: A középső bronzkor: a virágkor. In: Maráz B. (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Pécs 1995, 18–24.
- KOVÁCS T. 1995b: Bronzművesek, harcosok, kincsleletek. In: Maráz B. (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Pécs 1995, 37–44.
- KÓSZEGI F. 1964: A Halomsíros-kultúra néhány magyarországi leletéről – On some Finds of the Tumulus Culture in Hungary. *ArchÉrt* 91 (1964) 3–15.
- LIVI-BACCI, M. 1999: *A világ népességének rövid története*. Budapest 1999.
- LŐRINCZY G.–TROGMAYER O. 1995: Birituális vátyai temető Csanytelek-Palén – Birituales Gräberfeld der Vátya-Kultur in Csanytelek-Palé. *MFME–Studia Archaeologica* 1 (1995) 49–90.
- SZ. MÁTHÉ, M. 1992: Berettyóújfalu-Herpály-Földvár. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 170–173.
- MIKLÓS Zs. 1982: *A Gödöllői dombvidék várai*. Múzeumi Füzetek 21, Aszód.
- MOZSOLICS, A. 1957: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung. *ActaArchHung* 8 (1957) 119–156.
- MÜLLER, J. 1999: Zur Radiokarbondatierung des Jung- bis Endneolithikums und der Frühbronzezeit im Mittelbe-Saale-Gebiet (4100–1500 v. Chr.) *BRGK* 80 (1999) 31–90.
- NEUGEBAUER, J.-W. 1994a: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit in Österreich südlich der Donau. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 85–111.
- NEUGEBAUER, J.-W. 1994b: *Die Bronzezeit in Ostösterreich*. Wien 1994.
- NOVOTNÁ, M. 1980: *Die Nadeln in der Slowakei*. PBF XIII/6, München 1980.
- NOVOTNÁ, M. 1983: Metalurgia opevnených osád – Die Metallurgie in befestigten Siedlungen. *AR* 35 (1983) 63–71.
- O’SHEA, J.-M. 1991: A radiocarbon-based chronology for the Maros Group of southeast Hungary. *Antiquity* 65 (1991), 97–102.

- PATAY P. 1958: Gábori M.–Patay P.–Soproni S.: Pest megye régészeti emlékei. In: Dercsényi D. (szerk.): *Pest megye műemlékei I.* Budapest 1958, 11–57.
- PATAY R. 2002: Kora bronzkori leletek Balatonkeneséről – Early Bronze Age finds from Balatonkenese. *VMMK* 22 (2002) 43–55.
- PIGOTT, S. 1983: *The earliest wheeled-transport from the Atlantic coast to the Caspian Sea.* London 1983.
- PITTIONI, R. 1954: *Urgeschichte des österreichischen Raumes.* Wien 1954.
- POROSZLAI I. 1996: Ásatások a százhalombattai bronzkori földvárban 1989–1993 – Excavations in the Bronze Age earthwork in Százhalombatta between 1989 and 1993. In: Poroszlai I. (szerk.): *Ásatások Százhalombattán 1989–1995 – Excavations at Százhalombatta 1989–1995.* Százhalombatta 1996, 5–15.
- POROSZLAI, I. 2002: A plastic-ornamented vessel from Százhalombatta-Földvár – Plasztikus díszű edény Százhalombatta-Földvárról. *BudRég* 36 (2002) 281–290.
- RACZKY, P.–HERTELENDI, E.–HORVÁTH, F. 1992: Zur absoluten Datierung der bronzzeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Frankfurt am Main 1992, 42–47.
- RAGETH, J. 1974: Der Lago di Ledro im Trentino und seine Beziehungen zu den alpinen und mitteleuropäischen Kulturen. *BRGK* 55 (1974) 73–259.
- REMÉNYI L. 2001: *Dél-Buda és környékének története a középső-bronzkor időszakában.* Szakdolgozat. Kézirat. Budapest.
- REMÉNYI L. 2002: A Vatia-kultúra Budatétény-Növény utcai temetője – Das Gräberfeld der Vatia Kultur in Budatétény-Növény Strasse. *BudRég* 35 (2002) 77–101.
- REMÉNYI L. 2003: A gazdálkodás és életmód kérdései a bronzkori Kárpát medencében. In: Viga Gy.–Holló Sz. A.–Cs. Schalm E. (szerk.): *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából.* Budapest 2003, 267–275.
- RENFREW, C. 1979: Wessex as a Social Question. In: Renfrew, C.: *Problems in European Prehistory.* Edinburgh 1979, 304–309.
- SCHUBERT, E. 1973: Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. *BRGK* 54 (1973) 1–105.
- SHENNAN, S. 1986: Central Europe in the Third Millennium B.C.: An Evolutionary Trajectory for Beginning of the European Bronze Age. *JAA* 5 (1986) 115–146.
- SHENNAN, S. 1993a: Settlement and Social Change in Central Europe, 3500–1500 BC. *Journal of World Prehistory* 7 (1993) 121–161.
- SHENNAN, S. 1993b: Commodities, Transactions, and Growth in the Central-European Early Bronze Age. *JAA* 12 (1993) 59–72.
- SHENNAN, S. 1999: Cost, benefit and value in the organization of early European copper production. *Antiquity* 73 (1999) 352–363.
- SHERATT, A. 1972: Socio-economic and demographic models for the Neolithic and Bronze Ages of Europe. In: Clarke, D. L. (ed.): *Models in Archaeology.* London 1972, 477–542.
- SHERATT, A. 1983: The secondary exploitation of animals in the Old World. *WA* 15 (1983) 90–104.
- SHERATT, A. 1993: What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory. *Journal of European Archaeology* 1 (1993) 1–57.
- SHERATT, A. 1997: *Economy and Society in Prehistoric Europe.* Edinburgh.
- SHERATT, A. 1998: The Human Geography of Europe: A Prehistoric Perspective. In: Butlin, R. A.–Dodgshon, R. A. (eds.): *A Historical Geography of Europe.* Oxford 1998, 1–25.
- H. SIMON K.–HORVÁTH L. A. 1999: Középső bronzkori leletek Gellénháza-Budai szer II. lelőhelyen (Zala megye) – Mittelbronzezeitliche Funde in Gellénháza-Budai szer II. (Komitat Zala). *Savaria* 24/3 (1998–1999 [1999]) 193–214.
- SÜMEGI P. 1998: Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 15000 év során. Egy észak-magyarországi negyedidőszak végi üledékgyűjtő medence paleoökológiai feldolgozása. *Panniculus* Ser. B. No. 3 (1998) 367–395.
- V. SZABÓ G. 1999: A bronzkor Csongrád megyében (Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán) – Die Bronzezeit im Komitat Csongrád. Eine historische Skizze anlässlich der künftigen ständigen Ausstellung – The Bronze Age in county Csongrád. A historical outline made on the occasion of the arrangement of the permanent archaeological exhibition. *Múzeumi Füzetek – Csongrád* 2 (1999) 51–118.
- SZATHMÁRI I. 1988: Korai tűtípusok a bronzkorban a Dunántúlon – Frühe Nadeltypen aus der Bronzezeit Transdanubiens. *FolArch* 39 (1988) 59–80.
- SZATHMÁRI I. 1999: Adatok a kora bronzkori makói kultúra kérdéséhez – Beiträge zur Frage der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur. *Savaria* 24/3 (1998–99 [1999]) 141–152.

- G. SZÉNÁSZKY J. 1977: A vatyai kultúra leletei Csongrád környékén – Die Funde der Vatia-kultur in der Umgebung von Csongrád. *ArchÉrt* 104 (1977) 18–46.
- TOČÍK, A. 1981: *Malé Kosihy – osada zo staršej doby bronzovej – Malé Kosihy – Altbronzezeitliche Siedlung*. Materialia Archaeologica Slovaca 4, Nitra.
- TORMA, I. 1976: Ein Grab der transdanubischen inkrustierten Keramik aus Esztergom. *MittArchInst* 6 (1976) 36–37.
- TREHERNE, P. 1995: The warrior's beauty: The masculine body and selfidentity in Bronze-Age Europe. *Journal of European Archeology* 3 (1995) 105–144.
- TRNKA, G. 1994: Frühbronzezeitliche Wehranlagen in Ostösterreich. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 137–145.
- VADÁSZ É.–VÉKONY G. 1978: Tata története a jégkorszak végétől a római foglalásig. In: Bíró E. (szerk.): *Tata története I*. Tata é.n. (1978), 49–77.
- VÉKONY G. 1988: Őskori népek Komárom megyében a jégkorszak után. In: Bíró E.–Szathmári S. (szerk.): *Komárom megye története I*. Komárom é.n. (1988), 63–78.
- VÉKONY G. 1989: Erdély őskora. In: Köpeczi B. (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest 1989, 11–22.
- VÉKONY G. 2000: A koszideri korszak a Dunántúlon – Die Koszider-Periode in Transdanubien. *KMK* 7 (2000) 173–186.
- VICZE, M. 1992: Die Bestattungen der Vatia-Kultur. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 92–95.
- VICZE, M. 2000: Background information to the field-survey. In: Poroszlai, I.–Vicze, M. (eds.): *Százhalombatta Archaeological Expedition Annual Report 1 – Field Season 1998*. Százhalombatta 2000, 119–129.
- VLADÁR, J. 1973: *Prohebská zo staršej doby bronzovej v Branči – Gräberfeld aus der älteren Bronzezeit in Branč*. ASF 12, Bratislava.
- ZALOTAY E. 1957: *Kelebiai bronzkori urnatemető*. RégFüz Ser. I. No. 6. Budapest.
- ZÓLYOMI B. 1936: Tízezer év története virágorszemekben. *TtK* 68 (1936) 504–516.
- ZÓLYOMI B. 1952: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. *MTA Biológiai Osztályának Közleményei* 14 (1952) 491–543.

Késő bronzkori kultikus tárgyak Északkelet-Magyarországról

Csengeri Piroska vezetésével 2003 tavaszán nagyszabású feltárássra került sor Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén, Garadna község Füzes nevű határrészében, ahol a települést elkerülő autótút építését megelőző régészeti kutatások folynak (a lelőhely hivatalos neve Garadna-Elkerülő út, 2. sz. lelőhely).

A feltárások során több korszak emléke maradt napvilágra került, így a késő bronzkori Gáva-kultúráé is. A még restaurálás alatt álló leletek között feltűnt egy különleges agyagtárgy, amelynek csaknem pontos párhuzama a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének egyik érdekes darabja. Ez utóbbi leletre vonatkozó tudnivalókról a gyűjtemény anyagát közreadó Patay Pál a következőket írja: „Késő bronzkor, gávai kultúra. 1935. 7. 1. Kultikus (mágikus) tárgy. Háromszög alakú lap. Egyik felmagasodó, íves szélét 5 erős, élezett borda tagolja (mintha ujjak lennének). Hátoldala homorú; középen lévő fogantyúja letörött. H: 9,5, sz: 7,4 cm (71. kép).” A tárgy lelőhelye a zempléni Viss község, ahonnan ajándékként került a kollégiumi gyűjteménybe (PATAY 2000, 44).¹ A világosbarna színű, fényezett felületű, szépen kidolgozott agyagtárgy a finomkerámia kategóriájába utalható (1. kép 2a–c).

A Garadnáról származó, hasonló lelet szintén háromszög alakú, sötétbarna színű, apró kavicsal soványított, lekopott fényezésű. Egyik oldalát hat élezett borda tagolja. Felszínre kerülésekor sérült meg, amikor két darabra törött, és a fogantyúja hegye lepattant, egyébként teljesen épen kerülhetett a földre (1. kép 1a–c). Ragasztott. H.: 8,2 cm, Szé.: 8,4 cm.² Valamivel gyengébb kivitelű, mint a vissi darab vagy talán a hosszabb ideig tartó igénybevétel során kopott meg ennyire.

Kivitelüket, formájukat és hasonlóságukat tekintve bizonyosnak látszik, hogy a két tárgy egyazon kultúrkör terméke és ugyanazon elképzelés motiválhatta készítésüket. Felhasználásukkal kapcsolatban két gondolat fogalmazódott meg: az

¹ Pocsainé Eperjes Eszternek, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye igazgatójának tartozom hálával, hogy a leletet tanulmányozásra és rajzoltatásra kikölcsonözhettem a gyűjteményből. Külön köszönet illeti J. Dankó Katalint, aki a munkámat jelentős mértékben segítette.

² Köszönöm az ásatást vezető Csengeri Piroskának, hogy a leletet közlésre átengedte.

egyik szerint a mindennapi életben használt tárgyról lenne szó, míg a másik a szellemi kultúra szférájába tartozó szimbólumokat véli felfedezni bennük. Ez utóbbi témával kapcsolatos Carola Metzner-Nebelsick összefoglalása, amelyben e speciális eszközök kronológiai-tipológiai elemzése mellett kísérletet tesz jelentéstartalmuk magyarázatára is (METZNER-NEBELSICK 1997, 577–599).

Először az első lehetőségről: az agyagtárgyak bordáik révén tökéletesen illeszkednek az emberi tenyérbe, s így módon kézbe véve és a hegyes végüket lefelé fordítva talán munkaeszközként is szolgálhattak. Elsősorban a bőr megmunkálásának gondolata vetődik fel bennünk használatukkal kapcsolatban. Mindez természetesen csak feltételezés, de talán nem elvetendő. Az eddig ismert ilyen típusú leletek ugyanis többségükben sírok-ból kerültek elő, szimbolikus jellegükhöz tehát nem fér kétség. Azonban a vizsgálódásunk tárgyát képező két esetben, ahol a lelőköörülmények ismeretlenek (vissi darab: 1. kép 2), illetve ahol a településen belül, de objektumhoz nem köthetően került feltárássra az agyagtárgy (garadnai lelet: 1. kép 1), megfontolandó a munkaeszközként való hasznosítás gondolata.

C. Metzner-Nebelsick fent említett tanulmányában összegyűjtötte és több típusba sorolta az általa ismert agyagszimbólumokat (METZNER-NEBELSICK 1997, 597–599, Fundlisten). Közöttük több olyat is találunk, amelyek formai jegyeiket tekintve hasonlóságot mutatnak a vissi és garadnai leletekkel. Egyértelműen azonban egyik leletcsoportba sem sorolhatjuk ezeket a darabokat, bár még leginkább az ún. „kézszimbólumok” kategóriájába illenének. A Metzner-Nebelsick által itt ismertetett példányok valóban kezet formáznak (METZNER-NEBELSICK 1997, Abb. 2. 1). A vissi és garadnai agyagszimbólumok csak akkor tartozhatnak ide, amennyiben végtelenül leegyszerűsített kézábrázolásnak tekintjük ezeket. Ugyanakkor vannak olyan típusok is, amelyeket Metzner-Nebelsick részazonosságok alapján a kézszimbólumokhoz közel állónak vél. Ilyenek a fogazott szélű, kör alakú vagy ovális agyaglapok, közepükön vagy oldalukon kisméretű fogantyúval (METZNER-NEBELSICK 1997, Abb. 1. 1, Abb. 2. 2–4). Leleteink tehát, tekintve a közepükön található fo-

gantyút ill. a fogantyú csonkját, ezzel a típussal is hasonlóságot mutatnak. Nem szeretnénk ugyanakkor túlzott jelentőséget tulajdonítani ennek a kérdésnek, mert úgy véljük, hogy az agyagszimbólumok eltérő megformálása mindössze egy sajátos ízlésvilág tükröződését jelenti egy adott területen és kultúrkörön belül. Amennyiben elfogadjuk e tárgytypus kultikus-mágikus jellegét, abban az esetben sokkal fontosabbnak tartjuk azt a jelentéstartalmat, amelyet az e csoportba tartozó tárgyak hordoznak.

Agyagszimbólumok legnagyobb számban és legváltozatosabb formában hiteles lelőköörülmények között Budapest-Békásmegyer késő bronzkori temetőjében láttak napvilágot (NAGY 1979, 66–67; KALICZ-SCHREIBER 1991, 196). Öt sír tartalmazta az összesen ötven tárgyat, amelyek a temető déli csoportjának szélénél helyezkedtek el. Ezek a különleges temetkezési és mellékletadási szokást tükröző sírok a feltáró véleménye szerint a közösség olyan kiemelkedő tagjait és azok attribútumait rejtik, akik életükben és halálukban egyaránt jelentős szerepet tölthettek be, mint papok, vagy sámánok (KALICZ-SCHREIBER 1991, 196). Mindössze egyetlen olyan szimbólumot találtak a déli sírcsoport vonalától délebbre, amelynek nem ástak sírgödört. Ez a kezecské formázó „varázsszék”, amely a kultúrréteg és az altalaj határán feküdt, olyan hatást keltett, mintha feladata a halottak nyugalmanak megóvása, vagy ellenkezőleg, az elhunytak visszatérésének akadályozása lett volna. Az összes feltárt „varázsszék” figyelembe véve ennek volt a legerőteljesebb szimbolikus jelentése. Kalicz-Schreiber Rózsa szerint ezek az eszközök semmiképpen sem a profán, sokkal inkább a szakrális-rituális szféra tárgyai közé sorolhatóak.³ Metzner-Nebelsick ezzel szemben úgy véli, hogy ezek a sajátos jellegzetességeket hordozó sírok sokkal inkább olyan személyekhez tartozhattak, akiket például a közösség által időszertülnének és természetellenesnek ítélt, „rossz” haláluk miatt az általános szabályoktól eltérve, kívül rekesztettek az elhunytak közösségén (METZNER-NEBELSICK 1997, 592).

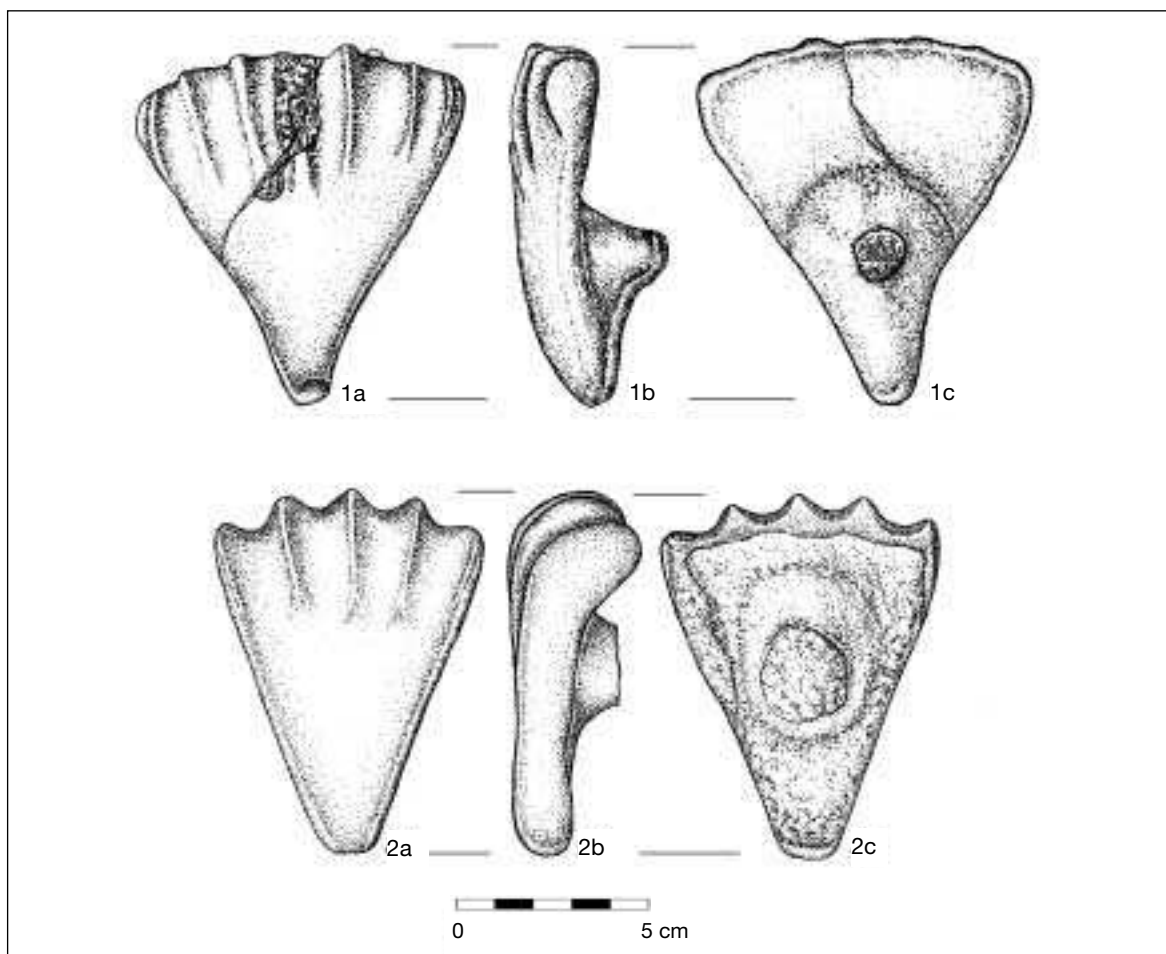
Nem egyszerű annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az agyagszimbólumok milyen je-

lentéstartalmat hordoznak. A fent említett elképzelések mellett még felmerülhet, hogy esetlegesen amulettek, amelyek rontás ellen védik az élőket, vagy éppen az elhunytakat segítik, készítik fel a túlvilági életre. Asztrális szimbólumok lennének, ahogyan azt Nagy László a békásmegyeri leletek alapján feltételezte (NAGY 1979, 66–68)? Merészség lenne persze azt állítani, hogy a vissi és a garadnai példányok közlésével választ adhatunk a kérdésekre, nem is ez a szándékunk. E két agyagtárgy is az olyan különleges régészeti jelenségek, és leletek körébe tartozik, amelyek jelentését — amint azt a fentiekben is tapasztalhattuk — a kutatók eltérően magyarázzák.

E tárgytypus előfordulásával, amint a garadnai példa is mutatja, településeken is számolhatunk. Ez esetben különös jelentőséget nyer a hely, ahonnan előkerült. A vissi eszköz lelőköörülményeiről nincs adatunk, ugyanakkor a Garadnán feltárt leletről és környezetéről pontos információkkal rendelkezünk.⁴ Az agyagszimbólum a lelőhelynek egy olyan pontján került elő, ahol a több korszakot is felölelő ásatás települési objektumai többnyire a Gáva-kultúra időszakába tartoztak. Nagyszámú gödör, egy nagyterjedésű paticsfolt és tűzhely, valamint egy szabálytalan fekete folt jelentette a lelet közvetlen környezetét. Ebből a hamus foltból fordította ki az ásó az eszközt, amely ekkor sérült meg. Ettől a helytől nem messze egy olyan, kétséget kizáróan kultikus gödörre bukkantak, amely tölcser alakú volt, tetején hat–hét darab nagyméretű (30 cm magas) agyagkúp, az alján pedig egyetlen jellegzetes, belső díszes, felhúzott fülű gávai csésze (KEMENCZEI 1984, 70). Nem lehetetlen tehát, hogy ezeknek az agyagtárgyaknak, „varázsszéknek” a településeken belül is különleges szerepük volt. Tekintettel a fogantyúra, talán beleilleszthették valamibe vagy ráerősíthették valamire — hogy ez egy edény teste volt-e, vagy egy lakóépület fala, nem tudni. Itt most nem szeretnénk megszemlő következtetést levonni a Garadnán feltárt paticsomladék, tűzhely és a kultikus gödör közelségéről. Az azonban bizonyos, hogy néhány lelőhelyen egyértelműen bebizonyosodott az agyagszimbólumok települési objektumhoz tartozása, ahol vélhetően a házakat és lakóit szándékoztak megóv-

³ A feltárást és feldolgozást végző Kalicz-Schreiber Rózsa halála után Kalicz Nándor végezte a kötet nyomdai előkészítését, amely a közeljövőben Berlinben kerül kiadásra. A kéziratba való betekintés lehetőségét és a munkám során nyújtott segítségét ezúton is köszönöm.

⁴ A nagy felületre kiterjedő feltárás 2003 őszén fejeződött be, így a leletanyag még feldolgozás előtti állapotban van. Ezért is külön köszönet az ásatás vezetőjének, Csengeri Piroskának, hogy az ásatással kapcsolatos számtalan teendője mellett szakított időt arra, hogy a helyszínen tett megfigyeléseit megossza velem.

1. kép. Különleges formájú agyagtárgyak — 1a–c: Garadna, 2a–c: Viss
Fig. 1. Unusual clay artefacts — 1a–c: Garadna, 2a–c: Viss

ni ezekkel a mágikus erővel felruházott amulettekkel a rontástól, a gonosz szándéktól (METZNER-NEBELSICK 1997, 596 – részletes irodalommal).

Nem találtuk bizonyíthatónak azt, hogy ezek a különleges formájú leletek a mindennapi élet használati eszközei lennének. Meggyőzőbb erejűek — és a magunk számára elfogadhatóbbak — azok az érvek, amelyek szerint a szakrális-rituális szféra településekhez kapcsolódó szimbólumai lennének. Az

ismert párhuzamok alapján tagadhatatlan, hogy a késő bronzkor–kora vaskor időszakában Északkelet-Magyarországon a vallási élethez szorosan kötődő, sajátos formájú agyagtárgyak készültek, egy általunk még nem ismert cél érdekében.

Koós Judit

Herman Ottó Múzeum
3529 Miskolc, Görgey A. u. 28.
skoosj@hermuz.hu

Irodalom:

- PATAY P. 2000: Őskor. In: J. Dankó K.–Patay P.: *Régészeti leletek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye Régészeti Emlékei 2, Miskolc 2000, 13–48.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 1991: Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest (Ungarn). *PZ* 66 (1991) 161–196.
- KEMENCZEI, T. 1984: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. ArchHung 51, Budapest.
- METZNER-NEBELSICK, C. 1997: Tönerne Stecker–„magische“ Gegenstände? Ein Beitrag zum keramischen Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit in Südost- und Mitteleuropa. In: Becker, C. et al. (Hrsg.): *Χρῶνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie, Studia Honoraria 1, Espelkamp 1997, 577–599.
- NAGY L. 1979: A tűzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján – Zur Feuerbock- und Mondidolfrage aufgrund der ungarischen Funde. *VMMK* 14 (1979) 19–69.

Késő bronzkori település Esztergom-Helemba-szigeten

A lelőhely

A Helemba-sziget Komárom-Esztergom megye területén található, Esztergomtól északkeletre, a Duna magyar-szlovák határszakasza mellett (tengerszint feletti magassága: 105 m; hossza: kb. 1,5 km, legnagyobb szélessége: kb. 0,15 km). Megközelítése körülményes, mivel a folyó gyakori vízszintingadozásai miatt gyakran csaknem teljesen víz alá kerül. Területe jelenleg a Duna-Ipoly Nemzeti Park részét alkotja (1. kép).

Az oklevelek és más írásos emlékek alapján a régészeti kutatás jelentős középkori emlékekkel számolt a Helemba-szigeten (MRT 5, 223–224), amit Zolnay Lajos 1950-es években végzett terepbejárása is megerősített.¹ Zolnay, valamint az 1920-as évek elején Brenner Ferenc őskori leleteket is talált a szigeten. Mindezek nyomán 1959-ben Méri István és Trogmayer Ottó kezdtek feltárást a lelőhelyen, s „köralakú, földbevált, kemény padlójú, s helyenként kemény tapasztott belsejű” házmaradványokat és gödröket találtak.² A leletanyagot a késő bronzkori urnamezős kultúra váli csoportjához, annak második periódusához sorolták. Emberi csontokat is említene, ám ezekre a későbbiek során már nem találtunk utalást (TROGMAYER 1960, 14; MRT 5, 223–224). A fenti kutatások eredményeinek alapján a Helemba-sziget Patek Erzsébet, a dunántúli urnamezős kultúráról írott monográfiájában is szerepel (PATEK 1968, 78).

Később, 1988. június 27. és augusztus 12. között, Kozma Géza újabb ásatást végzett az őskori lelőhelyen;³ ezzel párhuzamosan Molnár Erzsébet a középkori részt kutatta. A feltárást 1985-ben geodéziai felmérés előzte meg.⁴ A munkálatok az 1959. évi kutatási területtől nyugatra és keletre folytak, kutatóárok segítségével. Ennek során négy, az urnamezős kultúra anyagát tartalmazó objektum, feltételezhetően ház került elő, gazdag

kerámianyaggal, háztartási eszközökkel, tűzhelyekkel és gödrökkel. A domináns tipológiai jegek alapján az ásató a váli kultúra második fázisára keltezte a település életét. Egy kelta ház arról tanúskodik, hogy az őskor végén is megtelepedtek a szigeten. Szórványként jelentkeztek még az újkőkori dunántúli vonaldíszes kerámia köréhez tartozó zselizi fazekasipar töredékei is. Sajnos az ásatás egy tragikus esemény miatt félbeszakadt, így a település tényleges szerkezete és kiterjedése nem tisztázódott. Az alábbi dolgozat az 1988-ban végzett feltáráson előkerült késő bronzkori, az urnamezős kultúrához tartozó leletanyagot és jelenségeket mutatja be.

Az urnamezős kultúra települése

A település teljes kiterjedéséről és szerkezetéről, valamint a feltárt területen talált objektumokról a fent említett okok miatt csak részadatok állnak rendelkezésünkre (2 kép).⁵ Az ásatási napló leírásai, továbbá az összesítő térkép alapján feltételezhetően néhány házból és a hozzájuk tartozó, különböző funkciójú gödrökből álló, többször megújított, kisméretű telepről lehet szó. A feltárást során négy, az urnamezős kultúrához sorolható objektumot azonosított lakóépületként az ásató.⁶ Alaprajzuk nagyjából négyyszögletes, lekerekített sarkú, kivéve a 4. számút, mely inkább az ovális felé mutat, s a legkevésbé elégíti ki egy lakhelyként szolgáló építmény kritériumait. Ha nem is a teljes felületen, de mindegyikük alján megtalálható a kemény tapasztott padló, a felépítményre pedig több esetben nagy mennyiségű paticsomladék és némely esetben cölöplyukak utalnak. Sajnos a feltárást körülményei nem mindig teszik lehetővé a házhely kiterjedésének, illetve a cölöplyukak helyének meghatározását. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a település életében egy tűzvész is szerepet játszott, erre utalhat a dokumentációban is megemlített omladék és az a körülmény, hogy több ép és töredékes kerámián hatá-

¹ Zolnay L. jelentése: EBM Adattár 197., 1957. május 12.

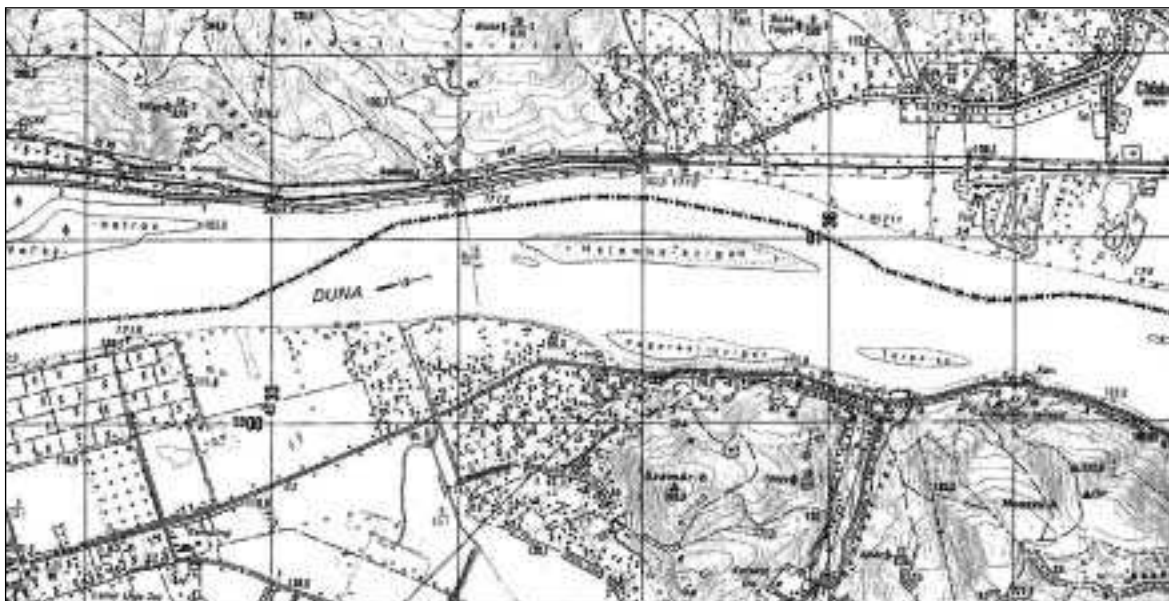
² Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az objektumok leírása és a mellékelt dokumentáció alapján, azok házként történő interpretálása nem teljesen indokolt.

³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani az ásatónak, amiért feldolgozásra rendelkezésemre bocsátotta a leletanyagot.

⁴ A felmérést Jancsó Béla okl. szakmérnök végezte a Duna 1985. augusztus 24–25-i vízállásánál.

⁵ Az összesítő térképen csak a kutatóárok és a szelvények szerepelnek.

⁶ A II. szelvényben egy kelta kori (LT C) ház is előkerült, amelynek nyugati széle vágja az 1. sz. házat.

1. kép. Esztergom-Helemba-sziget — földrajzi elhelyezkedés
Fig. 1. Esztergom-Helemba-sziget — geographic location

rozottan másodlagos égésnyomok fedezhetők fel, némelyik el is deformálódott (13. kép 4). Talán szintén ezzel hozhatóak összefüggésbe a 4. sz. „ház” egyik gödrében sorakozó, ép tárolóedényekben lelt égett gabonamagvak.

1. sz. ház (3. kép 1)

Nagyjából lekerekített négyszögletes alaprajzú objektum. A keleti, magasabban fekvő részét döngölt padló alkotta, itt három tűzhelyet sikerült azonosítani. A 2. és 3. tűzhely közötti területen karónyomok figyelhetők meg, bizonyára valamiféle állványszerű konstrukció részei lehettek. A 3. tűzhely esetében jellemző a kavicsos alapozás. Az itt található több, egymást vágó gödör a ház hely többszöri megújítására utalhat. Az északi oldalon egy kelet-nyugat irányú hosszukás gödör húzódott, benne kerámiatöredékekkel és egy hálónéhezéssel. Esetlegesen munkagödörként definiálhatjuk. Ezen a részen található a kemény, tapasztott padló. Felépítményre utaló cölöpnyomok nem kerültek elő, az épület keleti oldalának meghatározását pedig a ráásott kelta ház elhelyezkedése gátolja.

2. sz. ház (3. kép 2)

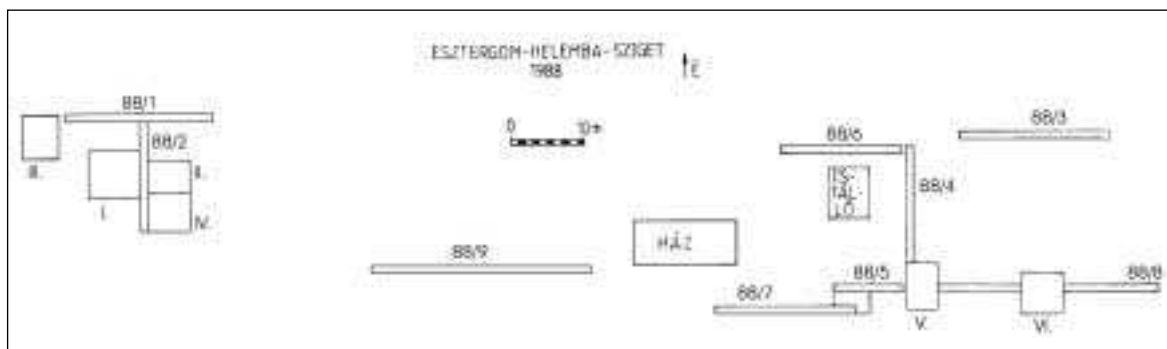
Az 1. sz. háztól délkeletre helyezkedik el, alaprajza ugyancsak a lekerekített négyszögleteshez áll legközelebb. Az egymásba ásvott gödrök itt is többszöri megújításra utalhatnak. Tapasztott padló a déli felén volt megfogható, s itt is rábukkantak egy kelet-nyugati irányú hosszukás gödörre, melynek funkcióját az előzőekben említettéhez hasonlíthatjuk. Három karólyukat azonosítottak, ebből kettőt az északeleti sarokban fekvő kerek gödör mellett, egyet pedig a nyugati oldal cölöplyuka mellett. Ebben az esetben a keleti oldal egy cölöplyuka is előkerült.

3. sz. ház (3. kép 3)

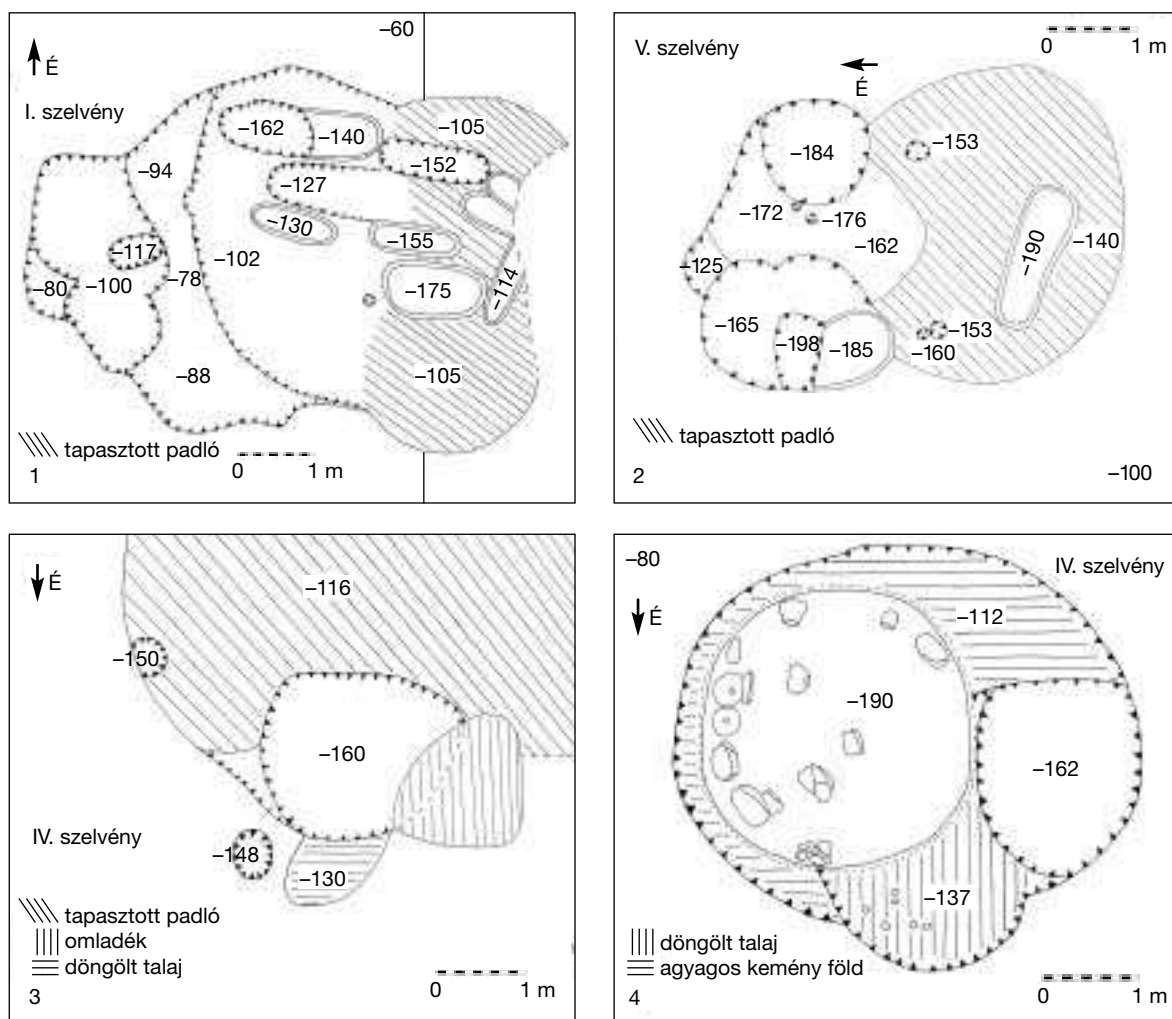
Az 1. sz. háztól délre található, formája és a nagy felületen megfogható tapasztott padló szélei az ásatás félbemaradása miatt nem tisztázódtak. A felmenő falakra, illetve tartószerkezetre semmi nyom nem utal, leszámítva talán azt az egy, nagyméretű cölöplyukat, mely a 3. sz. és az 1. sz. ház között helyezkedett el. Északi részét tekintélyes méretű gödör foglalta el.

4. sz. ház (3. kép 4)

Ovális alaprajzával és a felépítményre utaló bármely nyom hiányával elűt a másik három objektumtól. Északi részét keményre döngölt padka alkotta, itt egy tűzhelyet azonosítottak, körülötte több karólyuk helyezkedett el, melyeknek

2. kép. Esztergom-Helemba-sziget — az 1988. évi ásatás összesítő térképe
Fig. 2. Esztergom-Helemba-sziget — map of the 1988 campaign

3. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1: az 1. sz. ház alaprajza, 2: a 2. sz. ház alaprajza,
3: a 3. sz. ház alaprajza, 4: a 4. sz. ház alaprajza
Fig. 3. Esztergom-Helemba-sziget — 1: groundplan of house 1, 2: groundplan of house 2,
3: groundplan of house 3, 4: groundplan of house 4

ugyancsak állványtartó funkciót tulajdoníthatunk, vagy szélfogó tartozékai lehettek. Ugyanitt gúla alakú agyagnehezékeket és őrlőköveket találtak. Két gödre közül a nagyobbikban elszenesedett gabonamagvakkal teli, ép tárolóedények és tálak sorakoztak egymás mellett, melyekhez agyagnehezékek társultak. Elképzelhető, hogy valamiféle gazdasági épületként határozható meg.

A nagy valószínűséggel épületként interpretálható objektumok (1–3. sz. ház) déli, illetve délnyugati részének járószintje tapasztott padlójú volt. Az 1. és 2. számú esetben ugyanitt hosszúkás, nyújtott ovális gödrök helyezkedtek el, melyek esetleg munkagödrök lehettek. A harmadik ház bontása nem fejeződött be, így ennél hasonló jelenség nem állapítható meg.

A házak körül elhelyezkedő vermek egy része tapasztott oldalfalú volt, ezek minden bizonnyal élelemtároló funkciót láthattak el; majd miután ez a szerepük megszűnt, hulladékgödörként használ-

hatták őket. Az ásatás során szabadtéri tűzhely is előkerült, bizonyítva, hogy a házon kívüli tevékenység is jelentős szerepet kapott. Az agyagki-termelő, illetve hulladékgödrök, tárolóvermek szórtnan helyezkedtek el; összesen kilenc került feltárássra.⁷ Leletanyaguk általában kerámiatöredékekből és agyagnehezékekből állt, de az egyikből „pengeszerszám”⁸ is előkerült.

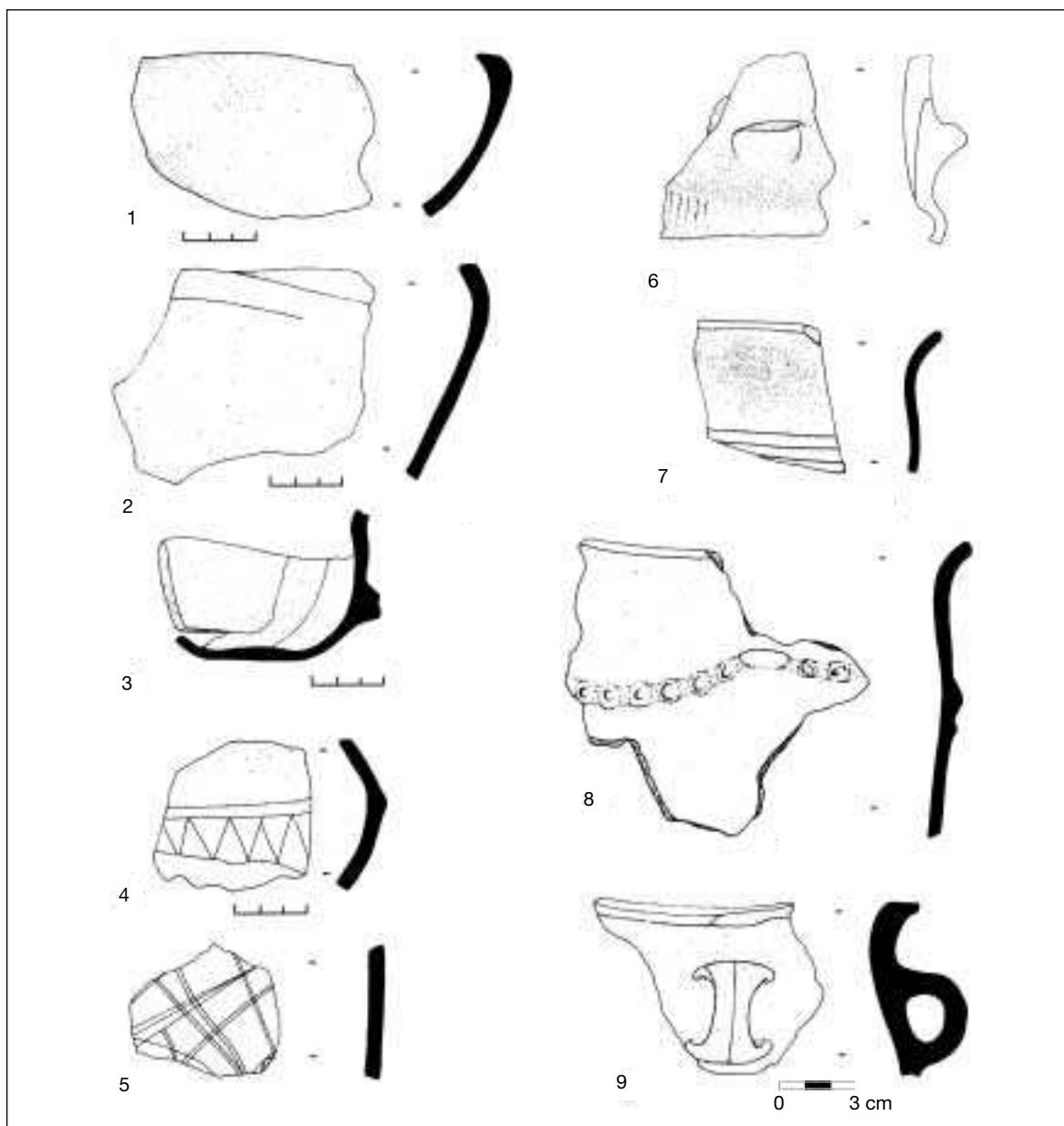
A dokumentációban ugyancsak szereplő „őskori árokról”⁹ közelebbi információ nem áll rendelkezésre, csupán egyetlen csiszolt csont nyílhegy került elő belőle.¹⁰

⁷ Számozásuk minden esetben az egyes kutatóárkokon belül történt.

⁸ A leletanyag átnézésakor már nem találkoztam ezzel a tárggyal.

⁹ A 88/6. kutatóárkokban jelentkezett.

¹⁰ EBM Ltsz.: 2002.1.29.

4. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–9: az 1. sz. ház leletanyaga

Fig. 4. Esztergom-Helemba-sziget — 1–9: finds from house 1

Az objektumokból előkerült leletek mellett jelentős mennyiségű a felületen jelentkező, konkrét objektumhoz nem köthető szórvány, elsősorban kerámia- és kőanyag.

A leletanyag¹¹

Kerámia

A leletanyag túlnyomó többségét kitevő kerámia nagy része töredékes állapotban került elő, ugyanakkor szinte teljesen ép példányok is vannak köztük. Az edények anyaga általában jól iszapolt, kevésbé vagy finomabban szemcsés soványítású, jól kiégetett. Színük többnyire a sárgásbarna–barnától a szürkés–szürkésfeketékig terjed, legjellemzőbb a szürkésbarna; a külső és a belső felület színe gyakran különbözik.

1. Urna alakú edények

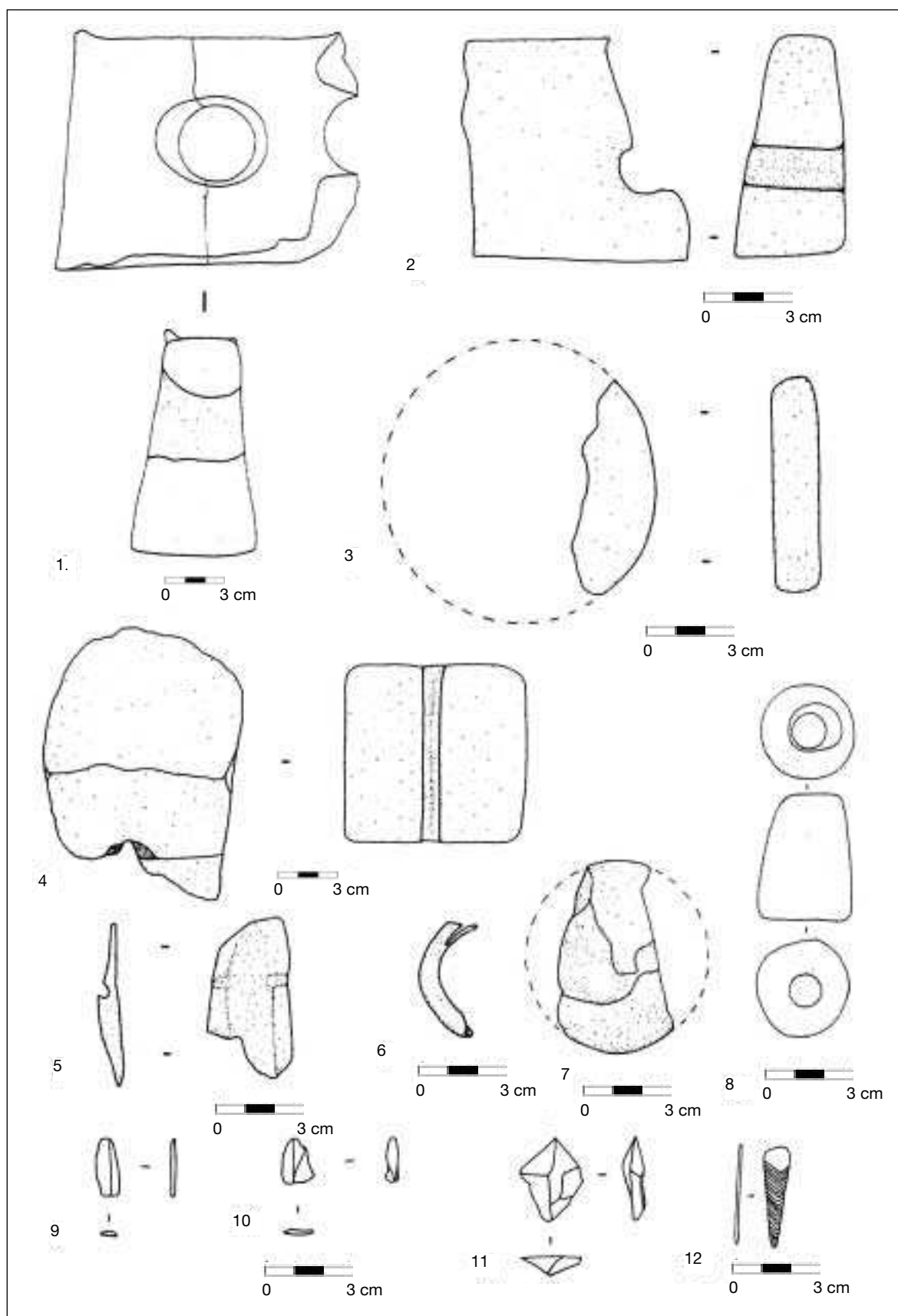
Hengeres nyakú, élesen kihajló peremű, öblösödő hasú urna, a perem belső felülete síkzott (13. kép 1).

Ennek kúposodó nyakrészű, vízszintesen levágott peremű, nyomott gömbhasú változata, füllel a nyaktörésben (9. kép 3), és a vállrészen körbefutó vízszintes (9. kép 5), vagy függőleges árkolással (9. kép 6), illetve fül nélkül (12. kép 3, 13. kép 3).

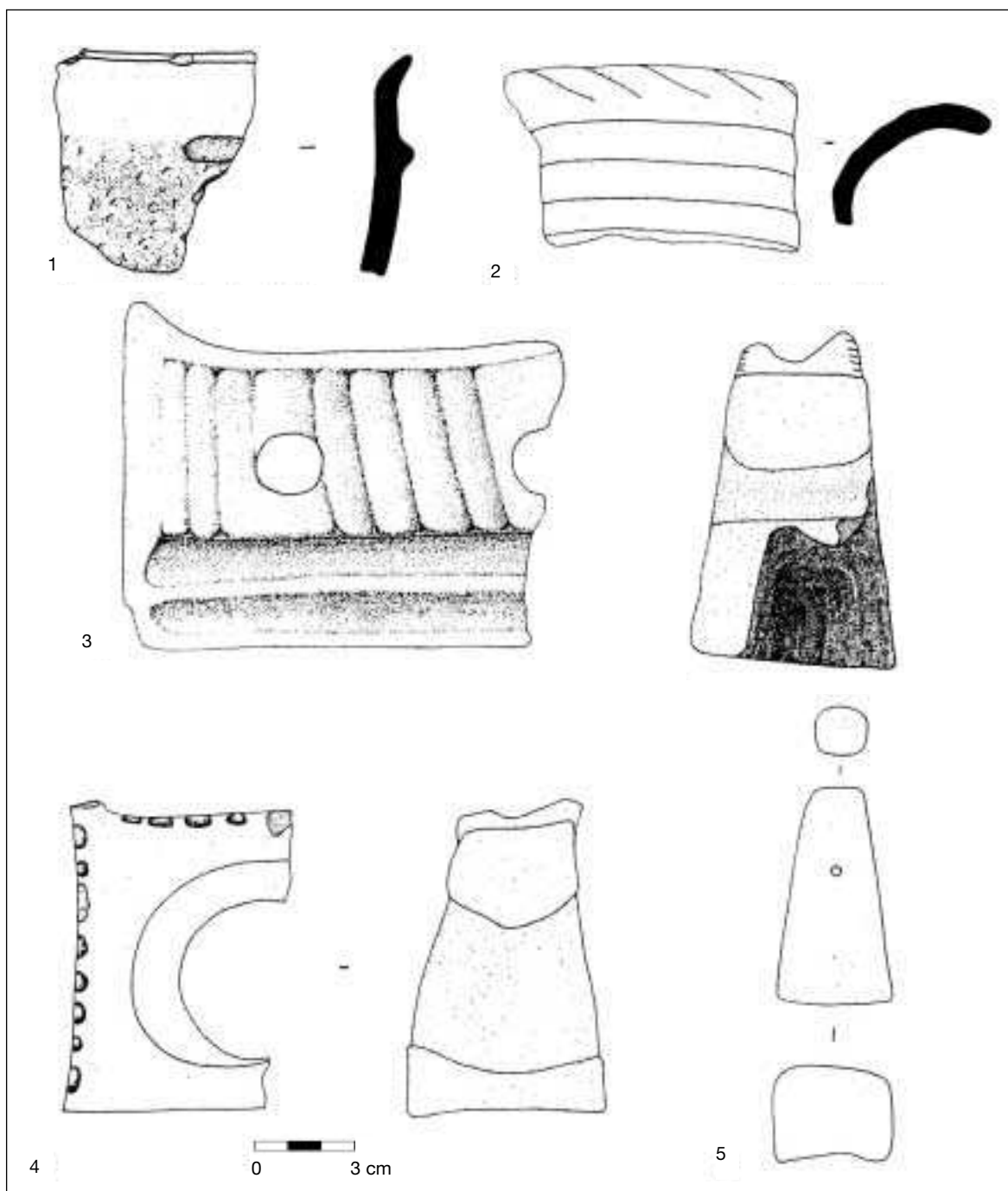
2. Tálak

a) Behúzott peremű tál. Előfordulnak díszetlen típusok (4.

¹¹ A kelta, valamint a szórványos zselizi árut leszámítva valamennyi kerámia a késő bronzkorba sorolható. Túlnyomó része objektum megjelölése nélkül került be az esztergomi Balassa Bálint Múzeumba, így ezeket szórványként jelölöm. Itt szeretném megköszönni a múzeum munkatársainak, H. Kelemen Mártának és Merczi Mónikának a leletanyag rendezésében nyújtott segítségét.

5. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–12: az 1. sz. ház leletanyaga
 Fig. 5. Esztergom-Helemba-sziget — 1–12: finds from house 1

6. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–5: a 2. sz. ház leletanyaga

Fig. 6. Esztergom-Helemba-sziget — 1–5: finds from house 2

kép 1), de általában turbántekercses (4. kép 2), vagy síkozott (9. kép 1) peremmel látják el őket.

A turbántekercses peremű tálnak a perem alatt kis szalagfűl (8. kép 3), vagy bütökszerű fül (11. kép 4), illetve függőlegesen kétszer átfűrt bütök (8. kép 2) is elhelyezkedhet. b) Mély, kihajló peremű tál, a perem belső fele síkozott, alatta egy füllel (4. kép 9).

3. Csuprok és csészek

a) Kétfülű, egyenesen levágott peremű csupor (12. kép 2).

b) Éles hasi törésű, perem fölé magasodó füllel (4. kép 6).

c) Félgömb idomú, felhúzott széles szalagfűlű csésze (4. kép 3, 9. kép 7).

d) Félgömb idomú, ívelt, alacsonyan ülő fűlű csésze (13. kép 4).

e) Előfordul a fül nélküli, egyszerű kivitelezésű félgömb alakú (9. kép 2), illetve enyhén kihajló peremű csésze is (9. kép 4).

4. Fazekak

a) Kisebb egy- vagy kétfülű fazék ujjbenyomkodásos lécbordadísszal a vállrészen (13. kép 2). Az említett díszítésen kívül előfordul a felület durvítása, mely általában az edény nyak alatti részén jelentkezik (6. kép 1), hasonlóan a különböző kialakítású bütökhöz.

b) Nagyméretű tárolóedény. Szintén jellemző a bütökdísz, valamint a felület durvítása, továbbá a seprűzéses technika is (4. kép 8, 12. kép 1).

Agyagtárgyak

1. Nehezek

Egy részük hálónéhezék, más részük viszont szövöszéknehezék lehetett, többségük általános forma.

a) Nagyméretű, lekerekített négyszögletes alakú (5. kép 4).
b) Lekerekített csomagú alakú (6. kép 5, 7. kép 7).

c) Csonkakúp alakú (5. kép 8).

d) Gömb alakú (7. kép 2).

e) Lapos, ovális testű (10. kép 3).

2. Agyagkarikák

a) Díszítetlen (10. kép 4).

b) Díszített:

– Két átlójában zsinédíszes mintázat (10. kép 5).

– Síkozott felületű (11. kép 1).

– Ferdén árkolt díszítésű (11. kép 2).

3. Áttört agyagkorong (5. kép 3).

4. Orsógombok

a) Kónikus testű (7. kép 1).

b) Hengeresedő testű (7. kép 3).

5. Tűzikutyák vagy holdidolok

a) Egyszerű, díszítetlen (5. kép 1, 10. kép 1).

b) Díszített:

– Kis szarvak a felső sarkakban, körömbecsipkedés a széleken (6. kép 4).

– Kis szarvak a felső sarkakban és függőlegesen–vízszintesen bordázott oldalak (6. kép 3).

6. Küllős kocsikerék agyag modelljének töredéke (11. kép 3).

Csonttárgyak

1. Nyílcsúcs (7. kép 8). Háromszögletes fejrészű, nyéltüskés.

2. Csiszolt agyar (5. kép 6). Az ásató amulettként határozta meg.

3. Simító vagy vakaró (7. kép 5). Hosszúcsontból kialakított eszköz, négyszögletes alakú, felülete csiszolt.

4. Ismeretlen funkciójú eszköz (5. kép 5). Hosszúcsontból kialakított, felülete csiszolt, átfúrt, ami esetleg felfüggesztésre utalhat.

Kőtárgyak¹²

1. Megmunkálatlan kövek

A településen több esetben előfordult, hogy kisebb kőrácsok alatt kerámia-töredékeket, illetve más tárgyakat helyeztek el. Ezek egy része egyértelműen nem a mai ártérből származik. Az ide sorolható darabok kvarcitkavicsok.

2. Megmunkált kőeszközök

a) Kvarcitkavicsok:

– Csiszolt kőbalta töredéke (10. kép 6).

– Dörzsölőkő (10. kép 7).

– Kvarcitkavics enyhe használati nyomokkal.

b) Homokkővek:

– Dörzsölőkő.

– Mesterségesen formált lapú kő.

– Ütőkő.

c) Obszidián:

– Pengeeszközök (5. kép 9–10).

– Magkő preparációs penge (5. kép 11).

– Kárpáti I. (szlovákiai) típusú töredék (7. kép 6).

d) Kőgolyó (5. kép 7). Valószínűleg a gabonamagvak őrlésénél használták.

e) Őrlőkővek. Nagy számban kerültek elő, általában a házakból, laposabb és enyhén ívelődő felülettel egyaránt.

Bronztárgyak

1. Bronztű (10. kép 2). Tipológiai legközelebb az ún. buzogányfejű tűkhöz áll, azon belül is a bordázott változathoz.

2. Kisméretű ár (7. kép 4). Végei hegyben végződnek, négyszögletes átmetszetű. Atipikus.

3. Csipesz töredéke (5. kép 12). Nyújtott deltoid alakú, felületét bekarcolt fenyőágminta díszíti.

Az állatcsontanyag archeozoológiai ismertetése¹³

Az állatcsontok vadászott, illetve tenyésztett példányoktól származnak, utóbbi esetben a sertés jelentősége kiemelkedő, de mellette juh- vagy kecske-, valamint szarvasmarhacsontok ugyancsak előfordulnak. Ide tartozik még egy kutya-csont is. A vadászat kisebb jelentőségű lehetett a település népességének életében, erre utal egy enyhén megmunkált szarvasagancs, mely elképzelhető, hogy inkább gyűjtögetésből származik. A megmunkált állatcsontokat fentebb emlitem.

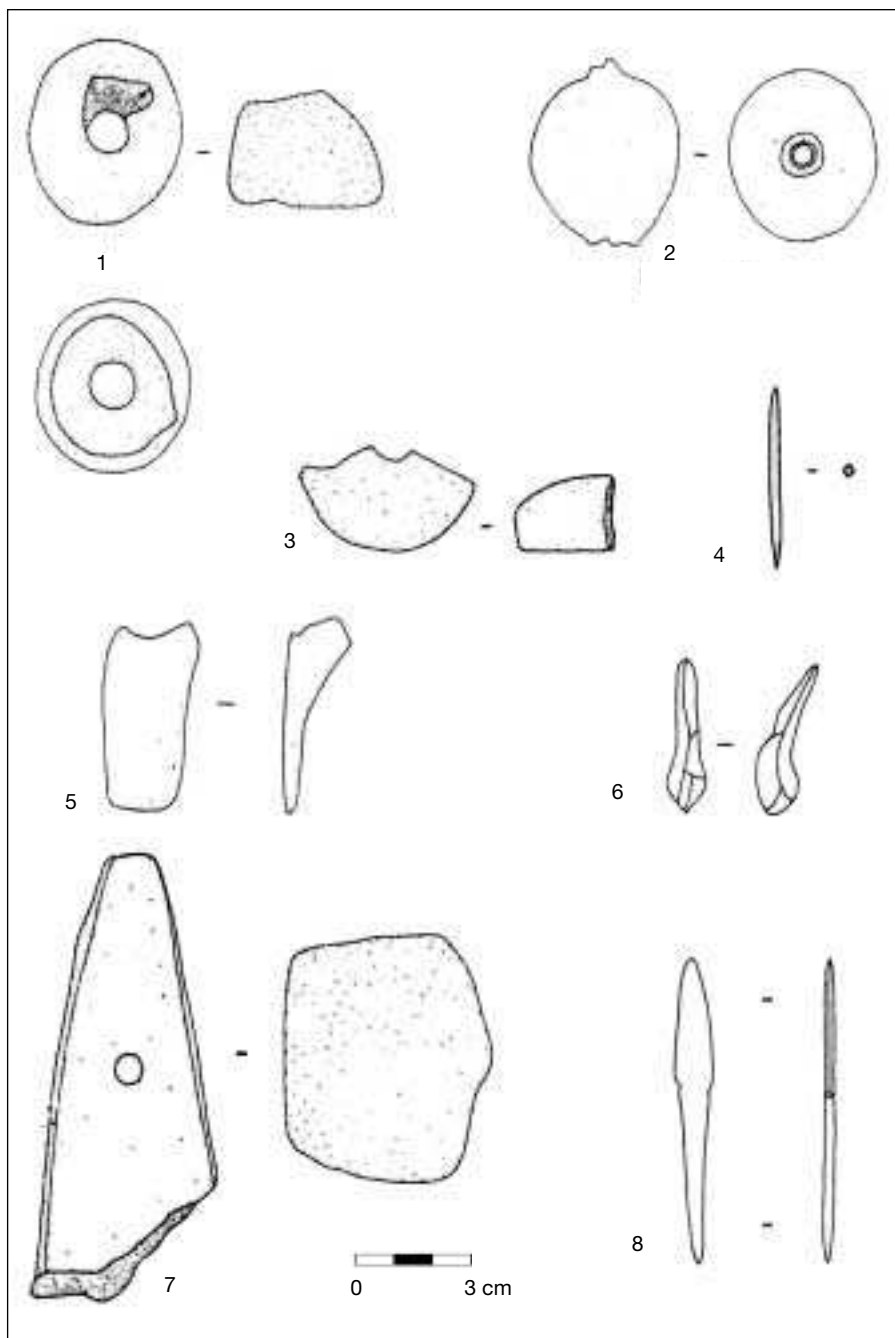
Értékelés

A hengeres nyakú, élesen kihajló peremű, öblösödő hasú, síkozott peremű urna (13. kép 1) elsőként a dél-morvaországi területeken jelenik meg a kései halomsíros periódusban, majd a RBD–HaA1 idején válik általánossá. A Dunántúlon nem ismert a halomsíros kultúrában előzménye, itt a HaA1 folyamán terjedt el szélesebb körben (pl. Szigetszentmiklós: VADÁSZ 1992, 217–218, 8. kép 9). Az urnák kúposodó nyakrészű, vízszintesen levágott peremű, nyomott gömb hasú változata, füllel a nyaktörésben (9. kép 3) és a vállrészen körbefutó vízszintes (9. kép 5), vagy függőleges árkolással (9. kép 6), illetve fül nélkül (12. kép 3, 13. kép 3) valamivel későbbi típus, mely már a fiatalabb urnamezős fejlődés felé mutat (PATEK 1961, Taf. XXV. 3; 1968, Taf. XI. 19; KEMENCZEI 1975, 66, Abb. 1. 9; KŐSZEGI 1988, 51. t. 3).

A behúzott peremű tálak között előfordulnak díszítetlen típusok (4. kép 1), de általában turbántekercses (4. kép 2), vagy síkozott (9. kép 1) peremmel látják el őket; a két utóbbi alkotja a lelőhely kerámiaanyagának túlnyomó részét. Legkorábbi megjelenésük a RBC–RBD fordulójára tehető (KEMENCZEI 1975, 52), majd a teljes urnamezős fejlődés idején jelen vannak; ugyanakkor a váli kultúra kialakulásával és elterjedésével a turbántekercselt peremű változat háttérbe szorította a síkozottat (VADÁSZ 1992, 218). A turbántekercselt peremű tál a korai, széles árkolású kidolgozással szemben a későbbiekben egyaránt előfordul határozott, mélyen árkolt és finomabb, sűrűbb árkolású formában, ahol a perem alatt kis szalagfűl (8. kép 3; vö. Neszmély-Felsősziget: PATEK 1961, Taf. XXVII. 2), vagy bütyökszerű

¹² A kőanyag meghatározásáért Markó Andrásnak tartozom köszönettel.

¹³ A csontanyag meghatározásáért Dr. Bartosiewicz Lászlónak, Kovács Istvánnak, Lyublyanovics Kyrának és Tassi Mártnak tartozom köszönettel.

7. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–4: a 3. sz. ház leletanyaga, 5: a 4. sz. ház leletanyaga, 6: 88/6. kutatóárok, 1. gödör leletanyaga, 7: 88/8. kutatóárok, 1. gödör leletanyaga, 8: az őskori árok leletanyaga

Fig. 7. Esztergom-Helemba-sziget — 1–4: finds from house 3, 5: finds from house 4, 6: finds from pit 1 in trench 88/6, 7: finds from pit 1 in trench 88/8, 8: finds from the prehistoric ditch

fül (11. kép 4; vö. Alsószentiván: PETRES 1959, Taf. I. 17), illetve függőlegesen kétszer átfúrt bütyök (8. kép 2) is elhelyezkedhet. Utóbbi legkorábbi megjelenése a Vál I. periódusra tehető (VADÁSZ 1992, 218, 9. kép 6; HORVÁTH 1996, 31. kép). A mély, síkozott díszű, kihajló peremű tál (4. kép 9) késő halomsíros előzményekre tekint

SCHREIBER 1996, Abb. 4. 10). Előfordul a fül nélküli, egyszerű kivitelezésű félgömb (9. kép 2) alakú, illetve enyhén kihajló peremű csésze is (9. kép 4), melyek készítése szintén a kései halomsíros hagyományokon alapul (VADÁSZ 1992, 218, 7. kép 17).

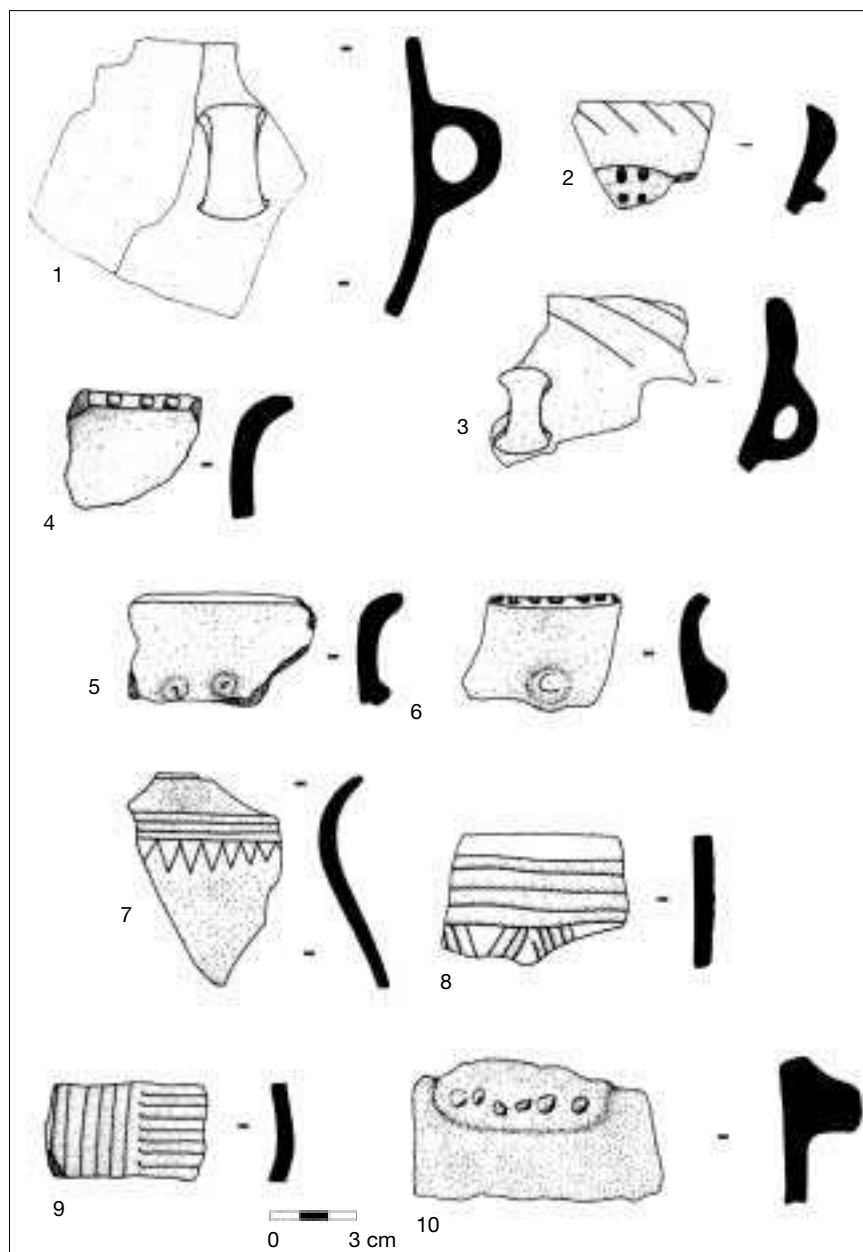
A fazékformák szorosabb keltezésre nem alkalmasak, mivel az urnevezős kultúra teljes fejlődé-

vissza és a HaA1 kor szak idején széles körben fordul elő (Neszmély-Felsőszi- get: PATEK 1961, Taf. XIX. 6).

A félgömb idomú, felhúzott széles szalagfülű csésze (4. kép 3, 9. kép 7) a HaA1 idején jellemző, de a HaA2 időszakban is előfordul; ezeknél a típusoknál jellemzőbb, hogy a fül kevésbé emelkedik a perem fölé (PATEK 1961, Taf. VI. 3). A félgömb idomú, ívelt, alacsonyan ülő fülű csésze (13. kép 4) a váli kultúra fejlettebb szakaszában (HaA2–HaB1) kerül előtérbe a felhúzott fülű, profilált típussal szemben (Szentendre-Szigetmonostor, Vál-Pogányvár: KÓSZEGI 1988, 10. t. 22, 11. t. 26). Előzményeit a késő halomsíros korban találjuk meg (Magyaralmás: KÓSZEGI 1988, 48, 5. t. 22). Jellemző a fül felett szögletesen magasított perem (8. kép 1, 11. kép 5), ami a váli kultúra időszakában a típus jellemző jegyének tekinthető (Neszmély-Felsőszi- get: PATEK 1961, Taf. XIV. 11a–b; Budapest-Békásmegyer: KALICZ–KALICZ-

sét lefedik. Általában egyszerű, díszítetlen kivitelezésűek; változatain egyenes vagy ívelt ujjbenyomkodásos lécborda fut körbe, melyet bütyök szakíthat meg. E díszítőelemek mind a nagyobb, hombárszerű, mind a kisebb példányokon jellemzőek. A kisebb, egy- vagy kétfülű, ujjbenyomkodásos lécborda díszes típus (13. kép 2) párhuzamát Cserszegtomaj-Dobogóról idézhetjük (PATEK 1968, Taf. LII. 5). A bütyökdíszes, durvított vagy seprűzött felületű, nagyméretű tárolóedények (4. kép 8, 12. kép 1) is számos lelőhelyről ismertek (pl. Környe: PATEK 1968, Taf. CXVIII. 3).

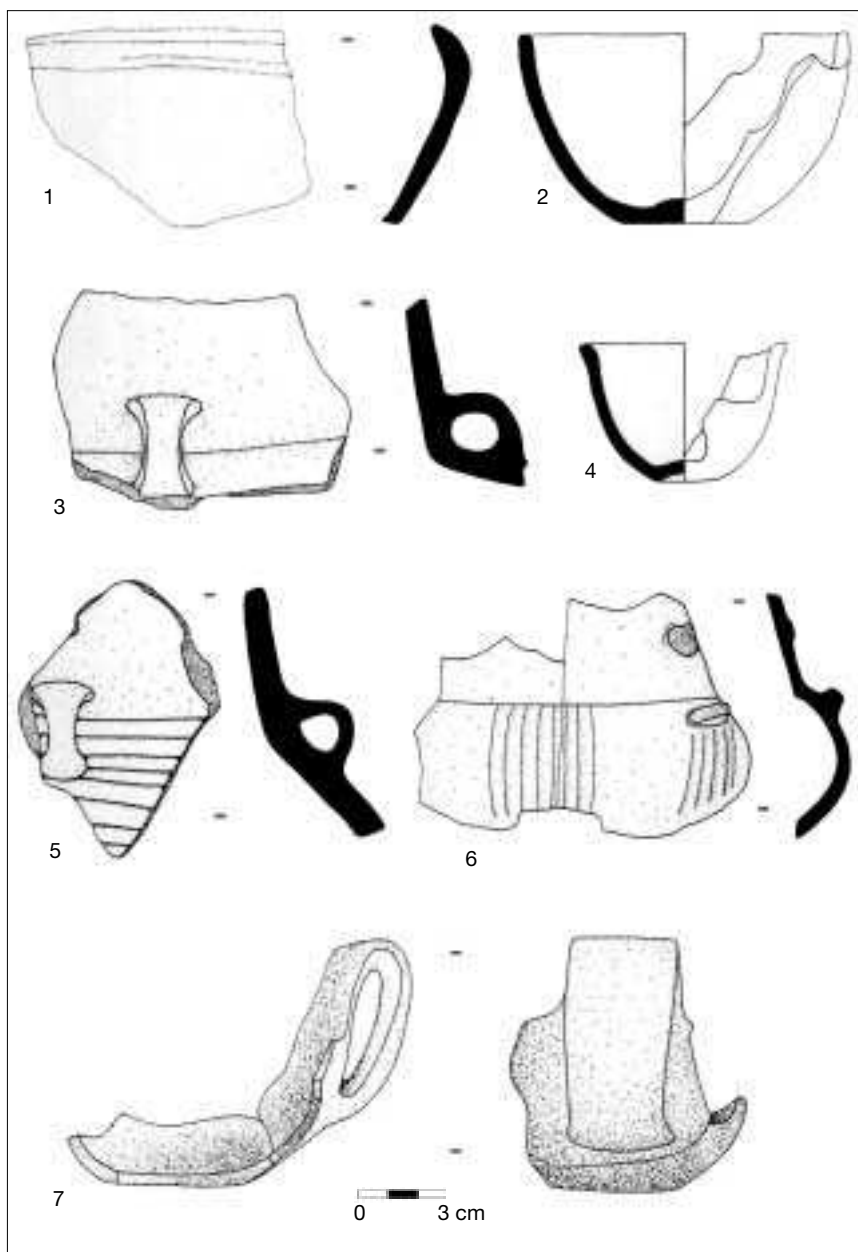
Az egyik legjellegzetesebb díszítőelem a függőleges (9. kép 6) és vízszintes (4. kép 7, 8. kép 8, 9. kép 5; vö. Pécsvárad-Aranyhegy: DOMBAY 1958, XII. t. 6) árkolásos technika, mely leginkább a vállon és a hason jelenik meg, valamint a nyakon, illetve a turbántekercses tálaknál a peremen (4. kép 2). A RBC–RBD fordulóján jelenik meg, uralkodó elemmé Kőszegi Frigyes II. fázisa idején (RBD–HaA1) válik (Koroncó-Bábot, Vonyarcvashegy-Fiskút: KŐSZEGI 1988, 5. t. 11, 6. t. 20). Az árkolás néhány edényen sűrűbben helyezkedik el, ez elsősorban a HaA2-től válik meghatározóvá s a kétféle megoldás akár egymást váltva is körbefuthat a felületen (8. kép 9; vö. Neszmély-Felsősziget: PATEK 1961, Taf. III. 5). A síkozásos technika az edény peremének belső oldalán (4. kép 9) ugyancsak gyakori, viszont a fiatalabb urnamezős körre már kevésbé jellemző. Előfordul akár a ferde árkolással együtt is (6. kép 2). A bekarcolt

8. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–10: szórvány leletek

Fig. 8. Esztergom-Helemba-sziget — 1–10: stray finds

háromszög- (4. kép 4, 8. kép 7) és hálómintával (4. kép 5) díszített töredékekhez hasonló díszítésű darabokat Velem-Szentvidről (MARTON 1996, Tab. I. 8) és Prügyről közöltek (KEMENCZEI 1984, Taf. CLI. 2, Taf. CLVI. 8). Elsősorban a nagyméretű tárolóedények elmaradhatatlan díszítőeleme az ujjbenyomkodásos lécborda (4. kép 8). Az edény testen egyenesen vagy ívelten körbefutó dísz általában hosszúkás, lapos (4. kép 8), vagy kis, hegyesedő bütykök szakítják meg (13. kép 2); párhuzamát ld. Neszmély-Felsőszigeten (PATEK 1961, Taf. XVI. 2, Taf. XXXII. 4–5). A bütyök önálló elem-

9. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–7: szórvány leletek
Fig. 9. Esztergom-Helemba-sziget — 1–7: stray finds

ként ugyancsak előfordul (8. kép 6), akár párosával is (8. kép 5). Lehet becsipkedett (8. kép 10), vagy függőlegesen átfúrt (8. kép 2) is. Jellemző a perem ujjbonyomkodásos tagolása (8. kép 4; vö. PATEK 1961, Taf. VI. 10). Természetesen említést érdemel még az egész bronzkoron át jelen levő durvított felületkezelés, továbbá a fényezés (6. kép 1), amellyel fémes hatás érhető el (PATEK 1961, Taf. XXXIII. 16). A bögrék és csészék alját általában *omphalos* díszíti (9. kép 4), ami szintén gyakori a váli kultúra körében (Neszmély-Téglagyár: KÓSZEGI 1988, 48, 11. t. 11).

Az egyéb agyagtárgyak között a nehezékek több típusa került elő a lelőhelyen; egy részük hálónéhezék, más részük viszont szövőszéknehezék lehetett, többségük általános forma. A lekerekített csonkagúla alakú típus (6. kép 5, 7. kép 7) számos lelőhelyről is ismert (pl. PATEK 1968, Taf. CXXIX. 7), kissé szögletesebb kialakítású változatai többek között Velem-Szentvidről ismertek (HRIVNÁK–POLKA 2000, XV. t. 54.593.1). A lapos, ovális testű darab (10. kép 3) párhuzamait pl. Gars-Thunauban (SCHIERER 1987, Abb. 4. 8577, 8580–8583, Abb. 5. 8587, Abb. 6. 8595) találjuk meg. A szintén szövőszék nehezékként használt agyagkarikákat (SCHIERER 1987, 29–87; HRIVNÁK–POLKA 2000, 237–283) Kőszegi F. korábban kultikus rendeltetésű tárgyként írta le. Ezek a HaA1–HaA2 fordulóján jelennek meg, kezdetben csupán telepeken, majd sírokban is (KÓSZEGI 1988, 48). A Helemba-szigeten talált díszítetlen példányhoz (10. kép 4) hasonló került elő többek

között Sümeg környékén (DARNAY 1899, 52), Velem-Szentviden (MISKE 1908, Taf. LVII. 6, 10; HRIVNÁK–POLKA 2000, XVI. t. 54.586.121, XVII. t. 54.586.216), Budapest, III.-Békásmegyer-Vízműveknél (KÓSZEGI 1988, 22. t. 12, 13) és Gars-Thunauban (SCHIERER 1987, 29–87, Abb. 6. 8596). Lelelőhelyünkön többféleképpen díszített változatban is előfordul.¹⁴ Az áttört agyagkorongnak (5. kép 3) valószínűleg az agyagkarikákhoz hasonló szerepet tulajdoníthatunk, Velem-Szentvid anyagában ez

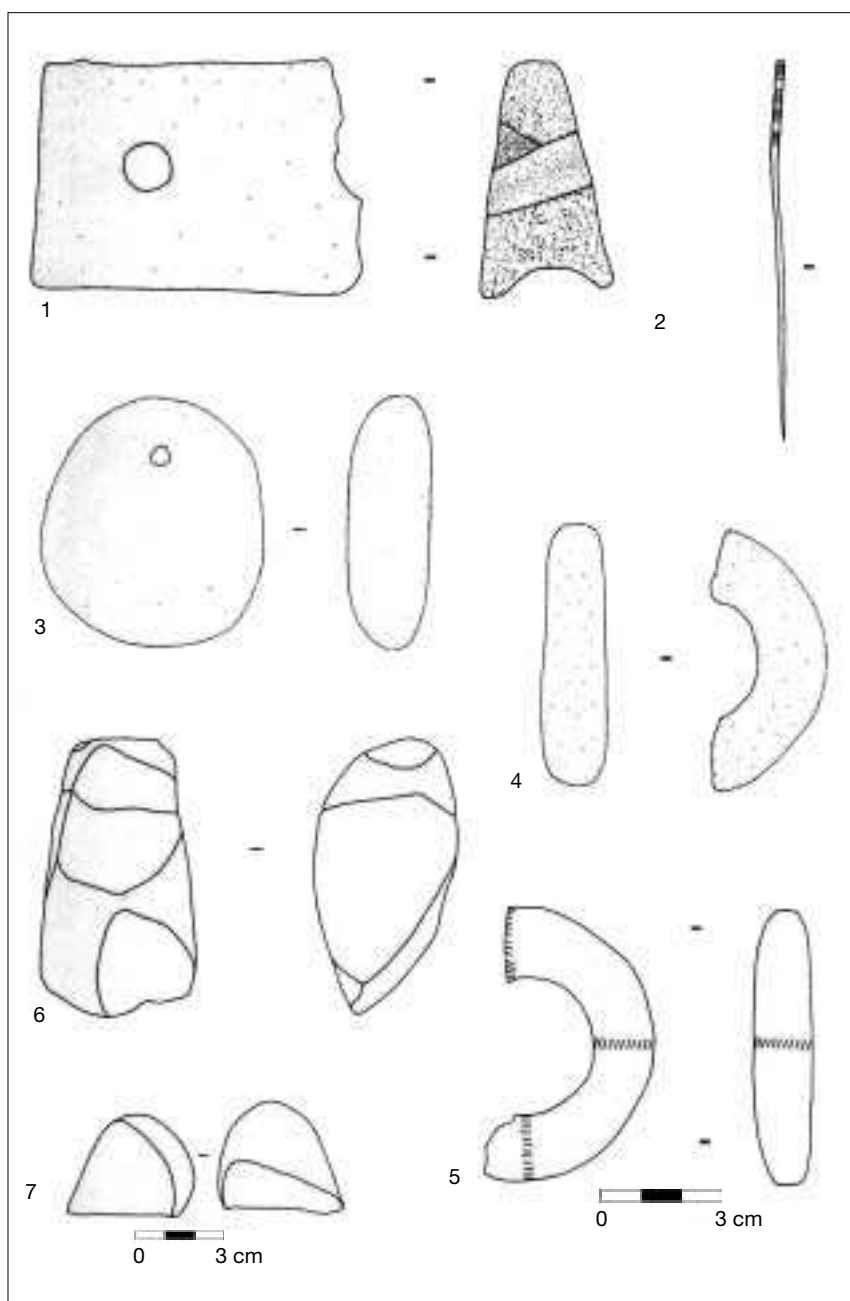
¹⁴ Közvetlen párhuzamot egyikhez sem találtam.

a típus is nagy számban lelhető fel (pl. HRIVNÁK–POLKA 2000, XVII. t. 54.586.146, 54.586.217, XVIII. t. 54.586.113). A kónikus (7. kép 1) és hengeresedő testű (7. kép 3) orsógombok általánosan elterjedtek voltak a tárgyalta korszakban.

Szintén az agyagtárgyak közé sorolhatók a tűzikutyák vagy holdidolok. Tipológiai összefoglalásukat Nagy László készítette el (NAGY 1979, 19–74), ahol a róluk alkotott kétféle elmélet kutatástörténetét is leírja. Tipológiája szerint a Helemba-szigeten lelt, díszített darabok a B1 altípusba sorolhatók. A széleken körömbecsípkedéssel ellátott példány (6. kép 4) párhuzamát pl. Bakony-szentkirály-Zöröghegyen vagy Budapest-Fehérvári út lelőhelyen találhatjuk meg (NAGY 1979, 19, 37, 1. ábra, V. t. 1). A függőlegesen és vízszintesen bordázott oldalú darabhoz (6. kép 3) hasonló, pl. a Sághegyen, illetve ismeretlen magyarországi lelőhelyen fordulnak elő (NAGY 1979, 33, 35, I. t. 5 a–b, III. t. 9 a–b). Az egyszerű, díszítetlen típushoz (5. kép 1, 10. kép 1) hasonló került elő legújabbban Ordacsehi-Bugasze-¹⁵

A buzogányfejű bronztű (10. kép 2) párhuzamként a Ducón /Ducove, SK/ előkerült darabot említhetjük, melyet M. Novotná az idősebb urnamezős körben gyakori típusként írt le, elsősorban a Lausitz-kultúra területén (NOVOTNÁ 1980, 144, T. 42. 944). A bronztárgyak között felsorolt fenyő-

¹⁵ Sebők Katalin 2000. évi ásatása, közöletlen; vö. HONTI ET AL. 2002, 15.

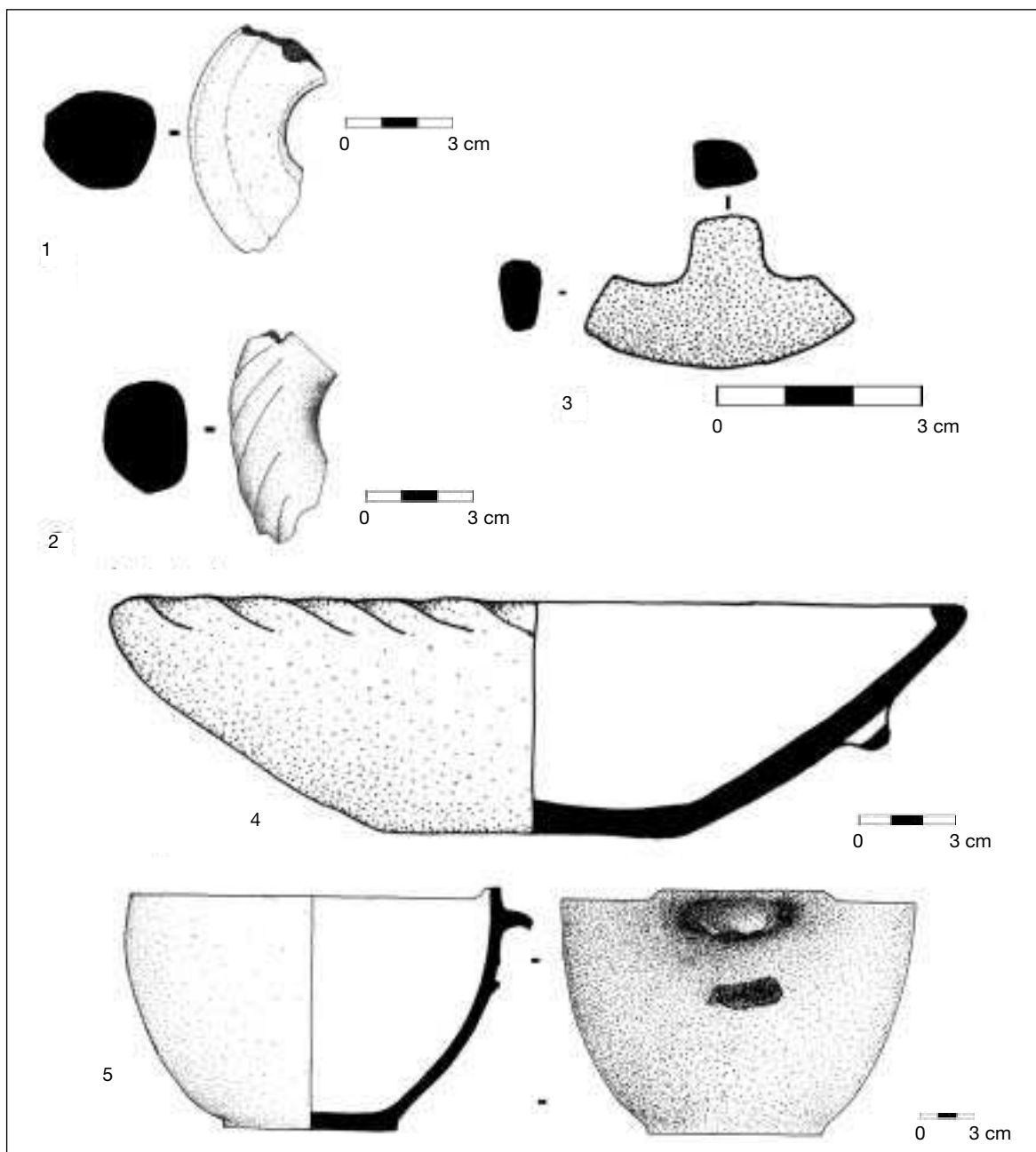

10. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–7: szórvány leletek

Fig. 10. Esztergom-Helemba-sziget — 1–7: stray finds

ágmintás csipesztöredék (5. kép 12) datáló értéke csekély, mivel hosszabb időn keresztül használt típusról van szó.

A kerámia- és bronztárgyak fenti elemzése alapján Esztergom-Helemba-sziget lelőhely az urnamezős kultúra fiatalabb településeinek a sorába illeszthető be, melyek a HaA2–HaB1 időszakban a Dunántúl északkeleti szegletében végbemelő népességszám-növekedés eredményeként jöttek létre. Patek E. eredményei alapján a folyók mentén, teraszokon létesített kis falvak közé so-

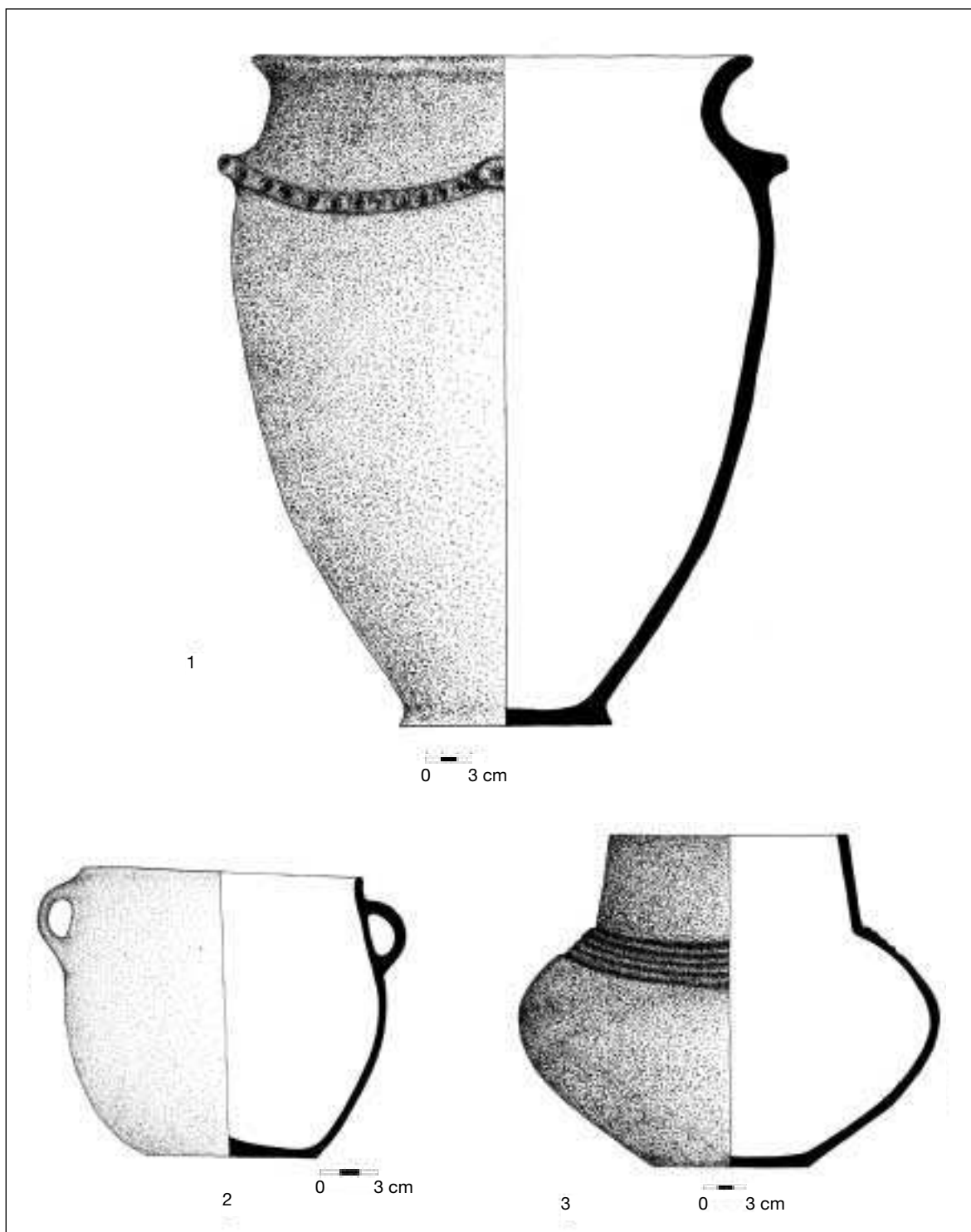
11. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–5: szórvány leletek
Fig. 11. Esztergom-Helemba-sziget — 1–5: stray finds

rolhatjuk (PATEK 1968, 21), nagy valószínűséggel tehát egy kisebb, néhány házból álló telepről lehet szó.

A környezettörténeti kutatások azt bizonyítják, hogy a holocénkori klimatikus változások egyik legnagyobb hulláma, mely száraz éghajlattal és kevés csapadékkal járt együtt, éppen a RBD–HaC periódusok között eltelt időszakra esett, vagyis az urnamezős kultúra idejére. Ezt a HaD–LTA korszak idején nedvesebb klíma követte (JÄGER 1970, 671; ROMSAUER 1984, 173–180). Patek E.

szerint a HaA2-re tehető egy Duna menti településláncolat létrejötte a Dunántúl északkeleti szegletében, mégpedig ott, ahol addig nem élt számottevő népesség (PATEK 1968, 21). Ugyanakkor a Duna, mint kereskedelmi útvonal jelentősége is indokolhatja a településsűrűséget ezen a területen.

A Helemba-sziget a bronzkor kései időszakában feltételezhetően a Duna bal partjának részét alkotta, ugyanis szabályozás előtt a folyó fő ága a szigettől délre volt, így azt északról könnyebb volt, akár lábon is, megközelíteni (KOVALOVSKI 1989, 77).

12. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–3: szórvány leletek

Fig. 12. Esztergom-Helemba-sziget — 1–3: stray finds

A földrajzilag hozzá legközelebb eső lelőhely Neszmély-Felsősziget településviszonyairól ugyan-
csak kevés adat áll rendelkezésre. Annyi azonban
világosan látszik a telephez kapcsolódó temető 600
sírja alapján, hogy a felsőszigeti telep 200–250
évig állhatott fenn, a HaA2–HaB időszakban (PA-

TEK 1961, 33–82). Egykorúságuk és közelségük
miatt elképzelhető, hogy a két kis folyómenti fal-
vacska kapcsolatban is állt egymással.

A település egykori képének meghatározásában
csak részben használhatjuk fel a feltárás eredmé-
nyeit. Az előkerült objektumok tárológödrökként

13. kép. Esztergom-Helemba-sziget — 1–4: szórvány leletek
Fig. 13. Esztergom-Helemba-sziget — 1–4: stray finds

és valószínűleg inkább tetővel ellátott gazdasági építményekként, mintsem lakóépületként határozhatók meg, hiszen az urnamezős kultúra dunántúli és közép-európai településein előkerült adatok alapján a lakóházak favázszerkezetes, paticsfalú építmények lehettek (pl. Pécsvárad-Aranyhegy: DOMBAY 1958, 53–102; Lovčičky: ŘÍHOVSKÝ 1982). Az épületek feltehetően nem szabályos rendben, utcákat alkotva, hanem szórطان helyezkedtek el. Felépítményük jellegéről csupán néhány tartóoszlop és a vesszőfonat paticsomladékon megmaradt lenyomata és néhány cölöplyuk tanúskodik. A település életében a növénytermesztés is meghatározó lehetett, hiszen nagymennyiségű őrlőkö került elő; az ép tárolóedényekben lelt elszenesedett gabonamagvak is ezt támasztják alá. Az említett, szárazabb éghajlat révén a folyó vízszintje is alacsonyabb lehetett, a kialakuló humuszos öntéstalaj¹⁶ pedig kedvező feltételeket kínált a növénytermesztésre.¹⁷ Az állattenyésztés kisebb jelentőségű lehetett, az archeozoológiai elemzés alapján elsősorban sertés és szarvasmarha tartásán alapult. A település életének talán egy tűzvész vethetett véget. Erre utalhat az épületekben talált nagyobb mennyiségű omladék jellege és a helyükön maradt érintetlen tárolóedények, bennük az elszenesedett gabonamagvakkal.

Polgár Péter

Rippl-Rónai Múzeum
7400 Kaposvár, Fő u. 10.
naki@egon.gyaloglo.hu

¹⁶ Az ilyen talajban a humuszos réteg 20–40 cm vastagságú, szervesanyag-tartalma pedig 1–2%. Ezek a lehetőségek elsősorban az őszi gabonafélék termesztését teszik lehetővé (STEFANOVITS–FILEP–FÜLEKY 1999, 318–319, 429). Esetünkben a magvak elemzése nem történt meg, így a termesztett kultúrnövény-fajokat nem ismerjük.

¹⁷ A megérett gabona aratására szolgáló eszköz nem került elő. A szigeten az 1950-es évek végéig mezőgazdasági tevékenység is folyt (KOVALOVSKÍ 1989, 77),

Irodalom:

- DARNAY K. 1899: Sümegh és vidékének őskora. *ArchKözl* 22 (1899) 5–85.
- DOMBAY J. 1958: Kőrézkori és kora-vaskori település nyomai a pécsvárad Aranyhegyen – Überreste einer aeneolithischen und früheisenzeitlichen Ansiedlung an Berg Arany (Goldberg) bei Pécsvárad. *JPMÉ* 3 (1958) 53–102.
- HONTI SZ.–BELÉNYESY K.–GALLINA ZS.–KISS V.–KULCSÁR G.–MARTON T.–NAGY Á.†–NÉMETH P. G.– OROSS K.–SEBŐK K.–SOMOGYI K. 2002: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. – Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II. *SMK* 15 (2002) 3–36.
- HORVÁTH L. 1996: Hellasz északi szomszédai. Késő bronzkor. In: Költő L.–Vándor L. (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 57–66.
- HRIVNÁK P. P.–POLKA M. 2000: A velemi Szent Vid szövőszéknehezék és orsógomb típusai – Types of loom weights and spoon-knobs from Szent Vid of Velem. In: Ilon G. (szerk.): *Válogatás a Berzsenyi Dániel Főiskola régésztechnikusainak és a József Attila Tudományegyetem régészhallgatóinak tanulmányaiból* 2. Panniculus Ser. B. No. 5, Szombathely 2000, 237–283.
- JÄGER, K.-D. 1970: Mitteleuropäische Klimaschwankungen seit dem Neolithikum und ihre siedlungsgeschichtliche Auswirkungen. In: Filip, J. (Hrsg.): *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 1966*. Prague 1970, 668–673.
- KALICZ, N.–KALICZ-SCHREIBER, R. 1996: Grabkomplexe mit Messern und Rasiermessern aus dem spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Budapest-Békásmegyer. In: Kovács, T. (Hrsg.): *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. Budapest 1996, 323–337.
- KEMENCZEI, T. 1975: Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau. *FolArch* 26 (1975) 45–70.
- KEMENCZEI, T. 1984: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. ArchHung 51, Budapest.
- KOVALOVSKY J. 1989: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásátása 1959. *Dunai Régészeti Közlemények* 1989, 77–92.
- KÖSZEGI F. 1988: *A Dunántúl története a későbronzkorban – The history of Transdanubia during the late bronze age*. BTM Műhely 1, Budapest.
- MARTON E. 1996: Agyagtárgyak a velemi Szent Vidről. Az 1989–1991. évi feltárás bronzkori leletanyaga – Pottery and objects made of clay in Velem St. Vid. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 249–263.
- MISKE, K. 1908: *Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid*. Wien.
- MRT 5: Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 5, Budapest 1979.
- NAGY L. 1979: A tűzikutya és a holdidol kérdése – Zur Feuerbock- und Mondidolfrage aufgrund der ungarischen Funde. *VMMÉ* 14 (1979) 19–74.
- NOVOTNÁ, M. 1980: *Die Nadeln in der Slowakei*. PBF XIII/6, München.
- PATEK, E. 1961: Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély. *ActaArchHung* 13 (1961) 33–82.
- PATEK, E. 1968: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. ArchHung 44, Budapest.
- PETRES, É. 1959: Früheisenzeitliche Funde im Komitat Fejér. *ActaArchHung* 9 (1959) 299–314.
- ROMSAUER, P. 1984: Zur hallstattzeitlichen Besiedlung der Südwestslowakei. In: Jerem, E. (Hrsg.): *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. MittArchInstyBh 3, Budapest 1984, 173–180.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1982: *Lovčický. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren*. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 15, München 1982.
- SCHIERER, I. 1987: Ein Webstuhlbe fund aus Gars-Thunau. Rekonstruktionsversuch und Funktionsanalyse. *ArchA* 71 (1987) 29–87.
- STEFANOVICS P.–FILEP GY.–FÜLEKY GY. 1999: *Talajtan*. Budapest.
- TROGMAYER O. 1960: Esztergom-Helemba-sziget. *RégFüz* Ser. I. 13 (1959[1960]) 14–15.
- VADÁSZ É.: Későbronzkori település nyomai az M0 autópálya szigetszentmiklósi nyomvonalának közelében – Die spätbronzezeitliche Siedlung von Szigetszentmiklós in der Nähe der Autobahn M0. In: Havassy P.–Selmeczi L. (szerk.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. – Archäologische Forschungen auf der Strasse der Autobahn M0 I*. BTM Műhely 5, Budapest 1992, 211–240.

Szkíta kori település Polgár határában

Az M3-as autópálya polgári szakaszának (Hajdú-Bihar megye) építési előmunkálatai kapcsán került sor Polgár-Homok-dűlő lelőhely feltárására (1. kép). A homokbányában, a folyamatosan zajló kitermelés mellett végzett leletmentésen 2001. szeptember 28. és 2002. június 6. között, Dani János (a debreceni Déri Múzeum régésze) irányítása alatt egy rézkori objektum, egy középső bronzkori temető (füzesabonyi kultúra) és egy középső vaskori település került feltárássra. A homokkitermelés miatt több felszínre tagolódott munkaterületen a vaskori leletanyag az 1956 m²-es kiterjedésű 2. felületen (1. kép, 2. kép 1–3) önállóan jelentkezett, míg a többi felületen más korszak jelenségeivel együtt fordultak elő a korszak objektumai (1. kép, 2. kép 4–5).¹

A lelőhely vaskori telepjelenségeinek és leletanyagának ismertetése²

30. objektum:

Nagyméretű, méhkas alakú tárológödör.

1. Vörös színű, homokkal soványított, kihajló, erőteljesen lekerekített peremű tál (3. kép 1). 2. Belül vöröses fekete, kívül sötétbarna, tört kerámiával és homokkal soványított, enyhén szűkülő szájú edény peremtöredéke, melyen a perem külső oldala szinte plasztikusan elválnak (3. kép 2). 3. Kívül vörös, belül fekete, tört kerámiával és homokkal soványított, vállrészen tagolt, enyhén kihajló peremű tál (3. kép 3). 4. Vörösesbarna, homokos soványítású, ívelődő, enyhén kihegyesedő, tagolt bütyökdiszű oldaltöredék (3. kép 4). 5. Vörösesbarna, homokkal soványított, szűkülő nyakú, öblösödő vállú, enyhén kihajló peremű urna töredéke (3. kép 5). A fent leírtakon kívül az objektum még nagyobb mennyiségű, jellegtelen kerámia-töredéket, valamint egy őrlőkö darabját, állatcsontot és kevés paticsot tartalmazott.

31. objektum (4. felület, 2. kép 4):

Nem teljes egészében feltárt, eredetileg kerek vagy ovális alakú, réteges betöltésű gödör. Rendkívül szegényes leletanyagát néhány állatcsont és durva kerámia képezte.

1. Kívül vörösesbarna, belül fekete, tört kerámiával soványított jellegtelen oldaltöredék. 2. Kívül vörös, belül fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, jellegtelen oldaltöredék (2 db). 3. Teljesen vörös, homokos soványítású jellegte-

len oldaltöredék (3 db). 4. Vörösesbarna, homokos és tört kerámiás soványítású szűkülő nyakú urna oldaltöredéke.

32. objektum:

Ovális, egyik oldalán enyhén méhkas alakú gödör. Leletanyagát néhány átégett patics és egy vörös színű, feltehetően homokból készült őrlőkö töredéke jelentette.

33. objektum (2. felület):

Kerek, sekély, faszén- és paticszemcsés betöltésű gödör. 1. Világosbarna, tört kerámiával és homokkal soványított, enyhén szűkülő szájú peremtöredék, erőteljesen lefelé lógó, robusztus kialakítású bütyökdiszszel (3. kép 6). 2. Vöröses színű, rosszul átégett, középen fekete, tört kerámiával soványított, lapos, agyag orsógomb töredéke (3. kép 7). 3. Vörös színű, foltokban fekete, homokkal soványított, erőteljesen emelkedő oldalú fazék aljtöredéke (3. kép 8). 4. Szürkésbarna, homokkal soványított jellegtelen oldaltöredék. 5. Őrlőkö.

34. objektum (2. felület):

Sekély, kerek faszén- és paticszemcsés, sárga foltokkal kevert, fekete betöltésű, leletanyag nélküli gödör.

35. objektum (2. felület):

Kerek, sekély, faszén- és paticszemcsés, fekete betöltésű gödör.

1. Kívül vörös, belül fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, enyhén szűkülő szájú fazék oldaltöredéke, váll részén plasztikus, benyomkodással tagolt körbefutó bütyökdiszszel (4. kép 1). 2. Kívül fekete, belül sötétbarna, homokkal soványított, enyhén szűkülő szájú, vállrészen kissé öblösödő, kisméretű bögre oldaltöredéke. 3. Fekete, homokkal soványított, enyhén szűkülő nyakú, öblös hasú, kisebb urna töredéke. A leírtakon kívül az objektum még néhány jellegtelen kerámia töredéket, valamint patics-töredékeket tartalmazott.

36. objektum (2. felület, 2. kép 2):

Körte alakú gödör.

1. Kívül vöröses, belül fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, enyhén szűkülő szájú peremtöredék. A perem alatt benyomkodással tagolt, rátett lécdísz található, mely fölött 2 db, ún. „zsákfurat” kialakítású lyuk található. Bal oldalon a plasztikus díszítés hiányos, a jobb oldali lyuk szintén sérült (4. kép 2). 2. Szürkésbarna, tört kerámiával soványított, vállrészen enyhén megtört, kihajló peremű tál töredéke. 3. Kívül világosbarna, belül sötétbarna, homok és tört kerámia soványítású bütyökdisz. Az említetteken kívül az objektum néhány jellegtelen oldaltöredéket, valamint paticsot, állatcsontokat és egy őrlőkö-töredéket tartalmazott.

37. objektum (2. felület):

Ovális, lépcsősen mélyülő, agyagos betöltésű, méhkas alakú gödör. Leletanyagát néhány állatcsont és 3 db vörösesbarna, tört kerámia soványítású, jellegtelen oldaltöredék képezte.

38. objektum (2. felület, 2. kép 2):

Ovális, méhkas alakú, réteges betöltésű gödör.

1. Fekete, homokkal soványított, enyhén kihajló peremű bögre töredéke. Nyakán több párhuzamos, vízszintesen körbefutó, besímtott kannelúrával (4. kép 3). 2. Májbarna színű, aljánál vörös foltos, szűkülő szájú, alul erőteljesen öblösödő,

¹ Az ásatáson való részvétel lehetőségéért és a leletanyag közlésre átengedéseért Dani Jánosnak, a rajzok elkészítéséért Váczi Gábornak, a Herman Ottó Múzeumban nyújtott segítségért pedig B. Hellebrandt Magdolnának tartozom köszönettel.

² A cikkben csak a lelőhely kerámiaanyagának ismertetésére szorítkozunk. A csont- és kőeszközök vizsgálata még folyamatban van.

1. kép. Polgár-Homok-dűlő — a leletmentés helyszíne
Fig. 1. Polgár-Homok-dűlő — the site of the rescue excavation

egyfűlű bögre. A fül négyszögletes átmetszetű, a perem alól indul és a hasig ível; a peremnél szögletes, lejjebb kerekesebb tagolású (4. kép 4). 3. Kívül vörös foltokkal tagolt, májbarna színű, belül világosbarna erőteljesen emelkedő, a váll felső harmadában behúzott peremű tál (4. kép 5). 4. Kívül vörös, illetve májbarna foltokkal tagolt, belül fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, hengeres peremű tál (4. kép 6). 5. Kívül szürkésbarna, belül fekete, homokkal soványított, alsó harmadában megtört vállkiképzésű, hengeres peremű tál (4. kép 7). 6. Vörös színű, homokkal soványított, jó minőségű, enyhén szűkülő szájú edény peremtöredéke (4. kép 8). 7. Vörös, foltokban fekete, tört kerámiával soványított, bikónikus urna a test alsó harmadában kihasasodó oldaltöredéke, az alj és az oldal találkozásánál erőteljesen lekerekítve (5. kép 1). 8. Világosbarna, homokkal és tört kerámiával soványított, robusztus fültöredék; alul körívesebb, míg fönt szögletesebb kialakítású, közel négyszögletes átmetszetű (5. kép 2). 9. Vörösesbarna, homokkal soványított, enyhén ívelődő, behúzott peremű tál oldaltöredéke. 10. Belül vörös, kívül fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, kihajló peremű tál töredéke. 11. Kívül fekete, belül szürkésbarna, homokkal soványított tál oldaltöredéke. A leírtakon kívül az objektum néhány jellegtelenséget, valamint paticsot, kagylóhéjat, állatcsont-

tokat és egy őrlőkőtöredéket tartalmazott. A betöltésben vöröses színű, vassalakra utaló foltokat sikerült megfigyelni.

39. objektum (2. felület, 2. kép 2):

Hosszúkás, ovális, sekély gödör, tetején szürke, hamus betöltéssel.

1. Fekete, homokkal soványított, külső felületén simított, enyhén behajló peremű tál töredéke (5. kép 3). 2. Vörös színű, agyag orsógomb. 3. Barnásszürke, homokkal soványított, enyhén szűkülő szájú urna oldaltöredéke. A gödör ezen kívül néhány jellegtelenséget, egy vörös színű kő töredékét, egy folyami kavicsot, valamint állatcsontot tartalmazott.

40. objektum (2. felület):

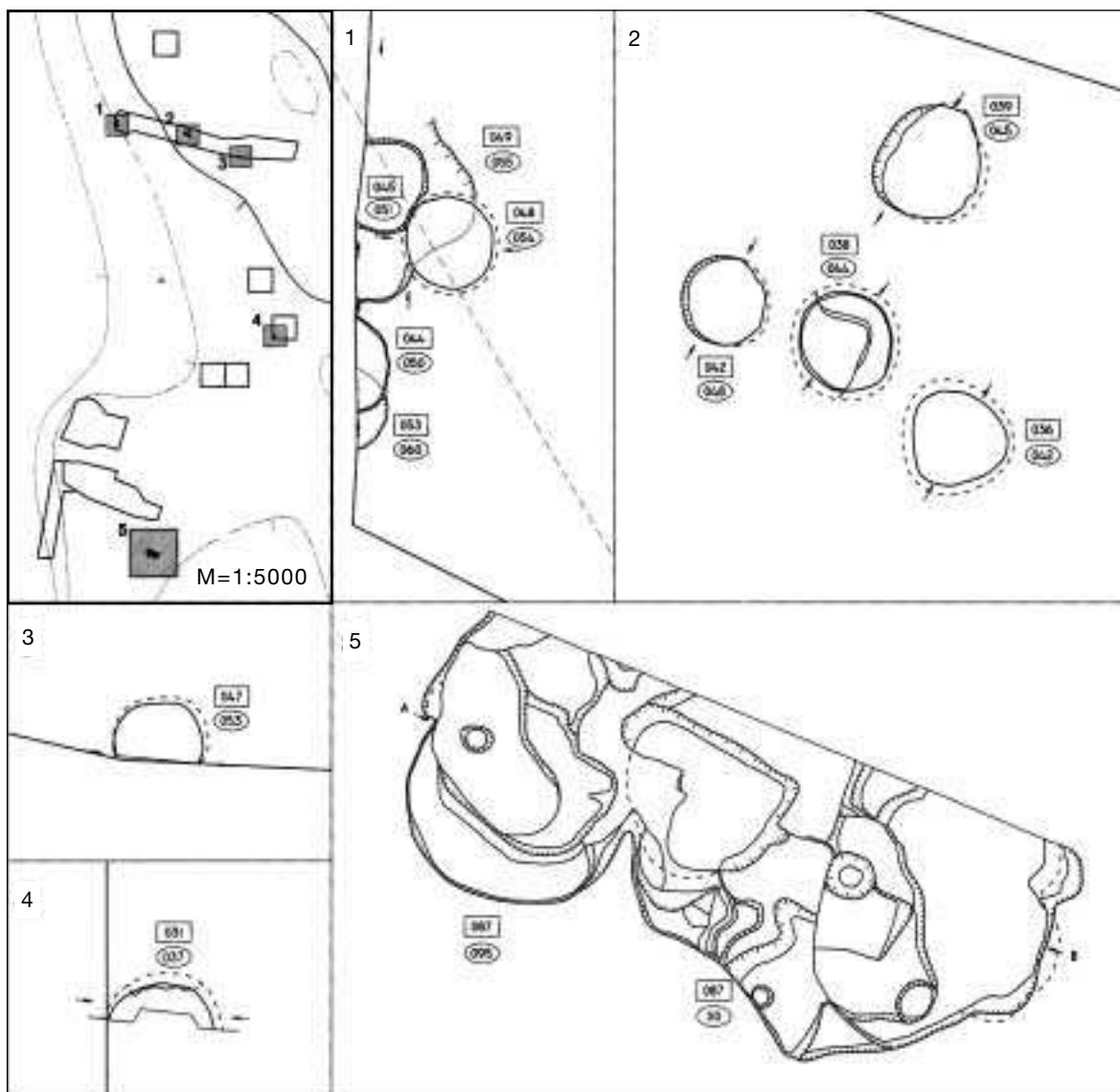
Ovális, sekély, méhkas alakú, agyagos, kevert betöltésű gödör. Leletanyagát állatcsont képezi.

41. objektum (2. felület):

Leletanyag nélküli, jellegtelen, kerek gödör.

42. objektum (2. felület, 2. kép 2):

Ovális, méhkas alakú gödör. Betöltésének alján átégett vörös

2. kép. Polgár-Homok-dűlő – a feltárt felületek szkíta kori objektumai (M=1:100)
Fig. 2. Polgár-Homok-dűlő – the Scythian settlement features of the excavated area (m=1:100)

sáv látszik. Leletanyagát egy fekete, homokkal soványított jellegtelen oldaltörredék és állatcsont képezte.

43. objektum (2. felület):

Leletanyag nélküli, ovális sekély, kevert, agyagos betöltésű gödör.

44. objektum (2. felület, 2. kép 1):

Ovális gödör, amelyet a 49. objektumba ástak bele. Leletanyaga állatcsontokból állt.

45. objektum (2. felület, 2. kép 1):

Ovális, teknős aljú, paticsfoltos, agyagos, sötétbarna betöltésű gödör.

1. Vörös színű, jó minőségű, homokkal soványított, erősen kihajló oldalú, tömör, talpgyűrűszerű aljkiképzésű tál fenék- és oldaltörredéke (5. kép 4). 2. Kívül májbarna, belül vörösbarna, homok és tört kerámia soványítású, enyhén ívelődő oldalú táltörredék (5. kép 5). 3. Jó minőségű, vörös színű, durva kerámiával soványított nagyméretű fedőtörredék (5. kép 6). 4. Vörös színű, durva kerámiával soványított, nagyméretű alj törredéke.

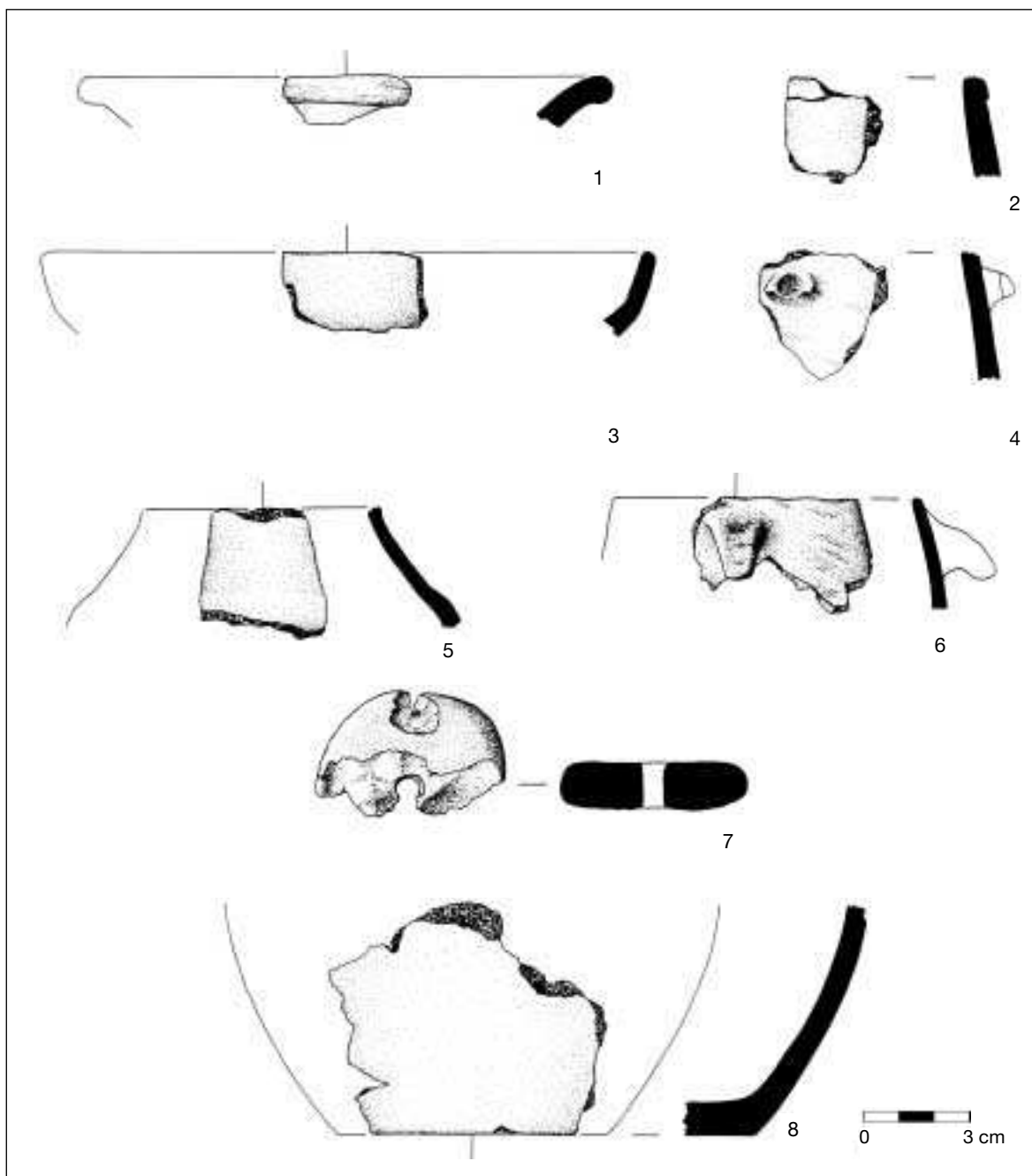
5. Kívül sötétbarna, belül világosbarna, homokkal és tört kerámiával soványított, erőteljesen emelkedő oldalú aljtörredék. A gödörben még néhány jellegtelen kerámiatörredék is előkerült.

46. objektum (2. felület):

Barna, faszénzemcsés, homogén betöltésű, kerek szájú, méhkas alakú tárológödör.

1. Kívül vöröses fekete, belül vörös, homokkal és tört kerámiával soványított, hengeres nyakú peremtörredék, oldalán síkkozásra emlékeztető lapos kialakítású bütyökdísszel (5. kép 7). 2. Vöröses világosbarna, homokkal soványított, enyhén szűkülő szájú, vállban kissé öblösödő, a hason besimitott turbántekercs jellegű díszítéssel ellátott urna oldaltörredéke (5. kép 8). 3. Kívül világosbarna, belül vörös, homokkal soványított, jó minőségű edény oldaltörredéke; külső oldalán egymásra merőlegesen besimitott vonaldíszítéssel, melyek négyes-ötös csoportokban lehettek. (Hosszuk nem megállapítható) (5. kép 9). A gödörben előkerült még egy vörös színű kötőredék, továbbá állatcsontok és patics-törredékek.

47. objektum (2. felület, 2. kép 3):

3. kép. Polgár-Homok-dűlő — 1–5: a 30. objektum leletanyaga, 6–8: a 33. objektum leletanyaga
Fig. 3. Polgár-Homok-dűlő — 1–5: finds from feature 30, 6–8: finds from feature 33

Részben feltárt, kerek, sekély, faszenes, paticsos kevert betöltésű, méhkas alakú gödör. Leletanyagát egy fekete, homokkal soványított jellegtelen oldaltöredék és állatcsont jelenti.

48. objektum (2. felület, 2. kép 1):

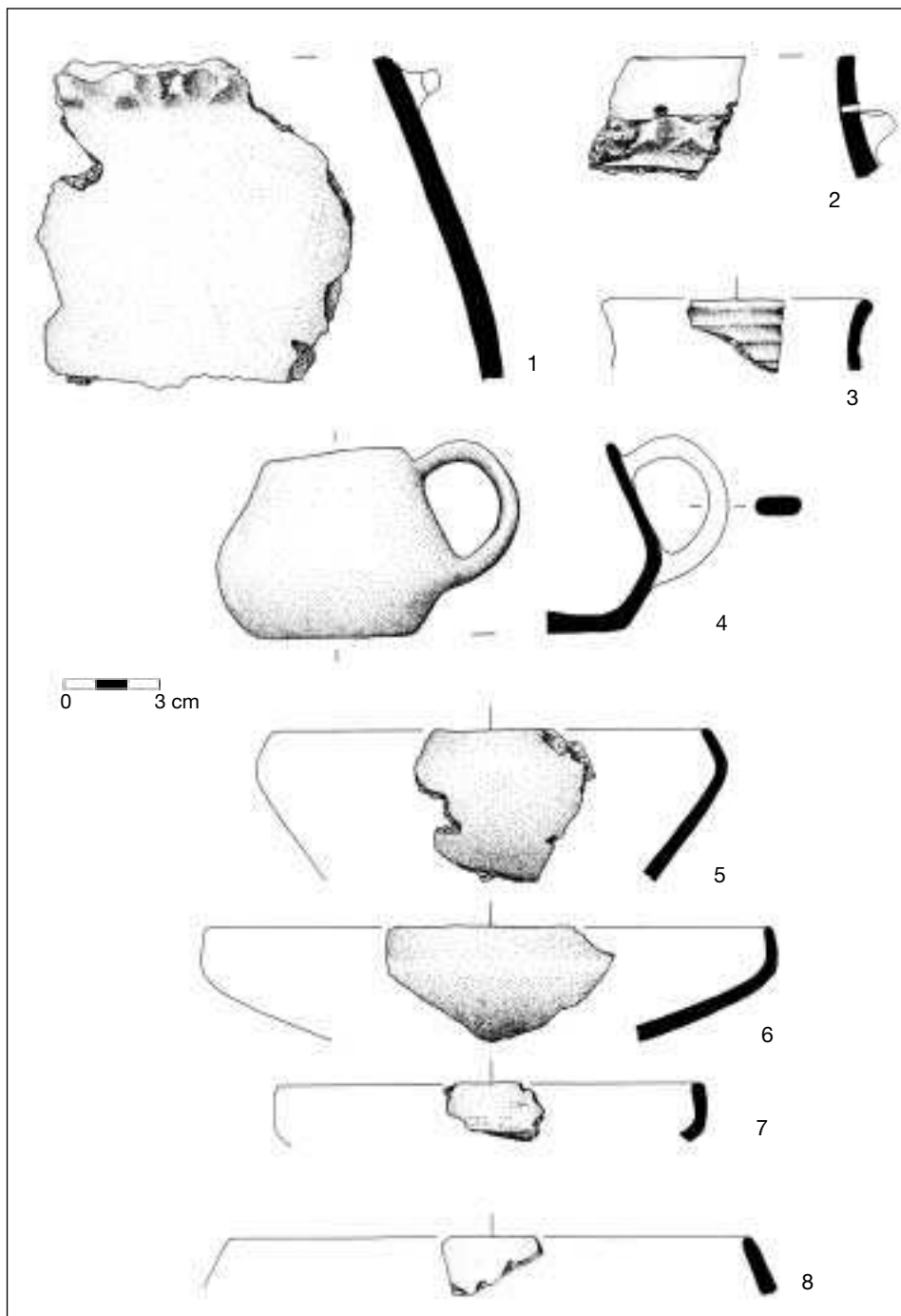
Kerek, méhkas alakú tárológödör.

1. Peremén és nyakán májbarna színű, a hason vöröses, belül fekete foltos, homokkal és tört kerámiával soványított, öblös hasú, enyhén szűkülő nyakú, hengeres peremű fazék töredéke. A perem alatti részen ujjbenyomással tagolt bordadísszel, amely csak töredékesen maradt meg (6. kép 1). 2. Kívül vörös foltos, májbarna színű, belül szürke, bikónikus,

enyhén ívelődő oldalfalú, egyfülű bögre. Négyzetes átmetszetű füle letörött. Az alj erőteljes és kerek kialakítású (6. kép 2). 3. Világosbarna, homokkal soványított, jó minőségű, lekerekített peremű, enyhén domború fedő töredéke (6. kép 3). 4. Kívül vörösesbarna, belül fekete, homokkal soványított, vékonyfalú, nagyméretű fazék oldaltöredéke. A gödör tartalmazott még néhány jellegtelen oldaltöredéket és állatcsontokat.

49. objektum (2. felület, 2. kép 1):

Sekély, barnássárga betöltésű gödör. Leletanyagát egy kívül fekete, belül vörös, homokkal és tört kerámiával soványított oldaltöredék képezte.

4. kép. Polgár-Homok-dűlő — 1: a 35. objektum leletanyaga, 2: a 36. objektum leletanyaga, 3–8: a 38. objektum leletanyaga

Fig. 4. Polgár-Homok-dűlő — 1: finds from feature 35, 2: finds from feature 36, 3–8: finds from feature 38

50. objektum (2. felület):

Kevért, sárgásbarna, agyagos betöltésű, sekély, ovális gödör.

1. Vörös színű, homokkal soványított, enyhén szűkülő nyakú, hordószzerű testű, kihajló peremű fazék töredéke (6. kép 4). 2. Vörös, homokkal soványított jellegtelen oldaltöredék. 3. Kívül vörös, belül vörösesbarna, homokkal és tört kerámiával soványított jellegtelen oldaltöredék.

53. objektum (2. felület, 2. kép 1):

Faszén szemcsés, erősen patikos, sárga agyagos szemcsékkel kevert barna betöltésű kis gödör vagy cölöplyuk. Leletanyagában rosszul kiégetett, pelyvás soványítású, mállekony patikos volt nagyobb mennyiségben megfigyelhető, de kevés volt felszedhető állapotban. Állatsont és egy kívül vörös, belül sötétbarna, homokkal soványított jellegtelen oldaltöredék jellemezte még az objektumot.

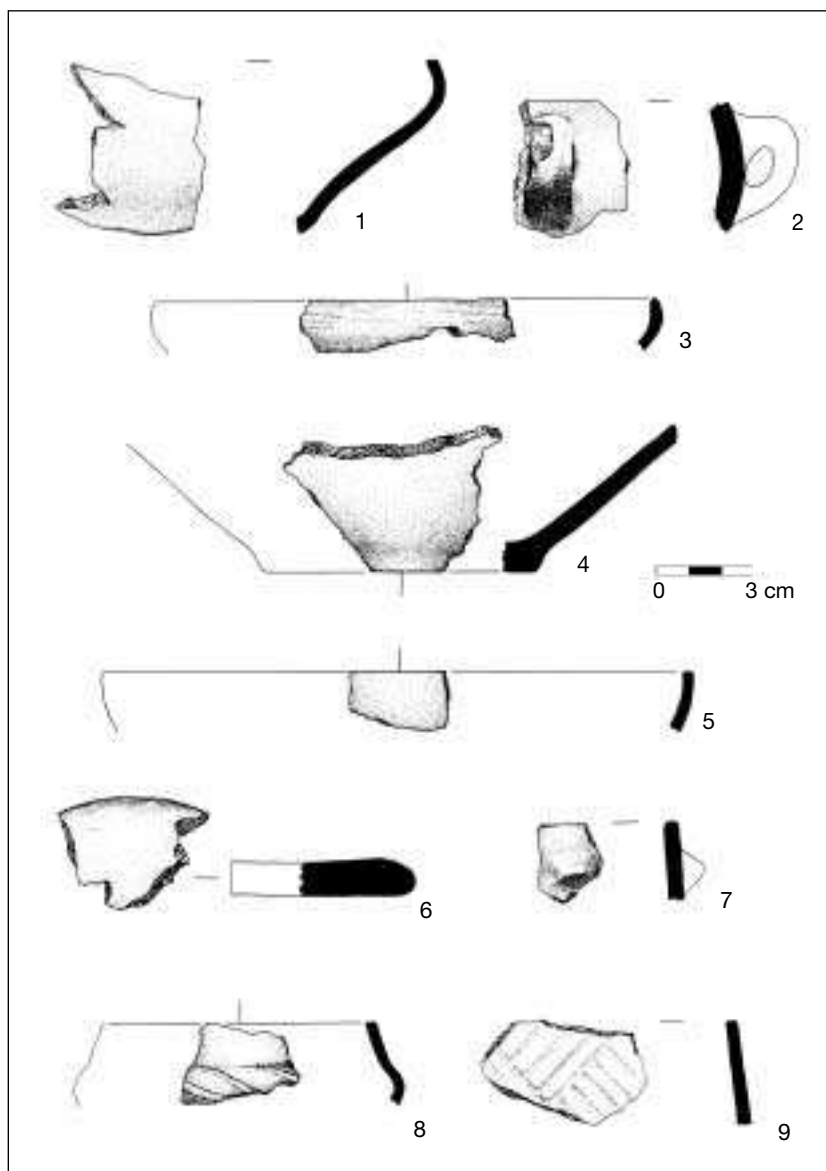
87. objektum (8. felület, 2. kép 5):

Viszonylag sekély, nagy kiterjedésű, amorf gödörkomplexum.

1. Májbarna színű, vörös foltos, homokkal soványított, vízszintesre levágott peremű tál töredéke (7. kép 1). 2. Kívül fekete, pereménél világosbarna, belül világosbarna, sötétbarna foltos, homokkal és tört kerámiával soványított, félgömb alakú tál töredéke, mely a perem alatti rész felső harmadában átlukasztott (7. kép 2). 3. Vörösesbarna, homokkal és tört kerámiával soványított, vízszintesre levágott peremű, enyhén megtört profilú félgömbös tál töredéke (7. kép 3). 4. Sötétbarna, homokkal és tört kerámiával soványított, meredeken tagolt, hengeres nyakú tál töredéke (7. kép 4). 5. Májbarna színű, tört kerámiával soványított, felső harmadában enyhén behúzott váll- és peremkiképzésű táltöredék (7. kép 5). 6. Barna, homokkal soványított, befelé ívelődő oldalú fazék peremtöredéke; oldalán két függőlegesen álló, szemformájú benyomott dísszel (7. kép 6). 7. Vöröses fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, szűkülő szájú fazék, pereme alatt ferdén körbefutó benyomkodással tagolt bütyökdísszel (8. kép 1). 8. Kívül vöröses fekete, belül fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, enyhén ívelt nyakú, egyfűlű bögre. A pe-

ával soványított, felső harmadában enyhén behúzott váll- és peremkiképzésű táltöredék (7. kép 5). 6. Barna, homokkal soványított, befelé ívelődő oldalú fazék peremtöredéke; oldalán két függőlegesen álló, szemformájú benyomott dísszel (7. kép 6). 7. Vöröses fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, szűkülő szájú fazék, pereme alatt ferdén körbefutó benyomkodással tagolt bütyökdísszel (8. kép 1). 8. Kívül vöröses fekete, belül fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, enyhén ívelt nyakú, egyfűlű bögre. A pe-

rem fölé emelkedő szalagfüle a hasig ível, ovális ívű és négyszögletes átmetszetű (8. kép 2). 9. Kívül barna, belül vörös, homokkal és tört kerámiával soványított, enyhén szűkülő nyakú bögre oldaltöredéke, oldalán erőteljes, kör átmetszetű bütyökdísszel (8. kép 3). 10. Szürkésbarna, foltokban fekete, homokkal soványított, enyhén kihajló, megvastagodó peremű edény töredéke (8. kép 4). 11. Szürkésbarna, korongolt, homokkal és tört kerámiával soványított, erőteljesen kihajló peremű, bikónikus testű, egyfülű bögre. Perem fölé emelkedő füle a vállig ível; a fül négyszögletes átmetszetű, külső oldalán két besimított sáv osztja három bordadíszre (8. kép 5). 12. Szürke, korongolt, homokkal soványított, enyhén szűkülő nyakú, kissé öblös hasú bögre oldaltöredéke; nyakát két egymással párhuzamosan körbefutó, besimított sáv díszíti (8. kép 6). 13. Szürkésbarna, korongolt, homokkal soványított, enyhén ívelődő falú edény oldaltöredéke (8. kép 7). 14. Vörösesbarna, tört kerámiával soványított edény oldaltöredéke, oldalán nagy, lapos, lefelé lógó bütyökdísszel. 15. Szürke, vékony falú, homokkal soványított, egyenes peremű táltöredék. 16. Vöröses fekete, homokkal és tört kerámiával soványított, öblös hasú, enyhén szűkülő nyakú edény oldaltöredéke. 17. Fekete, barna foltos, homokkal és tört kerámiával soványított edény erőteljesen ívelődő aljtöredéke. 18. Szürke, homokkal soványított szalagfülű töredéke; külső oldalán a 8. kép 5. ábráján bemutatott darabhoz hasonlóan két besimított árok által három részre osztva. Valószínűleg korongolt bögréhez tartozhatott. Alsó részén a testhez illeszkedő kiképzés látható. 19. Sötétbarna, homokkal soványított, kisméretű, hengeres nyakú tál töredéke. 20. Világosbarna, négyszögletes átmetszetű szalagfülű rövid, egyenes töredéke. Külső oldalát két besimított árok osztja három részre.

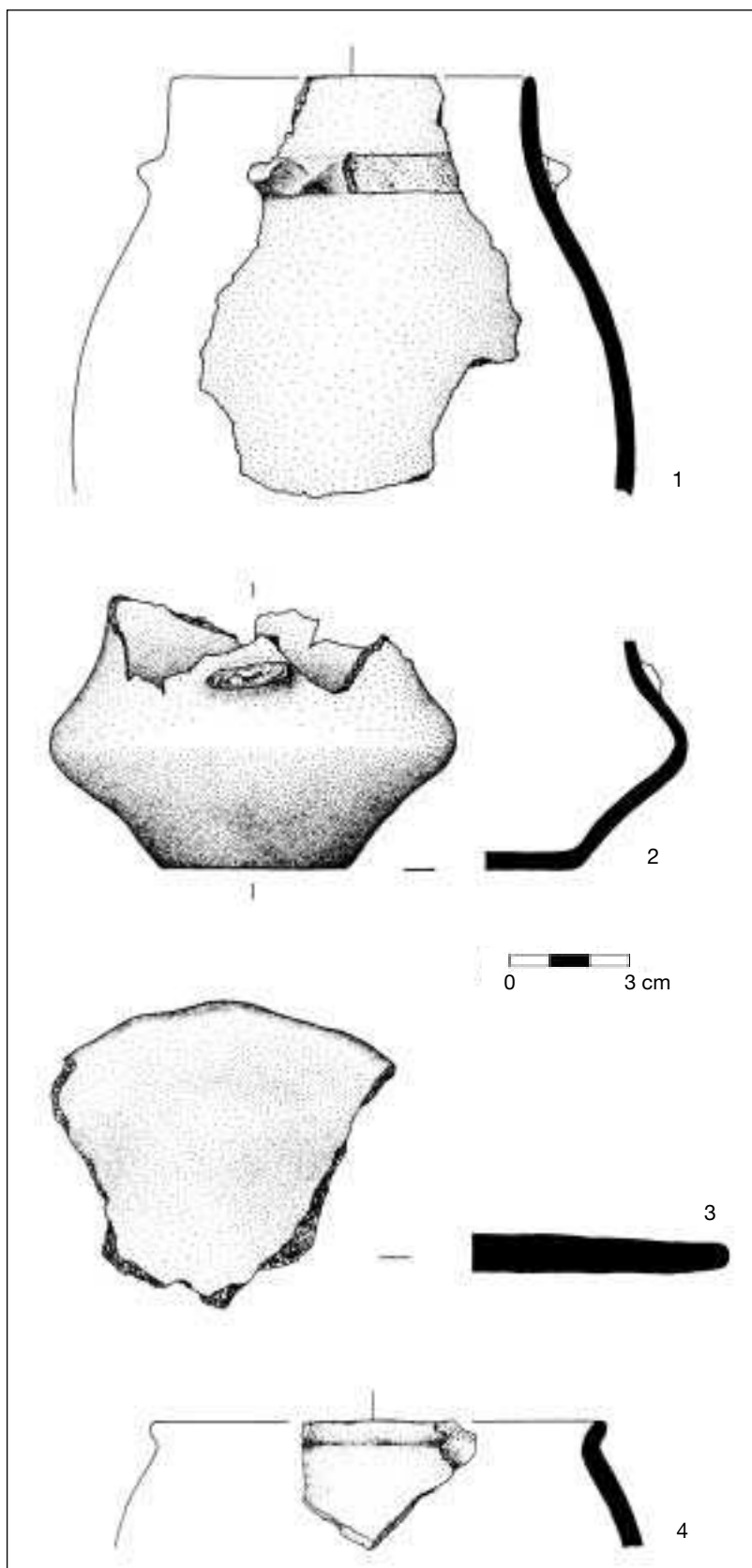
5. kép. Polgár-Homok-dűlő — 1–2: a 38. objektum leletanyaga, 3: a 39. objektum leletanyaga, 4–6: a 45. objektum leletanyaga, 7–9: a 46. objektum leletanyaga
Fig. 5. Polgár-Homok-dűlő — 1–2: finds from feature 38, 3: finds from feature 39, 4–6: finds from feature 45, 7–9: finds from feature 46

A leletanyag értékelése

A településen előkerült kerámiaanyag a Kárpát-medence keleti felének késő bronzkori, kora és középső vaskori edényművességére jellemző típusokat tartalmaz. Egyértelműen a késő bronzkori kerámiaművességet reprezentálja a 30. és a 46. objektum leletanyaga, míg a többi, értékelhető leletet tartalmazó objektumban késő bronzkori, ko-

ra vaskori és középső vaskori edényformák együttes megjelenésével számolhatunk.

A késő bronzkori típusok legtöbb párhuzamát az északkelet-magyarországi régióba tartozó Köröm és Prügy telepanyagában találjuk meg. A 46. objektum egymásra merőleges besimításokkal díszített töredékének mintakincse (5. kép 9) jól ismert néhány körömi, belső díszes tál aljáról (KEMENCZEI 1984, 347, Taf. CXXXVII. 1, 20), ahol hosszabb, és néhány esetben mélyebb kialakításban is megjelenik (KEMENCZEI 1984, 357, Taf. CXLVII. 10). Újabban a Kyjatice-kultúrához sorolható szilvásvárad-töröksánci földvár-

6. kép. Polgár-Homok-dűlő — 1–3: a 48. objektum leletanyaga, 4: az 50. objektum leletanyaga

Fig. 6. Polgár-Homok-dűlő — 1–3: finds from feature 48, 4: finds from feature 50

ban került elő hasonló díszítésű aljtöredék (D. MATUZ 1999, 21. kép 9). A nyakon többszörösen, párhuzamosan besimított díszítés (4. kép 3) elsősorban az urnák esetében (KEMENCZEI 1988, 99–100, 2. kép 7, 3. kép 8) jellemzi a korszak leletanyagát.

A 30. objektum kerámiaformái (3. kép 1–5) már a Gáva-kultúra kései, a preszkíta időszak elejére keltezhető leletanyaga felé mutatnak (V. SZABÓ 1996, 38–39). Az egyenes vagy enyhén kihajló peremű, ívelt hasú, a perem fölé magasodó fülű bögretípus (8. kép 2, 5) sűrűn előforduló forma a késő bronzkori lelőhelyek leletanyagában (PATEK 1968, 109; KEMENCZEI 1984, 69), de főleg a preszkíta sírok mellékletei között gyakori (KEMENCZEI 1988, 2. kép 5; 1989, 8. kép 2). A 87. objektum egyfülű bögretípusának (8. kép 5) és több fültöredékének árkolása is megtalálható a preszkíta kerámiaművesség néhány darabján (PATEK 1990, 5. t. 24, 8. t. 18). Az ujjbenyomkodással tagolt, perem alatt körbefutó, rátett büttyökdísz (4. kép 1–2, 6. kép 1, 8. kép 1) párhuzamai általánosak mind a késő bronzkori (pl. Köröm: KEMENCZEI 1984, 363, Taf. CXLIII. 12), mind a kora vaskori leletanyagban (pl. Heves: SZABÓ 1969, VIII. t. 2.). A díszítés késő bronzkori előzményei (KEMENCZEI 1988, 102, 5. kép 7–8; D. MATUZ 1999, 70, 21. kép 5) finomabb, körkörösőbb kivitelezésűek a kora vaskorból ismert példánál. Formai szempontból a bordával díszített polgári edénytípusok enyhén szűkülő szájú, míg körömi párhuzamaik hengeresebb, ún.

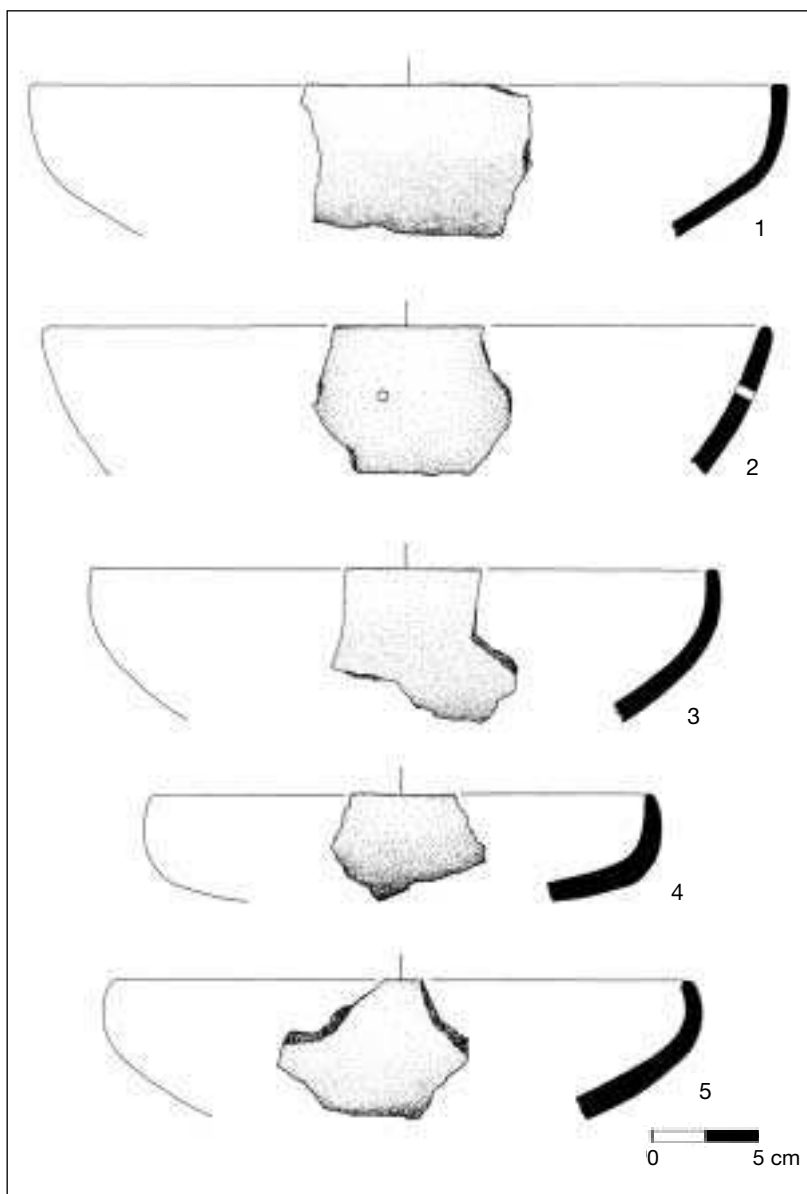
hordóformát képviselnek (KEMENCZEI 1984, 346–348). A preszkíta időszakban gyakori tárgytipusok a behúzott peremű tálak (4. kép 5–8, 7. kép 1–5), a fedők (5. kép 6, 6. kép 3) és lapos agyag orsógombok (3. kép 7).

A település kerámiájában, több esetben is a késő bronzkori és kora vaskori formák és díszítési módok keveredésével számolhatunk. A tagolt bordadíszítéssel kombinált, perem alatti lyuksor kialakítása (4. kép 2) is a kora vaskorra jellemző formajegyként értékelhető (KEMENCZEI 1988, 102, 5. kép 7). E díszítési típus egyedi változatára utal azonban a bordadisz erőteljesebb tagolása és az, hogy a kerámia falán lévő lyukak nem teljesen törik át az edény falát. A 87. objektum enyhén ívelődő oldalú fazékformájának oldalán megjelenő, egymással párhuzamosan álló, függőleges, szemformájú, benyomott dísz (7. kép 6) előzménye — a perem alatt benyomkodva, lapos bütykdísszel tagolva — megtalálható a Kyjatice-kultúra anyagában is (D. MATUZ 1999, 69, 20. kép 7).

A Kárpát-medence keleti részének kora vaskori edényművességét vizsgálva láthatjuk, hogy a korai időszakban elsősorban a helyi, késő bronzkori őslakosság kerámiaformáit használták, melyben területenként eltérő módon a Kyjatice-, a Gáva- és ritkábban az urnamezős kultúra hatásai érvényesültek (D. MATUZ 1999, 56). E formák keleti típusokkal történő kombinálása, illetve továbbgondolása

³ A korongolt kerámia térségünkben való legkorábbi megjelenéséről legutóbb összefoglalóan: PATAY–B. KISS 2001–2002, 130.

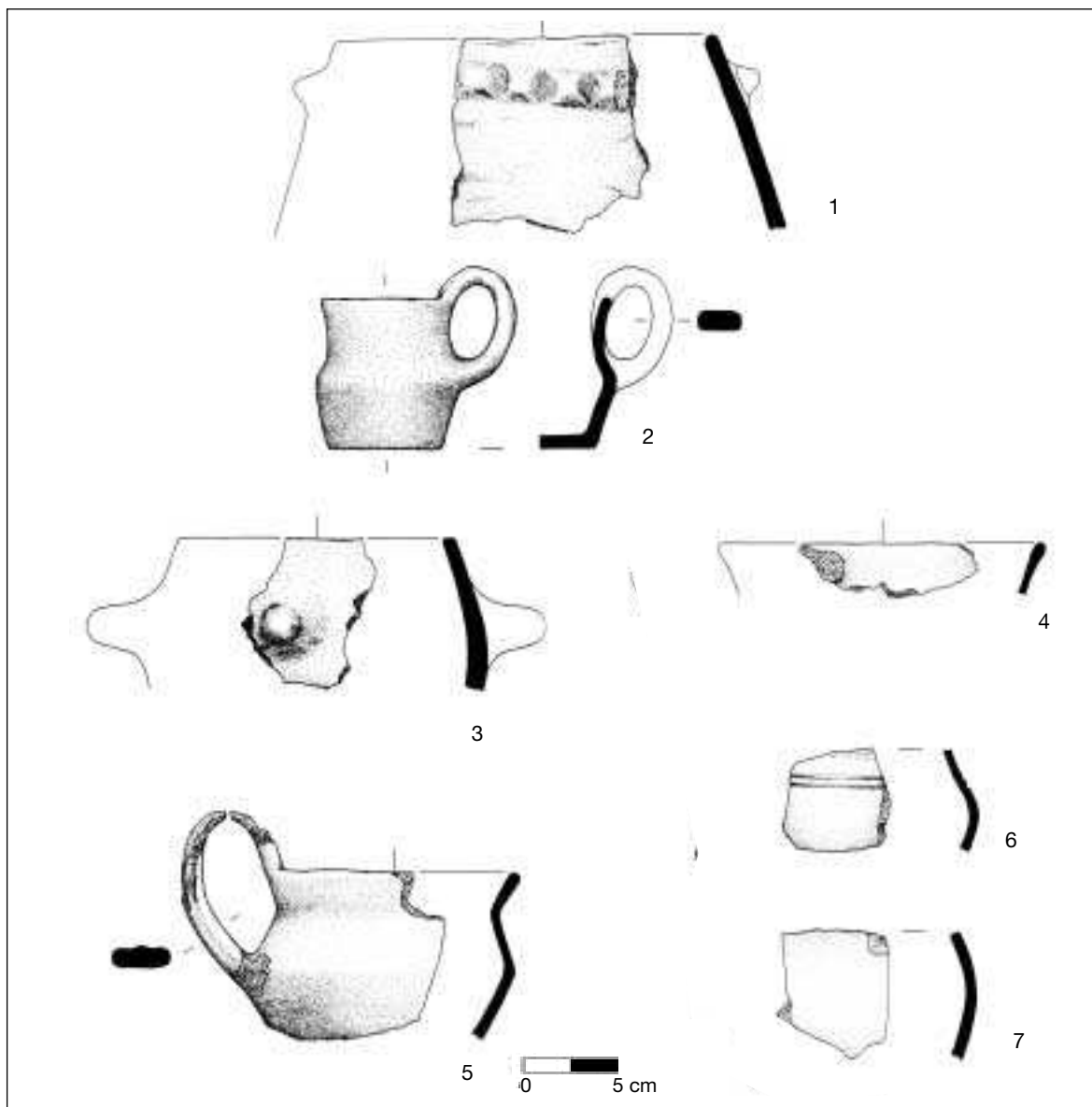
⁴ A korongolt, magas fülű bögrék gyakran együtt jelentkeznek a kora vaskori behúzott peremű tálak korongolt változatával (Medgyesegyháza: KÖRÖS 1945, 1. kép 1, I. t. 80; Sándorfalva-Eperjes: GALÁNTHA 1985, 9. kép 2–9).

7. kép. Polgár-Homok-dűlő — 1–6: a 87. objektum leletanyaga
Fig. 7. Polgár-Homok-dűlő — 1–6: finds from feature 87

eredményezte a kora vaskorban jelentkező új típusok megjelenését. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Polgár-Homok-dűlőn feltárt település kerámiaanyagának legnagyobb része a preszkíta időszak kerámiatípusaival rokonítható. Hasonló, ún. „késő gávai–mezőcsáti típusú” leletanyag ismert Hódmezővásárhely-Solt-Palé-Kása-Szabó tanya lelőhelyről (V. SZABÓ 1996, 38, 44. kép 5–9, 45. kép 1–4).

A polgári telepen előkerült szürke, korongolt kerámia (8. kép 5–7) a középső vaskor felé irányítja figyelmünket.³ A felhúzott szalagfülű, kihajlított peremű, bikónikus testű bögrétípust (8. kép 5) a legelterjedtebb formák között tarthatjuk szá-

8. kép. Polgár-Homok-dűlő — 1–7: a 87. objektum leletanyaga
Fig. 8. Polgár-Homok-dűlő — 1–7: finds from feature 87

mon a középső vaskorban. Ez a típus a szkíta kori leletanyagokban gyakran késő bronzkori–kora vaskori jellegű kerámiával jelentkezik. Csanytelek 16. sírjában egy nagyméretű, kézzel formált, behúzott peremű tállal (GALÁNTA 1981, 9. kép 9, 11), Békéscsaba-Fényesen pedig bütykökkel díszített, behúzott peremű tálakkal együtt került elő (PÁRDUCZ 1943, XI. t. 6, 12, 18, 21, XII. t. 7, XIII. t. 26).⁴ Számos szkíta kori lelőhely kerámiájában megtalálhatjuk a polgári anyagban is jelentkező formák és díszítésmódok különböző változatait. A csanyteleki temetőben az egymásra merőlegesen besimított késő bronzkori díszítési módnak (5. kép 9) (GALÁNTA 1981, 11. kép 1),

Tápiószelén a két párhuzamos bordával tagolt szalagfülnék (PÁRDUCZ 1966, XX. t. 2) és a tagolt bordadíszeknek (PÁRDUCZ 1966, XLII. t. 3, 8, 9, 11–13, 15) kerültek elő jó párhuzamai. A perem alatt ujjbenyomkodással tagolt bordával díszített, hordóalakú polgári edényforma analógiái megvannak Medgyesegyházán (KÖRÖS 1945, I. t. 72), Törökszentmiklóson (CSALOG–KISFALUDI 1985, 3. t. 17, 5. t. 20) és a dunántúli Halimbán (LENGYEL 1959, XXXVI. t. 7).

A bemutatott párhuzamok alapján megállapítható, hogy Polgár-Homok-dűlő kerámiájának legtöbb típusa — így a preszkíta párhuzamokat mutató darabok is — megtalál-

ható az alföldi szkíta kori anyagban. A telep kerámiájában rendkívül markánsan jelen van a megelőző késő bronzkori és kora vaskori fazekasság hatása, ám ennek — amint arra Kemenczei Tibor a szkíta jellegű temetők kapcsán rámutatott (KEMENCZEI 2000, 47; 2001, 34) — a korszakon belül különösebb keltező értéket nem tulajdoníthatunk.

Az eddig leírtakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Polgár-Homok-dűlő lelőhelyen előkerült legtöbb kerámiatípus és díszítésmód, illetve a korongolt kerámiaformák megjelenése világosan

a szkíta korra keltezik a település korát. A leletanyag szkíta időszakon belüli pontosabb elhelyezése jelen tudásunk alapján nem lehetséges, ám a jellegzetes késő bronzkori–kora vaskori fazekas tradíciót tükröző elemek domináns jelenléte a korai szkíta korra utaló kelteztét sejtetik valószínűnek.⁵

Veres János

egyetemi hallgató

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

Irodalom:

- CSALOG, ZS.–KISFALUDI, J. 1985: Skythenzeitliches Gräberfeld von Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. *ActaArchHung* 37 (1985) 307–344.
- GALÁNTA M. 1981: Előzetes jelentés a csanytelek-újhalastói szkíta kori temető ásátásáról – Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek-Újhalastó. *CommArchHung* 1981, 43–58.
- GALÁNTA M. 1985: Előzetes jelentés a sándorfalva-eperjesi szkíta kori temető feltárásáról – Vorbericht über die Ausgrabungen des skythenzeitlichen Gräberfeldes in Sándorfalva-Eperjes. *MFME* 1982–83/1 [1985] 115–128.
- KALICZ, N.–KOÓS, J. 1998: Siedlungsfunde der Früheisenzeit aus Nordostungarn. In: Hänsel, B.–Machnik, J. (Hrsg.): *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12, München–Rahden/Westf. 1998, 423–436.
- KEMENCZEI, T. 1984: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. ArchHung 51, Budapest.
- KEMENCZEI T. 1988: Kora vaskori leletek Dél-Borsodban – Früheisenzeitliche Funde in Süd-Borsod. *HOMÉ* 25–26 (1988) 91–105.
- KEMENCZEI T. 1989: Koravaskori sírleletek az Alföldről az őskori gyűjteményben – Grabfunde der Früheisenzeit von der Tiefebene in der Prähistorischen Sammlung. *FolArch* 40 (1989) 55–74.
- KEMENCZEI T. 2000: Adatok a szkítakor kezdetének kérdéséhez az Alföldön – Beiträge zur Frage des Anfangs der Skythenzeit auf der ungarischen Tiefebene. *FolArch* 48 (2000) 27–53.
- KEMENCZEI T. 2001: Az Alföld szkíta kora. In: Havassy P. (szerk.): *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora – Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene*. Gyulai katalógusok 10, Gyula 2001, 7–36.
- KÖRÖS Zs. 1945: Medgyesegyházi késő-szkíta temető – Gräberfeld aus der späten Skythenzeit in Medgyesegyháza. *FolArch* 5 (1945) 56–59.
- LENGYEL I. 1959: A halimbai (Veszprém megye) koravaskori temető – Могильник раннего железного века в Халимбе – La cimetière du premier âge du fer de Halimba. *ArchÉrt* 87 (1959) 159–169.
- D. MATUZ E. 1999: A Kyjatice-kultúra földvára Szilvásvárad-Töröksánc – Der Erdwall der Kyjatice-kultur in Szilvásvárad-Töröksánc. *Agria* 35 (1999) 5–84.
- PATAY P.–B. KISS Zs. 2001–2002: Az alsótelekes-dolinkai szkítakor temető közöletlen sírjai (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei) – Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes-Dolinka (Die Ergebnisse der Freilegungen der Jahre 1962 und 1964). *FolArch* 49–50 (2001–2002) 79–141.
- PATEK, E. 1968: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. ArchHung 44, Budapest.
- PATEK E. 1990: A Szabó János Győző által feltárt „preszkíta” síranyag. A Füzesabony-Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében – Die von János Győző Szabó freigelegten „preskythischen” Grabfunde. Die neueren Denkmäler der Bestattungen des Typ Füzesabony Mezőcsát im Komitat Heves. *Agria* 25–26 (1990) 61–118.
- PÁRDUZ M. 1943: Szkítakor temető Békéscsaba-Fényesen – A cemetery of the Scythian period in Békéscsaba-Fényes. *ArchÉrt* 70 (1943) 50–63.

⁵ A bemutatott település leleteihez a kerámiaformák és azok díszítésbeli jellegzetességei, továbbá a kronológiai helyzet alapján rendkívül közel áll a Mezőkövesd-Mocsolyáson feltárt település anyaga (KALICZ–KOÓS 1998)

- PÁRDU CZ, M. 1966: The Skythian Age Cemetery at Tápiószele. *ActaArchHung* 18 (1966) 35–91.
- V. SZABÓ G. 1996: A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyűttes alapján – Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád. *MFME–Studia Archaeologica* 2 (1996) 9–109.
- SZABÓ J. GY. 1969: A hevesi szkítakori temető. Hozzászólás az Alföld szkítakori népességeinek kérdéséhez – Das Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit. Beitrag zum Problem der Population des Ung. Tieflandes in der Skythenzeit. *Agria* 7 (1969) 55–128.

Decorated Celtic sword scabbard from Balassagyarmat

Find circumstances

In 1965, József Ódor, a resident of Balassagyarmat presented a number of finds to the Palóc Museum of Balassagyarmat that had probably come to light in the inner city area. The finds included medieval pottery fragments, a rusted iron axe, a fragmentary sword scabbard and a strongly corroded iron chain. Unfortunately, no notes were taken aside from the name of the finder and the date when the finds were presented to the museum; since then, a number of finds were discarded, of which no records remain either. It is therefore also possible that the finds have become mixed up with other ones. What is certain is that after the relocation of the archaeological collection to Szécsény in the early 1970s, the finds of two different periods — the Late Iron Age and the Middle Ages — became part of the same unit. The fragmentary iron sword scabbard and the iron chain undoubtedly belong together culturally, but probably also as regards their original context. The single find, whose chronological position is uncertain, is the iron axe, which will not be discussed here owing to the possibility that it became mixed up with these finds.

Analytical procedures

The form of the scabbard, the suspension loop and the chape can be easily made out with the naked eye, while the details of the ornamentation often remain hidden. The sword was submitted to a number of analyses. A drawing was made of the scabbard before its restoration and several X-ray photos were taken with varying exposition times in order to examine the different metal layers. Several digital photos (with 600 and 1200 dpi resolution) were made of the scabbard after its restoration, enabling the analysis of the scabbard by microscopic enlargement. The engraved pattern of the scabbard was also examined using a binocular microscope. The drawing was prepared using the photos and the results of the microscopic examination (*Fig. 1–2*).

The form of the scabbard

The description of the finds and their typological ordering is based on De Navarro's monograph

(DE NAVARRO 1972) and Lejars' (LEJARS 1994) refinements of this typological scheme.

As far as could be made out from the fragments, the front plate and the reverse tapered evenly towards the tip. The largest width at the scabbard mouth was 5,6 cm, although it seems likely that the original width had been around 6 cm. Even though the fragments cannot be joined, the scabbard's original length can be reconstructed: it was about 65–70 cm judging from the widening of the surviving fragments. The scabbard did not have a midrib.

Type of overlap

Scabbards were usually made from two separate metal plates by folding the wider one over the narrower one. In this case, the front plate was folded over the reverse, although the overlap does not extend over the entire scabbard, ending a little above the chape.

The scabbard mouth

The scabbard mouth is regularly rounded along the front plate (De Navarro A1, Lejars 1); traces of an earlier repair can be made out since the line of the curve cuts into the pattern. The mouth on the reverse is slightly pointed (De Navarro A2, Lejars 2) and probably rose above the curve of the front plate.

The two parallel lines engraved on the ornamented front plate suggest that the mouth was perhaps reinforced with a metal band riveted to the scabbard at its edge (in this case we may assume a Lejars 7 reinforce). This possible reconstruction is indicated by the fact that the two parallel lines widen into a curve, suggesting that they had encircled a rivet head or a circular applied ornament. No indications of a reinforce can be made out on the reverse.

The suspension loop

The suspension loop, fashioned from sheet metal, was riveted to the reverse with two rivets. It has a rounded rhomboidal form, with the upper part more rounded than the lower one (Lejars 9). The suspension loop has a length of 4,5 cm, a width of 2,2 cm, the strap control is 1,7 cm long.

Fig. 1. Balassagyarmat — La Tène iron scabbard and sword chain
 1. kép. Balassagyarmat — La Tène vas kardhüvely és kardlanc

The chape

The V shaped chape protecting the lower part of the scabbard (De Navarro B1; Lejars 5A1) was made from a single metal plate. Its total length was about 25 cm since traces of the chape-bridge can be noted at a distance of 12 cm and 25 cm from the tip of the chape. The chape was folded

over the scabbard. The length of the chape end is 4,4 cm; there are two small bosses (measuring 6 mm) on the upper part and there are two additional, slightly protuberant chape clamps (0,6×1 cm) for ensuring a secure attachment.

Ornamentation

The surviving fragments of the scabbard, and especially the ornamented mouth of the front plate, are heavily burnt. The surface of the hammered iron plate was blistered and cracked in many spots, making the reconstruction of the pattern rather difficult. What can be ascertained is that the ornamental pattern was restricted to the section under the mouth (Szabó–Petres 1a₁) and that it was made up of parallelly engraved lines. The surviving sections of the pattern indicate that the pattern was divided into two parts by the band bordered by the two lines under the scabbard mouth. It has been mentioned above that a reinforce may have been attached to this part. The upper part of the pattern became unproportionately short owing to the repair of the mouth, and a part of the ornamentation may have been lost in the process. The identifiable motifs in the lower part indicate that the decoration was symmetrical along the axis of the scabbard. The reconstructed pattern can be assigned to phase II of the Hungarian Sword Style, characterised by a more abstract spirit in symmetric and

diagonal designs. This stylistic tendency is best exemplified by the scabbards from Bölcske (sword I: SZABÓ–PETRES 1992, Cat. no. 5, Pl. 7), Mokronog (SZABÓ–PETRES 1992, Cat. no. 128, Pl. 119. 2) and Halmajugra (SZABÓ–PETRES 1992, Cat. no. 16, Pl. 16). Phase II of the Hungarian Sword Style can be

dated to the LT C1 on the basis of its typological traits and the known find contexts (SZABÓ–PETRES 1992, 48–50).

The sword chain

The sword chain is made up of figure-of-eight links made from globular sectioned iron wire whose ends were hammered. The last link of the chain is threaded into a larger ring with a pair of three incisions facing each other, two of which are strongly worn.

Rapin assigned this chain type to his type F1, dating this group to between 260–230 B.C. (RAPIN 1995, 284–290). The analysis of the Chotín/Hetény, SK/ cemetery revealed that this chain type first appeared in the second phase of the cemetery, corresponding to the LT B2/C1 transition (GEBHARD 1989, 83–92).

Evaluation of the finds

The find circumstances of these finds are rather uncertain and after the elapse of thirty years they can only be reconstructed to some extent from the articles' state of preservation. Even though the surviving fragments cannot be joined, they undoubtedly came from the same scabbard. The corrosion on the interior of the plates suggests that a sword had been kept in the scabbard and that the sword had been folded in at least one place. The scabbard and the sword chain both show strong traces of burning, suggesting that they came from a cremation burial. It seems likely that the sword scabbard and the twisted sword chain came from the same context.

On the basis of its chape, the scabbard can be assigned to group B of De Navarro's Middle La Tène scabbard types (DE NAVARRO 1972, 151–200). On the other hand, the chape, the scab-

bard mouth, the reconstructed length of the scabbard and the overlap type corresponds most closely to Lejars' group 5A in the typological scheme based on the swords from Gournay-sur-Aronde, corresponding to the LT C1 chronological horizon (LEJARS 1994, 35–36, 49–52). It must be borne in mind, however, that both typochrono-

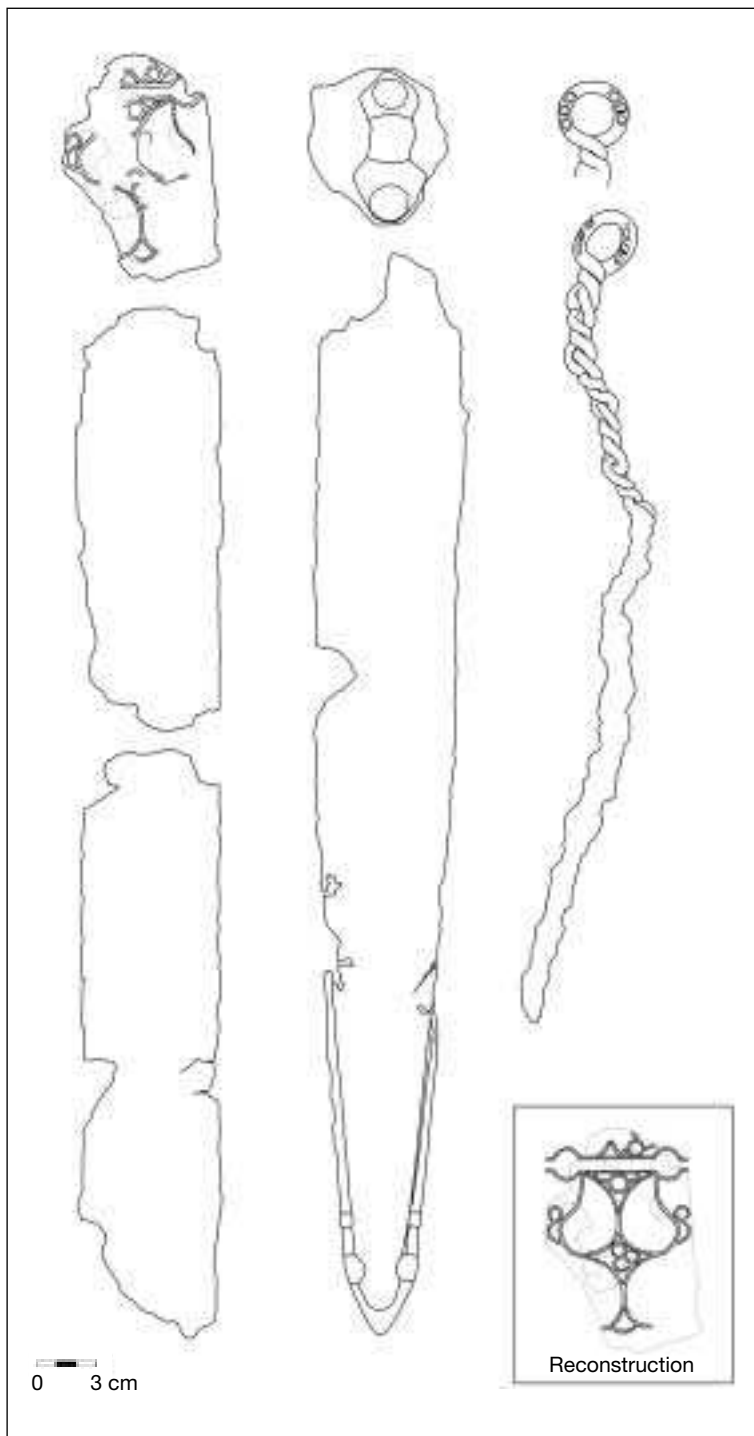

Fig. 2. Balassagyarmat — La Tène iron scabbard and sword chain
2. kép. Balassagyarmat — La Tène vas kardhüvely és kardlánc

logical schemes were elaborated for a representative site and that they are in general valid for the artefacts from that particular region — in other words — these two chronological classifications must be treated with caution in the case of distant analogies (SZABÓ 1974, 246–251). Swords with a comparable scabbard appeared in the third phase of the Chotín cemetery in the Carpathian Basin, corresponding to the LT C1 horizon. It would appear that the sword chain is slightly earlier since this type appears in the second, late LT B2/C1 phase of the Chotín cemetery (GEBHARD 1989, 83–92). This slight chronological difference does not contradict the assumption that the finds came from the same context, which can thus

be dated to the LT B2/C1 phase of the Late Iron Age.

The decorated sword scabbard and the sword chain from Balassagyarmat, as well as a number of other finds brought to light earlier in this area indicate that there was a major Celtic cemetery in this area, probably on the ridge by the Ipoly river under the centre of the modern town.

Károly Tankó

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
csisztat@freemail.hu

(Translated by Magdaléna Seleanu)

References:

- GEBHARD, R. 1989: *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching 11, Stuttgart.
- LEJARS, TH. 1994: *Gournay-sur-Aronde III. Les foureaux d'épée. Le sanctuaire de Gournay-sur-Aronde et l'armement des Celtes de La Tène moyenne*. Paris.
- DE NAVARRO, J. M. 1972: *The finds from the site of La Tène. Vol. I. Scabbards and the swords found in them*. London.
- RAPIN, A. 1995: Proposition pour un classement des équipements militaires celtiques en amont et aval d'un repère historique: Delphes 278 avant J.-C. In: Charpy, J.-J. (ed.): *L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C.* Sceaux 1995, 275–290.
- SZABÓ, M. 1974: Review of J. M. De Navarro: Scabbards and the Swords found in them. *ActaArchHung* 26 (1974) 246–251.
- SZABÓ, M.–PETRES, É. 1992: *Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*. Inventaria Praehistorica Hungariae 5, Budapest.

A tiszai kultúra szőttés-jellegű díszítésvilágának kapcsolata a szövés- és gyékényfonás motívumaival

A késő neolitikus tiszai kultúra klasszikus időszakának geometrikus motívumokból felépülő kerámiadíszítését textilstílusnak nevezte el Csalog József 1941-ben, bár a motívumokat a gyékény- és vesszőfonással is kapcsolatba hozta (CSALOG 1941, 5). Elmélete szerint a leszótt, vagy lefont motívumok átkerültek az edényfelületekre, ahol némi módosulással alkalmassá váltak az új hordozóanyag díszítésére is. Kutatásai során továbbra is foglalkoztatta, melyik technika lehetett a nagyon szabályos mintázási módszer előképe. A kérdés azóta is időszerű, mivel az őskoros tanulmányokban vagy gyékény, vagy textilstílusúnak jelölik e díszítésmódot a kutatók.

Az edények falán negatív formában, lenyomatokban fennmaradt gyékényfonatok és szőttések, valamint a készítésükhöz szükséges módszerek vizsgálata alapján próbálok választ adni a kérdésre.

Mivel jellemezhető a két fenti technika, és jellegzetességeik hogyan jelenhetnek meg a kerámiadíszítésben? A lenyomatokon látható négyzetrendszeres szerkezetű fonástechnika sokban hasonlít a szövésre. A szövésnél a puha, rugalmas fonal, a fonásnál a hasított gyékénylevél merev szálai kereszteződnek derékszögben (CSALOG 1962, 309–310). A néprajzkutatók egy része ezért lényegében azonosnak tartja a két technikát (JUHÁSZ 1991, 464). A különbséget a felhasznált nyersanyag állaga, valamint a készítéshez szükséges technikai háttér jelenti. A fenti négyzetszerkezetes gyékényfonáshoz nincs szükség másra az emberi kézen kívül. A merev gyékényszalagok párhuzamosan egymás mellett fekszenek és a kezdő összefűzés után a fonó soronként haladva kézzel nyitja szét azokat. A szálakat szabályszerű sorrendben felemeli az egyik kezével, majd az így keletkezett nyíláson keresztül derékszög irányban bevezeti a keresztező gyékényszalagot. A szövés műveletéhez viszont mesterségesen meg kell feszíteni a puha rugalmas fonalakat, mert e nélkül elhajlanának. A feszítőerőt valamilyen keretszerkezet, leggyakrabban szövőszék jelenti (NAGY ET AL. 1993, 16).

Az 1950-es években Csalog József részletesen elemezte és papírcsíkokkal leszótte a tiszai kultúra klasszikus időszakában alkalmazott motívumok egy részét. E vizsgálatok során Endrei Wal-

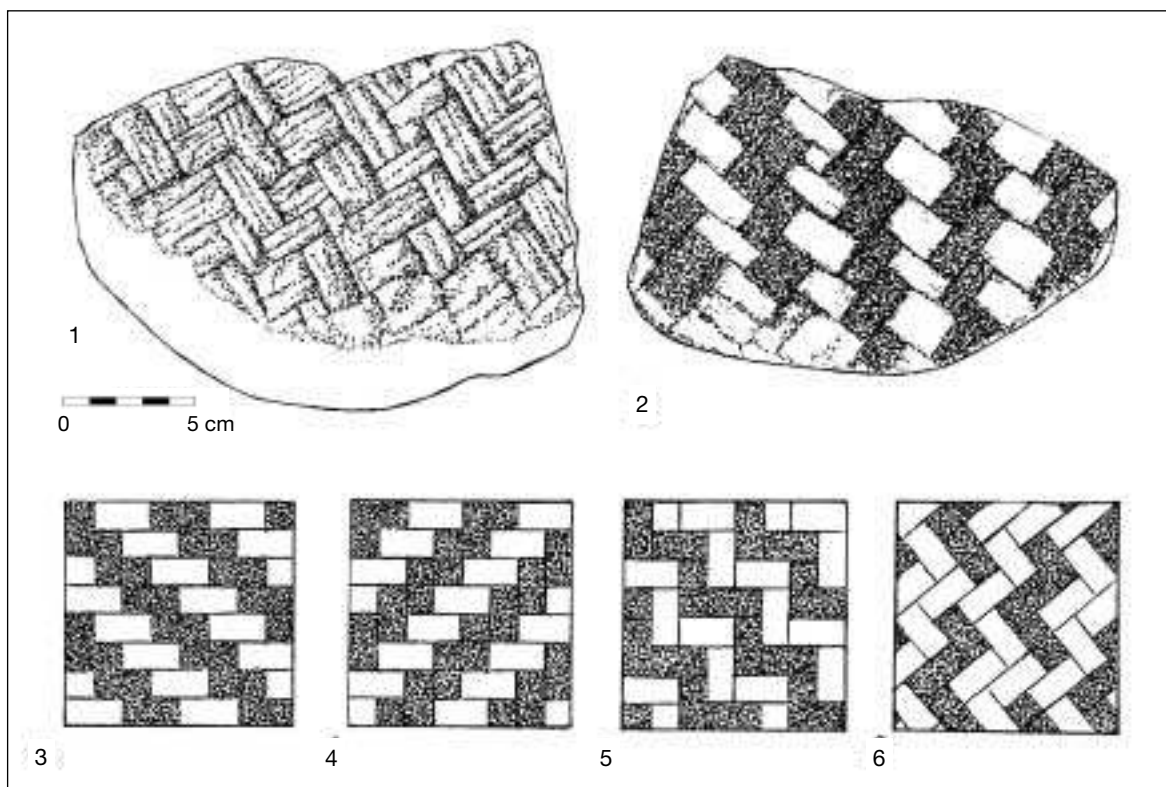
ter technikátörténész felhívta Csalog figyelmét arra, hogy a szabályosan ismétlődő motívumsorozatok térkitöltő elrendeződésekor mindig megtalálható egy átlós eltolódás valamelyik irányba. Ez Csalog meglátása szerint a gyékényfonás munkamódszeréből adódik, ahol a szegélytől átlósan indulnak a minták (CSALOG 1955, 39–41). Körülbelül negyven darabból álló motívumgyűjteményt készített, de a rendelkezésére álló régészeti leletanyag alapján mindössze két szálkereszteződési változatot tudott elkülöníteni. Négy kökénydombi gyékénylenyomatot vizsgált, amelyek edényalj töredékek külső felszínén maradtak meg. Kísérletéhez a negatív formákról gipsz pozitívet készített, és az egymásra merőlegesen futó szalagokat eltérő árnyalatúra festette be, így láthatóvá vált az alapvető szálkereszteződés, vagy más szóval szálkötés. Ezekből öt mintát tudott létrehozni aszerint, hogy milyen sorrendben ismétlődtek a derékszögben futó, eltérő árnyalatú szálak. Kísérleteiből kitűnt, hogy az öt egyszerű motívum mindegyike megtalálható a kerámiadíszítésben és magán hordozza a korábban csak feltételezett jellegzetességeket (CSALOG 1956, 183–185, 1–2. kép; 1966, 26–32, 1. kép, 3. kép, 5. kép, II. t. d–h).

A Csalog által bemutatott sávosan eltolódó szögletes minták a szálkötések törvényszerűségéből adódnak. Szabályszerűen ismétlődve, két vagy több szál fölött lebegve áthalad az őket derékszögben keresztező szál, majd alul bújik át két vagy több szál alatt, ezután ismét felül ível át. A következő sorban megmarad ugyanez a kihagyási szabály, de egy szállal odébb ugorva történik. A harmadik sornál megint eggyel eltolódnak a kereszteződések, és már láthatóan kirajzolódnak a diagonális bordák. Így előrajzolás és tervezés nélkül valóban magából az ismétlődő munkafolyamatból mechanikusan jön létre e lépcsőzetes mintázat. A domborúan kiemelkedő lebegő szálakat eltérő árnyalatúra festve jól láthatóvá válik a kialakult minta. A fent leírt módszer elnevezése sávoly, angolul *twill* (ADOVASIO 1977, 99).

Régészeti példák

1. gyékénylenyomatok

A 2 felett–2 alatt kötésű, legegyszerűbb diagonális sávolyra példának hozható a Hódmezővásár-

1. kép. Hódmezővásárhely-Kökénydomb — 1: gyékénylenyomat edényaljon, 2: plasztilin pozitív a lenyomatról, 3–6: 2–2-es diagonális sávoly mintavariációi

Fig. 1. Hódmezővásárhely-Kökénydomb — 1: plaited rush mat imprint on a vessel base, 2: plasticine positive of the imprint, 3–6: pattern variations of a 2–2 diagonal twill

hely-Kökénydombon előkerült gyékénylenyomat (CSALOG 1956, 1. kép) (1. kép 1).¹ A felületéről készült plasztilin pozitíven látszik a valós jobb irányba tartó átló (1. kép 2). Ez az ún. „Z” diagonális sávolykötés a nagybetű szárának iránya alapján (NAGY ET AL. 1993, 32) (1. kép 3).

A lengyeli kultúra második szakaszából származó, Kup-Egyesen² felszínre került edénytöredék alján az átlósan emelkedő lépcsős sorokból álló mintázat megtörik, és ellenkező irányban folytatódik, majd ismét megtörik, így ék alakú sorozat jön létre (3. kép 3).

A hamadik gyékénylenyomaton, mely szintén Kökénydombról származik³ (BANNER 1930, Taf.

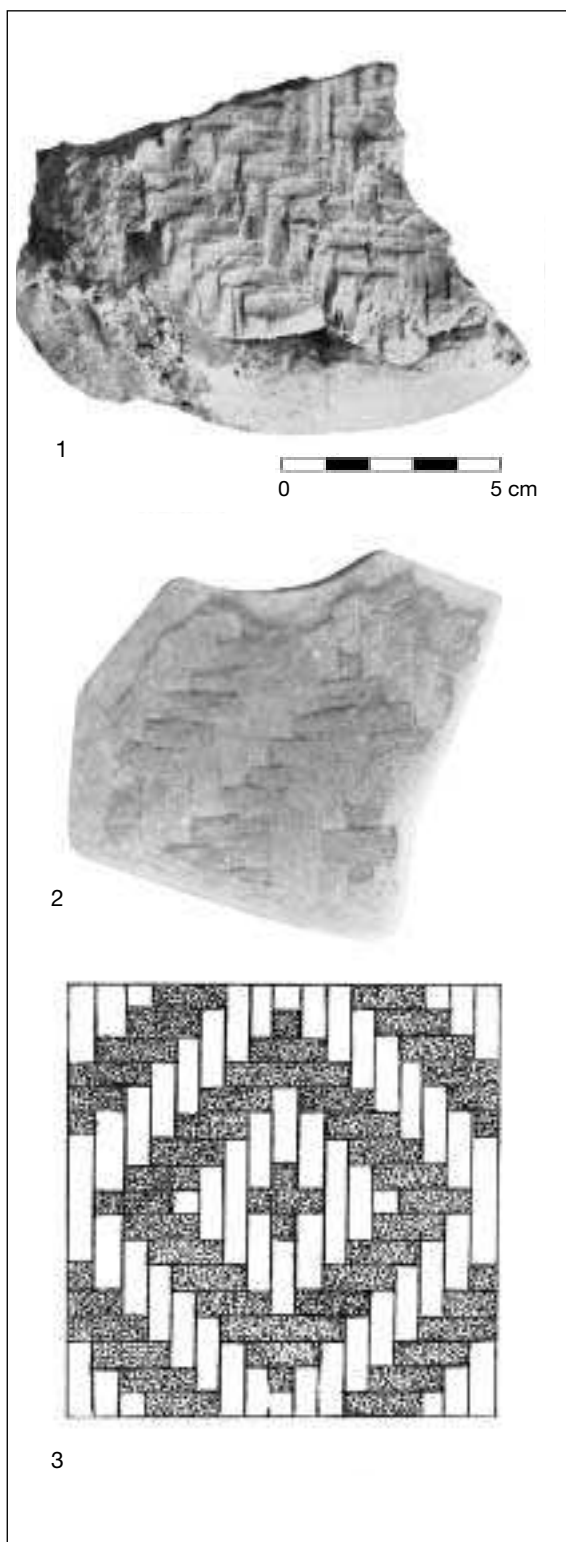
VII. 10; CSALOG 1966, 1. kép) rombusz motívum alakul ki a szembeforduló ékmintából (2. kép 3).

E három bemutatott fonatváltozat a sávolytechnika alaptípusait képviseli, amelyből több bonyolultabb mintázat levezethető. Csalognak a diagonális és az ék típust sikerült azonosítania. Adovasio szintén a fenti három alaplínt különítette el a sávolykötésnél (ADOVASIO 1977, 121). A negyedik változat a négyzetrendszeres technikán belül az egyszerű alul-felül kereszteződő vászonszövés. A Kárpát-medencei leletanyagban Füzes Miklós írta le az eddigi egyetlen ismert példát a dunántúli vonaldíszes kultúrához tartozó Bazsi lelőhelyen talált lenyomat nyomán (FÜZES 1990, 176, 16. ábra). A szerző összegyűjtötte és közölte a neolitikum textil- és gyékénylenyomatait, a nyersanyag meghatározáson túl szövéses-technikai leírást is adva (FÜZES 1990). A gyékényfonatok keskenylevelű (*Typha angustifolia*), vagy széles levelű gyékény (*Typha latifolia*) hasított leveléből készültek (JUHÁSZ 1991, 469). A nyersanyag nem mindig megállapítható. E növények élettere az alluviális, mocsaras vidék (VIDÁK–NAGY–ROBOTKAY 2001, 11). A tiszai kultúra vízpartokhoz közel létesült te-

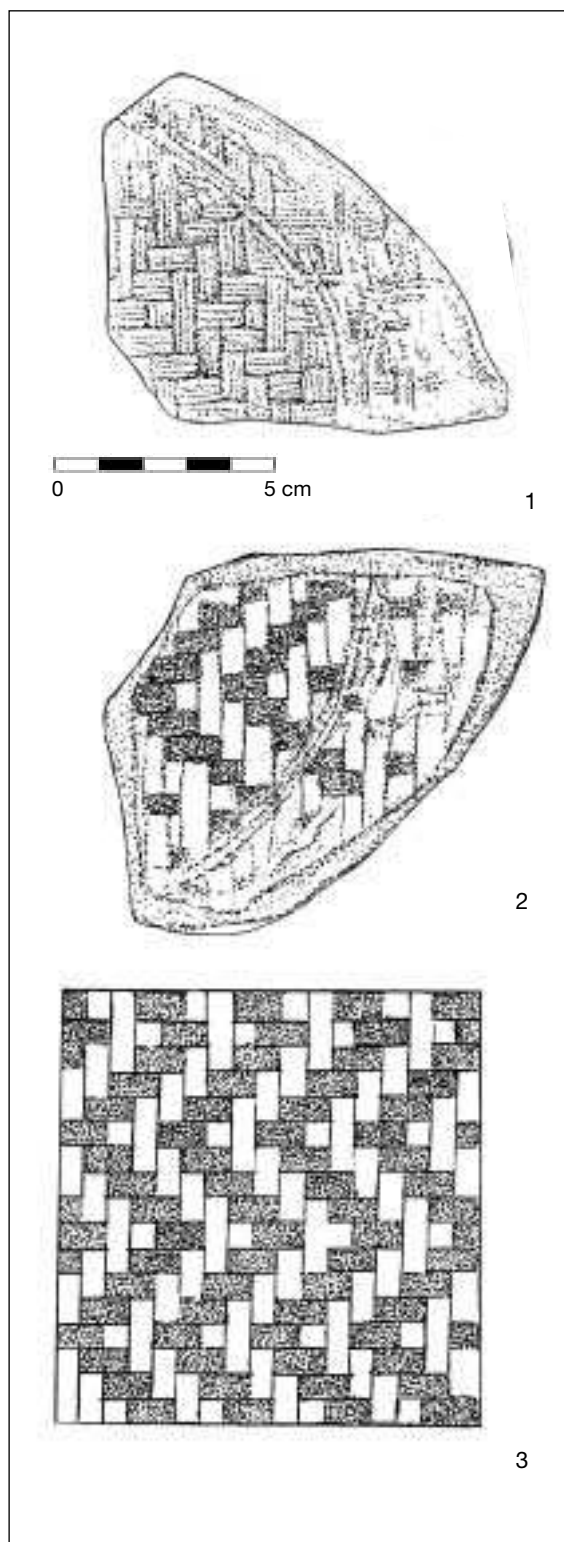
¹ Tornyai János Múzeum Ltsz.: 61.11.30. Ezúton szeretném megköszönni a múzeum igazgatójának, Nagy Verának, hogy engedélyezte a kutatást és Tóth Katalinnak, hogy munkámat mindenben segítette.

² Közöletlen, leltározatlan. T. Biró Katalin és Regénye Judit 2002-es ásatási anyagából származik. A Magyar Nemzeti Múzeum Új Szerzemények kiállításán volt megtekinthető 2002-ben. Köszönöm az ásatóknak, hogy a leletet átengedték feldolgozásra.

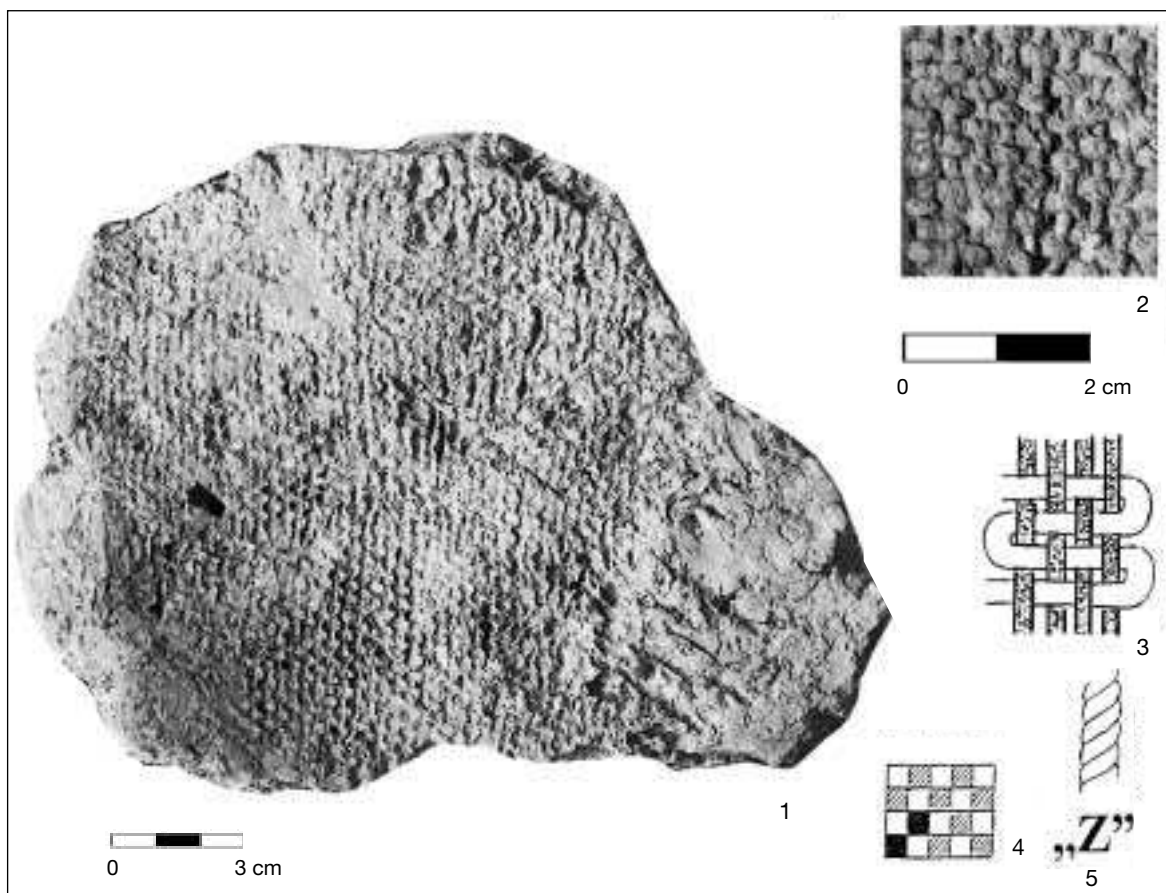
³ Tornyai János Múzeum, Ltsz.: 43.43.30.

2. kép. Hódmezővásárhely-Kökénydomb —
 1: gyékénylenyomat edényaljon,
 2: gipsz pozitív a lenyomatról (CSALOG 1966, 1. kép nyomán), 3: rombusz alakú sávolykötés
Fig. 2. Hódmezővásárhely-Kökénydomb —
 1: plaited rush mat imprint on a vessel base,
 2: gypsum positive of the imprint
 (after CSALOG 1966, 1. kép), c: lozenge twill

3. kép. Kup-Egyes —
 1: gyékénylenyomat edényaljon,
 2: plastilín pozitív a lenyomatról,
 3: ék alakú sávolykötés
Fig. 3. Kup-Egyes —
 1: plaited rush mat imprint on a vessel base,
 2: plasticine positive of the imprint,
 3: chevron twill

4. kép. Hódmezővásárhely-Kökénydomb — 1: textillenymat edényaljon, 2: fotónagyítás a lenymat részletéről,

3: sematikus rajz a vászonszövésről, 4: vászonszövés kötésrajza, 5: „Z” irányú sodrat

Fig. 4. Hódmezővásárhely-Kökénydomb — 1: textile imprint on a vesse base, 2: enlargement of a section of the imprint,

3: schematic drawing of the linen weave, 4: drawing of the linen weave, 5: “z” twistill

lepeinek lakossága könnyen elérhető nyersanyag-hoz jutott. A lengyeli kultúra dunántúli lelőhelye, Kup-Egyes is egy patak, a Bittva partján fekszik (T. BIRÓ–REGENYE 2002, 1).

2. textillenymat

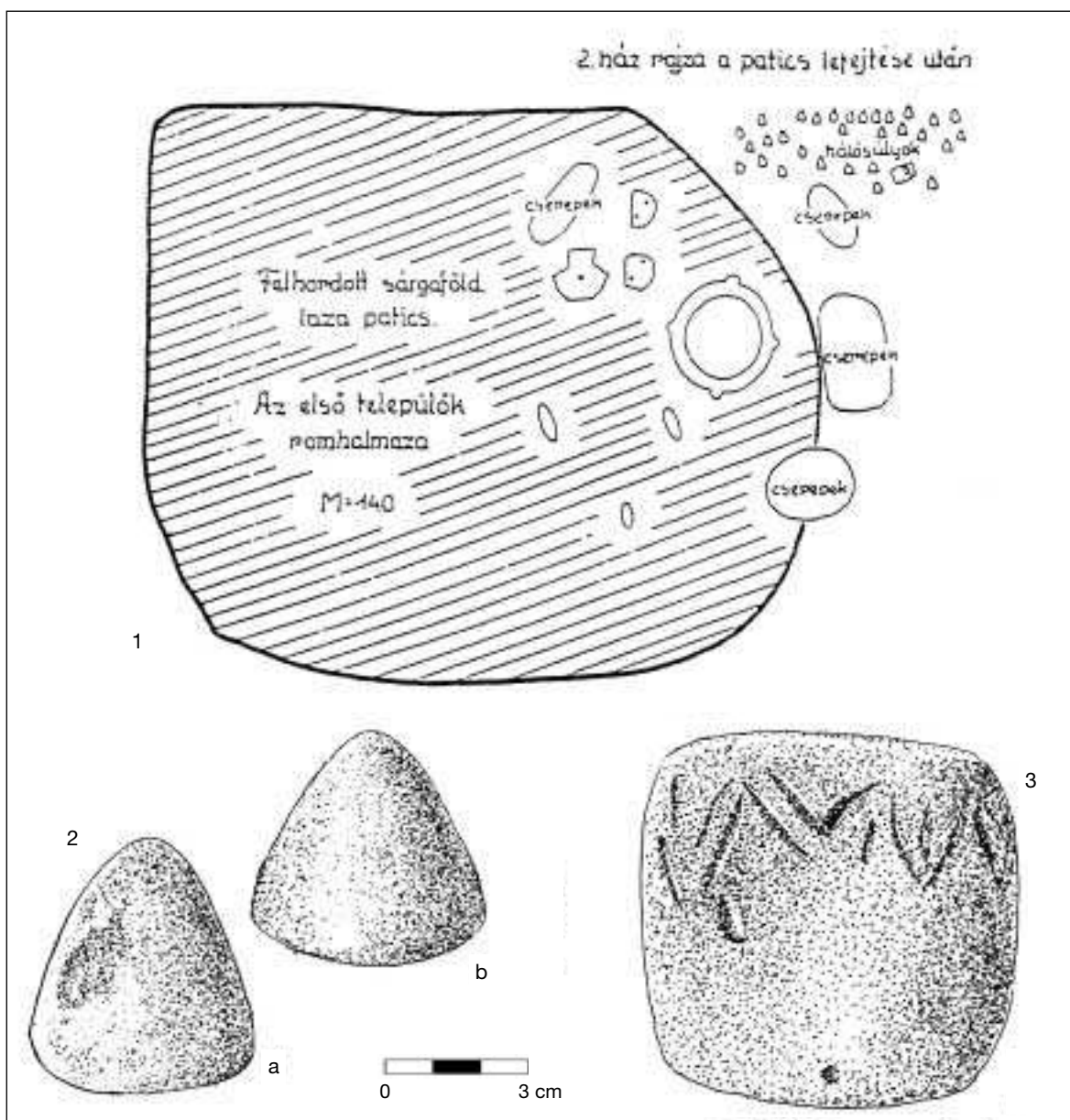
A fenti sávolynak textilszállal is megszöhetők, de a Kárpát-medence kora neolitikumától a késői időszakig nincs példa a szállebegésből és átlós eltolódásból adódó mintázatra a korabeli textillenymatokban. Kizárólag mintázat nélküli darabok láthatóak a közölt leletanyagban (Hódmezővásárhely-Kökénydomb: CSALOG 1956, 19–20; Aszód: KALICZ 1985, 85, 3. kép; T. BIRÓ 1992, Fig. 18; Gyomaendrőd-Endrőd és több, ismeretlen lelőhely: FÜZES 1990, IV. t. 1–4, V. t. 5, XII. t. 1–2; Endrőd, Szarvas, Örménykút: MAKKAY 2001, Fig. 1–17). A tiszai kultúra kökénydombi, 1929-es ásatásáról származó textillenymat a leltárkönyv bejegyzése szerint zsákvászon (4. kép).⁴ Szabályos vászontechnikával készült, azaz egy fenn, egy

lenn szálkeresztződésével szőtt textília. Szálsűrűsége 7/9 cm²-ként.

Felmerül a kérdés, hogy miért nem jelenik meg sem ezen a szöttesen, sem a többin a szállebegésből adódó mintázás, ami a gyékényfonatok mind-egyikére jellemző? Lehet, hogy csak a munkafolyamatok során használt egyszerű darabok maradtak volna fenn?

A válasz inkább a tanulmány kezdetén említett technikai feltételekben kereshető. A textilszövet létrehozásához szálleszítő szerkezetre van szükség, ami pótolja a fonalak merevségét. Bár a szövés már a felső paleolitikumban megjelent, a keretszerkezet valószínűleg teljes egészében szerves anyagból készült, így semmi nyoma nem maradt (SOFFER–ADOVASIO–ILLINGWORTH 2000, 613). A kora neolitikumban szövőállványról lezuhant nehezekek jelzik az egykori szövőszék helyét. Általában két sorban,

⁴ Tornyai János Múzeum, Ltsz: 43.43.30.

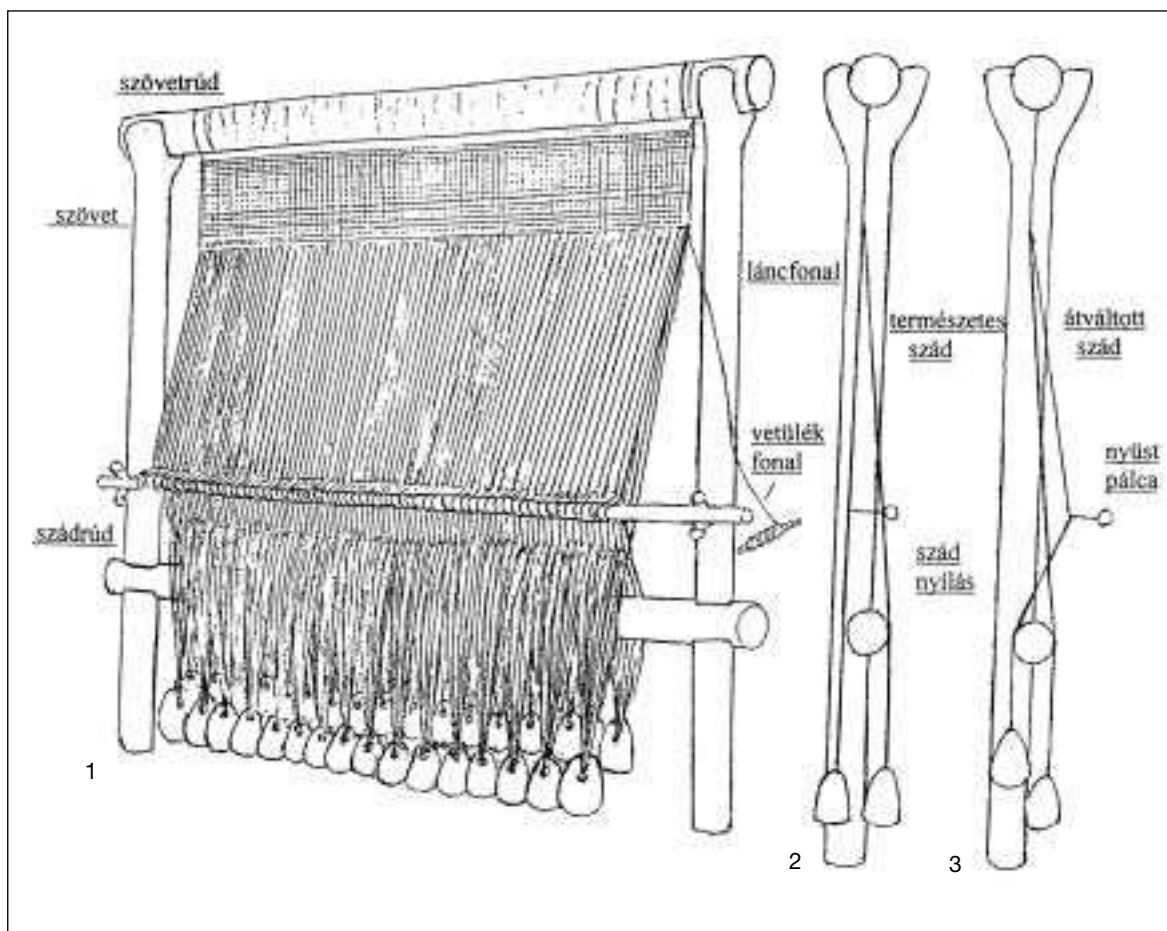
5. kép. Hódmezővásárhely-Kökénydomb — 1: in situ szövőszék maradványa a 2. házban (BANNER-KOREK 1949, 2. kép nyomán),
2a–b: két nehezék a szövőszékből (BANNER-KOREK 1949 IX. t. 74–75. nyomán),
3: a szövőszék hengeres nehezéke (BANNER-KOREK 1949, IX. t. 72. nyomán)

Fig. 5. Hódmezővásárhely-Kökénydomb — 1: in situ remains of a warp-weighted loom in house
2 (after BANNER-KOREK 1949, Fig. 2),
2a–b: two loom weights (after BANNER-KOREK 1949, Pl. IX. 74–75),
3: cylindrical loom weight (after BANNER-KOREK 1949, Pl. IX. 72)

vagy egy kupacban találhatóak. A legkorábbi maradványok a Kárpát-medencéből származnak, a Körös-kultúra lelőhelyéről, Tiszajenő-Szárazérpartról. Itt két négyszögletesre kifaragott póznalyuktól 1 m-es távolságban 7 db kónikus nehezék feküdt egy kupacban (SELMECZI 1969, 19; TRINGHAM 1971, Fig. 14; RACZKY 1976, 1–2. kép). A másik korai maradvány a Çatal Hüyükben talált nehezékhalom a Kr. e. VII. évezredből (BROUDY 1979, 23). Itt textildarabok is

fennmaradtak a VI. szinten. Az egyik darab szélén kezdőszegély látható, ami a nehezékes szövőszéken szőtt textilek felvetéséhez szükséges (MELLAART 1967, 219; BROUDY 1979, 31).

A későbbi időszakokból ismert „in situ” szövőszékek szintén a Kárpát-medencéből származnak. Dévaványa-Simaszigeten a középső neolitikus szakálhái kultúra egyik házának északi sarkában feküdt 30 nehezék két sorban (KALICZ-

6. kép. 1. Nehezékes szövőszék rekonstrukciója, 2. természetes szádneyítés, 3. átváltott szádneyítés

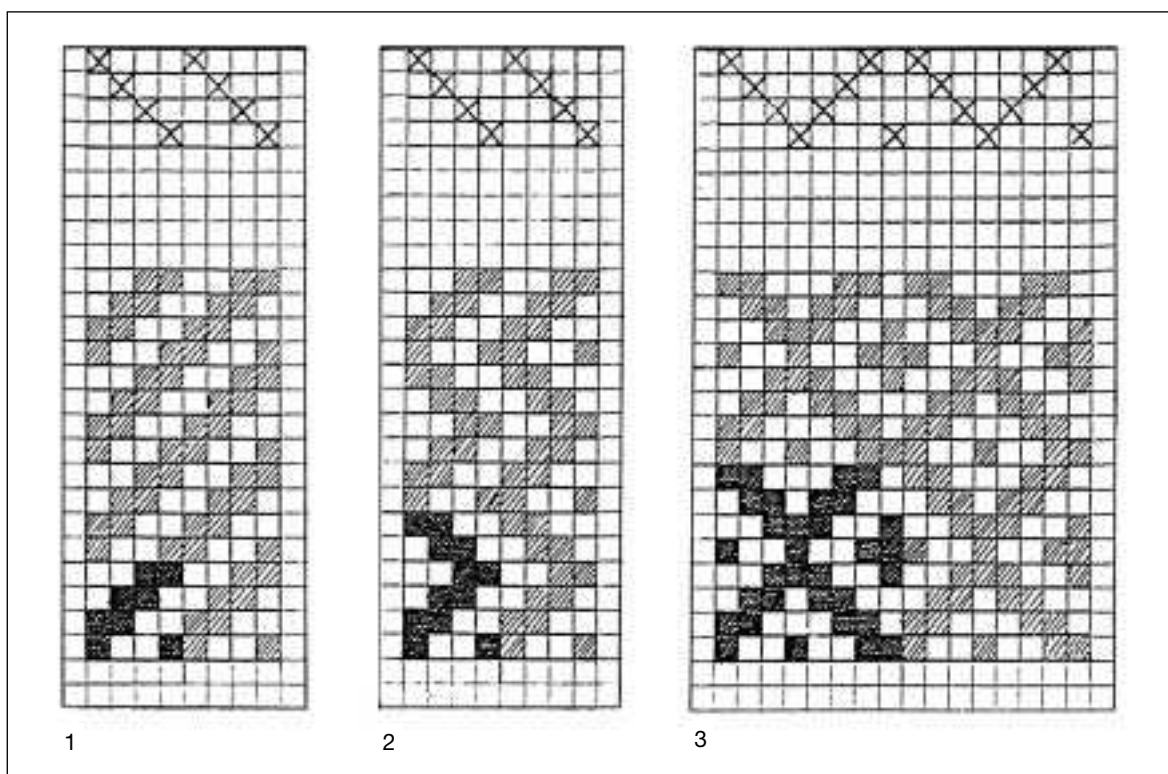
Fig. 6. 1. Reconstruction of a warp-weighted loom, 2. natural shed, 3. counter shed

MAKKAY 1977, Abb. 34). Szarvas 21. lelőhelyen a késő szakálhái-kora tiszai kultúra idejére keltezhető ház padlóján Makkay János leírása szerint két sorban feküdtek a lapos, ívelt sarkú, háromszög alakú nehezékek (MAKKAY 2001, 35, Fig. 21–22). Aszódon a lengyeli kultúra településén, a 2. számú ház romjai alatt 32 nehezék hevert egy halomban (KALICZ 1985, 52). A tiszai kultúra tell-telepén, Szegvár-Tűzkövesen a házak sarkában heverték a fennmaradt nehezékek. Valószínűleg minden házhoz tartozott egy szövőszék (KOREK 1987, 53).

A szövőszékek felépítményeire csak közvetett információk utalnak. A neolitikumtól a vaskorig néhány ábrázolás, néprajzi párhuzamok, illetve maguk a régészeti maradványok. A legkorábbi ábrázolás Badariból, Észak-Egyiptomból származó újkőkori (Kr. e. 4400) tál, melynek belsejében vízszintes és függőleges szövőszék ábrázolása látható (SINGER 1955, 432). A függőleges állványt átmeneti típusnak tartja több kutató a gyékényfonás és textilszövés közt. Feltételezik, hogy a me-

revebb szálak anyagok, például sodrott gyékény szövése hasonló állványon folyt, ezért hiányoznak a szálak aljáról a nehezékek. A valcamonikai bronzkori sziklavészetek, a Hallstatt-kultúra sopron-várhelyi urnájának ábrázolásai és a klasszikus görög vázafestmények hasonló állványt mutatnak, de alul ott függenek a szálakon a nehezékek (BARBER 1990, 3.11, 3.24, 3.26, 13.3). A legközelebbi néprajzi párhuzamokat a Skandináviában máig használt nehezékes szövőszékek jelentik (HOFFMANN 1974).

Az itt bemutatásra kerülő hódmezővásárhelyi-kökénydombi szövőszék maradványai az 1942-es ásatáson kerültek napvilágra (BANNER-KOREK 1949, 12, 4. kép). Fennmaradt 30 darab kis kúp alakú nehezéke, melyek a 2. ház északi hosszanti fala mentén, a házalapon kívül feküdt megközelítőleg két sorban (5. kép 1). A sorok keleti végénél egy nagyobb, hengeres formájú példány is látható. Palástján három benyomott kör alakú mélyedés és kettős zeg-zug vonal található (5. kép 3).

7. kép. A sávolyszövés alapmintái — 1: diagonális, 2: ék, 3: rombusz (LANDGRÁF–PENKALA–SZITNER 2001, 42 nyomán)
Fig. 6. Basic motifs of twill weaving — 1: diagonal, 2: chevron, 3: lozenge (after LANDGRÁF–PENKALA–SZITNER 2001, 42)

A kisméretű darabokat nem lehetett biztosan beazonosítani a múzeumi leltárkönyvben. A közölt fényképekhez (BANNER–KOREK 1949, 12. XI. t. 74–75) (5. kép 2) hasonló 7 db kis nehezék adatai a következők: Ma.: 4,9–7,0 cm, S.: 32–62 g, alsó Á.: 4,2–5,0 cm. A megtalált nagyobb henger nem sokkal magasabb a többinél: Ma.: 6,3 cm, ellenben jóval nehezebb: S.: 29,5 g. Á.: 7 cm, lyuk Á.: 1,7 cm.

A nehezékek helyzetük és méretük alapján támpontokat adnak a korabeli szövés mód rekonstruálásához az említett ábrázolások, régészeti leletek és néprajzi példák segítségével.

Felvetés és szövés

Skandináv néprajzi példák alapján lehet képet alkotni a nehezékes szövőszék működéséről. Az állvány felső rúdja egy előre szőtt kezdőszalagot erősítenek. A szalag elkészítéséhez szövőkártya szükséges. Erről lógnak le a függőleges szálak, amelyeket előbb kettéosztottak első és hátsó sorra, majd nehezékeket kötnek hozzájuk szálcsoportonként két sorban (HOFFMANN 1974, 64–65). A régészeti maradványként fennmaradt nehezékhalmban gyakran látni egy vagy két nagyobb, esetleg más alakú nehezéket általában a sor végén, pl. Szarvas 21 (MAKKAY 2001, Fig. 21–22, Fig. 28), Szegvár-Tűzköves „L” ház (KOREK 1972, 32) (5. kép 1, 3). Utóbbinak az a feladata, hogy a

készülő szöttes széleit egyenesre feszítse, valamint kiegyensúlyozó szerepe is volt (BARBER 1990, 96; HORVÁTH–MARTON 1998, 252). A lapp néprajzi párhuzamok is ezt az elképzelést támasztják alá (HOFFMANN 1974, 65). A két nehezéksort az állvány alsó részén lévő szádrúd tartja távol egymástól két sorban. A szálak váltása nyüstpálca segítségével történik, amely a szövőszék előtt két kiálló tartón fekszik vízszintesen. Hozzákötnék minden hátsó fonalat. Ha a szövő maga felé húzza, a szövőszék teljes szélességében szétválasztja a szálakat, ezzel mechanizált munkafolyamattá téve a szövést. A keletkezett nyíláson (szádníllás) lehet áthúzni a fonalat lapos csontra esetleg fadarabra tekerve. Ellenkező irányban a szádrúd biztosítja a megfelelő távolságot. A szövés felülről lefelé halad (BARBER 1990, 91).

A fent leírt egyenyűstös szövőszékekkel csak egyszerű vászon szötteseket lehetett előállítani.

A 2–2-es sávoly kialakításához is legalább 3 nyüstre és a nehezékeket alul szétváltó szádrúdra volt szükség. A több nyüstöt alkalmazó nehezékes szövőszék csak a késő bronzkorban jelent meg, majd a vaskorban, a Hallstatt C és D időszakban terjedt el Nyugat-Ázsiában és Európában a Rhône és a Maas vonaláig (GOOD 1995, 333).

Megállapítások és következtetések

A Kárpát-medence késő neolitikus leletanyagában a lenyomatok formájában fennmaradt gyékényfonatok és szőttesek készítésének alapelve megegyezik: egymásra merőleges szálak kereszteződnek egymással. Míg a fonatok felületét beborítja a sávolykötésnek nevezett átlós szerkezetű folytatólagos mintázat, addig a textilszőttesekre a legegyszerűbb minta nélküli vászonkötés jellemző. Az eltérés oka a technikai feltételekben kereshető. A fenti négyzetszerkezetes fonáshoz nincs szükség eszközökre, mert a merev gyékényszalagok kézzel szétválaszthatóak. A puha fonalszálakat mesterségesen kell megfeszíteni valamilyen szerkezettel. Az akkoriban alkalmazott nehezekes szövőszék a homogén felületű textilek alapján egynyüstös modell lehetett. A nyüstszerkezet a fonalszálak mechanikus szétválasztását biztosítja. Csak a bronzkortól kezd elterjedni Európában a több nyüst

használata, amivel a már gyékényfonásból ismert átlós szerkezetű alapmotívumokat kezdték szőni (BARBER 1990, 163–185). Így elmondható, hogy a szövésben használatos sávolyminták a gyékényfonásban már korábban jelen voltak, és előképet jelentettek a textilminták számára.

A tiszai kultúra folytatólagosan ismétlődő és átlós irányba eltolódó kerámiamintái követik a gyékényfonatok készítése technikájából eredő sajátosságokat. Az alapvető gyékényminták némi módosulással megjelennek a kerámiafelületeken. Mivel a korabeli szövéstechnikával hasonló motívumok még nem készültek, valószínűleg a gyékényművesség hatott a kerámiadíszítésre.

Richter Éva

egyetemi hallgató

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

Irodalom:

- ADOVASIO, J. M. 1977: *Basketry Technology*. Chicago.
- BANNER J. 1930: A kökénydombi neolithkori telep – Die neolithische Ansiedlung von Kökénydomb. *Dolg* 6 (1930) 49–158.
- BANNER J.–KOREK J. 1949: Negyedik és ötödik ásátás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon – Les campagnes IV et V des fouilles pratiquées au Kökénydomb de Hódmezővásárhely (3–8 Août 1942, 2 Août–Septembre 1944). *ArchÉrt* 76 (1949) 9–25.
- BARBER, J. W. 1990: *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*. Princeton.
- T. BIRÓ K. 1992: Adatok a korai baltakészítés technológiájához – Data on the technology of early axe production. *Pápai Múzeumi Értesítő* 3–4 (1992) 33–79.
- T. BIRÓ K.–REGENYE J. 2002: *Kup-Egyes. Újkőkori település ásátásának eredményeiből*. (Kiállításvezető) Kup.
- BROUDY, E. 1979: *The book of Looms. History of the Handloom from Ancient Times to the Present*. Hannover–London.
- CSALOG J. 1941: A magyarországi újabb-kőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja – Die Chronologie der Bükker- und der Theisskultur. *FolArch* 3–4 (1941) 1–27.
- CSALOG J. 1955: A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez – Die Beziehungen der Theiss-Kultur zu den neolithischen Nachbarkulturen. *FolArch* 7 (1955) 23–44, 227–230.
- CSALOG J. 1956: Újkőkori gyékénylenyomat Kökénydombról – Imprints of matting on neolithic wares from Kökénydomb. *ArchÉrt* 83 (1956) 183–185.
- CSALOG J. 1966: A legújabb kökénydombi fonatlenyomat tanulságai – Die Lehren des neuesten Geflechtabdruckes von Kökénydomb. *MFME* 1964–1965 [1966] 17–45.
- CSALOG Zs. 1962: Magyar népi fonástechnikák. *Ethnographia* 73 (1962) 302–323.
- FÜZES M. 1990: A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és rézkor) növényleletei magyarországon (archaeobotanikai vázlat) – Die Pflanzenfunden in Ungarn der Anfänglichen Entwicklungsphase des Ackerbaues (Neolithicum und Kupferzeit.) *Archaeobotanische Skizze. Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1 (1989[1990]) 139–238.
- GOOD, I. 1995. Notes on the Bronze Age textile fragment from Hami Xinjiang. *JIES* 23 (1995) 319–345.
- HOFFMANN, M. 1974: *The warp weighted loom. Studies in the History and Technology of ancient Implement*. Oslo.
- HORVÁTH, T.–MARTON, E. 1998: Prehistoric spinning and weaving objects from the Carpathian Basin (Hungary). In: Költő, L.–Bartosiewicz, L. (eds): *Archeometrical Research in Hungary II*. Budapest–Kaposvár–Veszprém 1998, 249–257.
- JUHÁSZ A. 1991: Vessző, gyékény, szalma és más növényi nyersanyagok feldolgozása. In: Domonkos O. (főszerk): *Magyar néprajz III. Kézművesség*. Budapest 1991, 464–481.

- KALICZ N. 1985: *Kőkori falu Aszódon*. Múzeumi Füzetek 32, Aszód.
- KALICZ, N.–MAKKAY, J. 1977: *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*. StudArch 7, Budapest.
- KOREK J. 1972: *A tiszai kultúra*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.
- KOREK, J. 1987: Szegvár-Tűzköves. A settlement of the Tisza culture. In: Tálas, L.–Raczky, P. (eds): *The Late Neolithic of the Tisza Region*. Budapest–Szolnok 1987, 47–60.
- LANDGRÁF K.–PENKALA É.–SZITNER A. 2001: *Nagy szövéskönyv*. Budapest.
- MAKKAY, J. 2001: *Textile impressions and related finds of the Early Neolithic Körös Culture in Hungary. With an Appendix: The ritual spinning*. Tractata Minuscula 27, Budapest.
- MELLAART, J. 1967: *Çatal Hüyük*. London.
- NAGY K.–KRALOVÁNSZKY M.–MÁTÉFI GY.–JÁRÓ M. 1993: *Textiltechnikák*. Budapest.
- RACZKY P. 1976: A Körös kultúra leletei Tiszajenőn – Funde der Körös-Kultur in Tiszejenő. *ArchÉrt* 103 (1976) 171–189.
- SELMECZI, L. 1969: Das Wohnhaus der Körös-Gruppe von Tiszajenő. Neuere Angaben zu den Haustypen des Frühneolithikums. *MFME* 1969/2, 17–22.
- SINGER, C. 1955: *A history of technology*. Oxford.
- SOFFER, O.–ADOVASIO, J. M.–ILLINGWORTH, J. S. 2000: Perishable made permanent. *Antiquity* 74 (2000) 812–821.
- TRINGHAM, R. 1971: *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 BC*. London.
- VIDÁK I.–NAGY M.–ROBOTKAY ZS. 2001: *Magyar gyékényesek*. Hatvan.

A sopron-várhelyi urnán ábrázolt fonó nő és a vaskor orsóhasználata

A sopron-várhelyi (Burgstall) települést és temetőt már több mint egy évszázada kutatják a Hallstatt-korral foglalkozó régészek. Az innen előkerült leletek közül különösen a 27. számú tumulusban talált, jelenleg a bécsi Naturhistorisches Museumban őrzött 35.424 leltári számú urna örvend — egyedülálló figurális díszítése miatt — megkülönböztetett figyelemnek. Az ábrázolás nemcsak régészeti, hanem textiltechnikai és textiltörténeti szempontból is számos értékes adattal szolgál. Jelen dolgozatban az urnán látható fonó nő ábrázolását próbálom értelmezni. Célom, hogy az edényen ábrázolt munkafolyamatot: a fonást és az előkészítő munkafázisokat rekonstruáljam.

Sopron-Várhely Kr. e. VII–VI. századi leletanyagával és a textilgyártással kapcsolatos tárgyaival e cikkben nem foglalkozom (EIBNER-PERSY 1980).¹ Különböző régészeti korszakok fonással kapcsolatos hiedelemvilágát régészeti szempontból Makkay János (MAKKAY 2001) és Alexandrine Eibner (EIBNER 1984) elemezte.

A vizsgálatunk tárgyát képező figurát előlnézetben ábrázolták, annak ellenére, hogy lábfejei oldalnézetben láthatóak (GALLUS 1934, XII. t. 2) (1. kép 1). A fejet egy pont és két, köré karcolt koncentrikus kör jelzi. A nyakat egy rövid függőleges vonal jelzi, amely a ruhát ábrázoló, lefelé szélesedő háromszögig ér. A ruhát kettős vonal keretezi, amit ferde vonalakból álló minta tölt ki. Valószínűleg kockás textilt akartak jelezni azzal a kissé elnagyoltan kialakított sakktáblamintával, ami a háromszöget kitölti. Kívülről a hónaljig a fej jelzéséhez hasonló, koncentrikus körök, míg a kar fölött egyes körök keretezik a figurát. Ezzel a stilizált ábrázolással érdekes ellentétben áll a kar és a lábak jóval realisztább, testszerűbb megrajzolása. Abból kiindulva, hogy a körökből álló díszítés megszakad a jobb kar indításának helyén, és a kar alsó vonalát csak egy szakaszon karcolták bele az edénybe, úgy tűnik, hogy az edényt díszítő mester munka közben gondolta meg magát. A felemelt bal kar könyökben meghajlik úgy, hogy a bal kézfej kb. a fej magasságába kerül. A kart és a kézfejet határoló vonalak közét is ferde sátirozás tölti ki. A kézujjakat egyenes vonalak jelzik, és az urnán látható kézbrázolásokat összehasonlítva kiderül, hogy a behajtott ujjak és az ökölbeszorított kéz ábrázolásának problémájával a rajzoló nem boldogult. A tenyeret egy rövid, ferde vonal keresztezi, amiből egy függőleges vonal tart lefelé, körülbelül a csípő magasságáig. A vonalat, valamivel az alsó vége fölött, egy apró kör szakítja meg.

A sopron-várhelyi urnán látható fonó nő figurájának számos, rokon ábrázolását ismerjük, me-

lyek egy része közel egykorú. A díszítés technika-történeti értelmezése miatt a későbbi ábrázolások és néprajzi adatok vizsgálatát is fontosnak tartottam. Célom az volt, hogy ezen adatokat összehasonlítva megtaláljam azokat az általános jellemzőket, melyek alapján rekonstruálható a textilgyártás fonásig tartó folyamata.

A vörösalakos görög vázafestményeken a fonó nőknek számos hasonló, de finomabban kidolgozott ábrázolásával találkozhatunk (BOARDMAN 1975, 161, 213, 246, 248; BARBER 1991, 72) (1. kép 3). Összevetve őket a sopron-várhelyi urnán láthatóval kiderül, hogy az azonosságok mellett különbségek figyelhetők meg. A fonó alakok azonos pózban állnak, felemelt bal kezükben az alapanyag rögzítésére szolgáló pálcát, guzsalyt tartanak, amiről függőlegesen lóg le a megsodrott szál, a végén pedig az orsó. Mind a két esetben lógatott orsóval (ún. *suspended spindle*) való fonásról van szó, ahol az orsógombot az orsópálca alsó részére húzták föl, valószínűleg alulról. Az ábrázolt orsógombok viszonylag kisméretűek, gömb alakúak.² Maguk az orsók 40–50 cm hosszú, súlyos daraboknak látszanak. A görögök a fonás könnyítése miatt az orsópálca felső végére bronz kampókat rögzítettek. Ezek egyes ábrázolásokon jól kivehetőek és ásatásokon is előkerültek (BARBER 1991, 69). A sopron-várhelyi urnán ilyen alkotórészt nem jelöltek, és — tudomásom szerint — eddig még feltárás során sem került elő hasonló. A tárgyalta urnán nem állapítható meg az orsópálca hossza, függőleges vonala egyszerűen a fonal meghosszabbításába esik. A horgot vagy kampót a pálca felső végének ferde, spirális bereszelésével, apró gömbös vég kifaragásával helyettesíthették, miután a fonal megfont részével a pálca felső végén hurkot vetettek.

A görög nők felemelt bal kezükben egy rövid, vaskos pálcát, guzsalyt tartanak, ami a megfonandó alapanyag rögzítésére szolgált. Az ábrázolások, leletek és később az írott források tanúbizonysága szerint a bronzkortól kezdve általában guzsalyt, tehát egy hosszabb-rövidebb pálcát

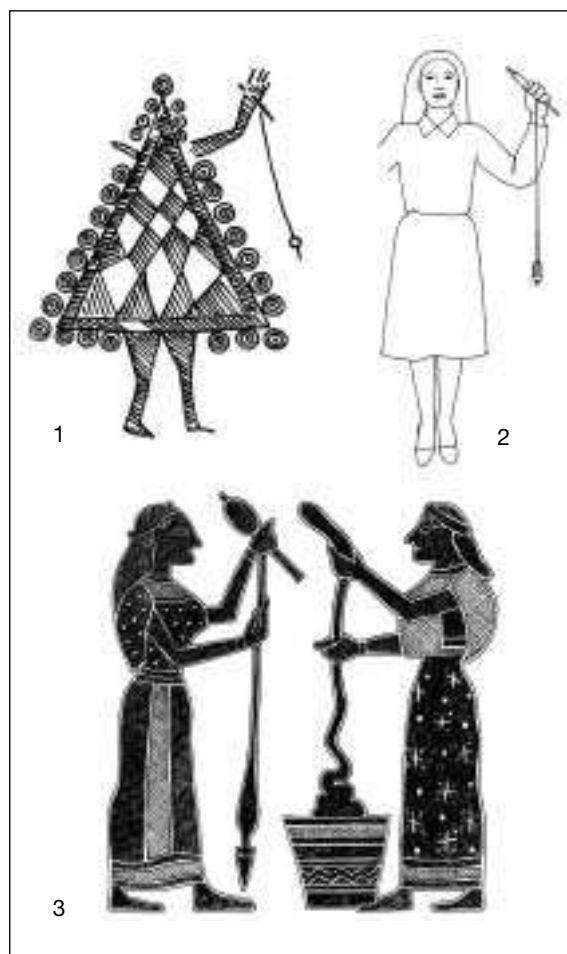
¹ A lelőhellyel és a korszakkal kapcsolatos konzultációt Jerem Erzsébetnek köszönöm.

² A különböző anyagú, méretű és súlyú orsógombokkal való fonáskísérleteket egy másik cikkben szeretném összefoglalni.

használtak a fonáshoz előkészített szálak tartására, illetve rögzítésére (EIBNER 1984, 39–48, Taf. 2–3; BARBER 1991, 39–78). A guzsalyok alapformái a közelmúltig használatban voltak az ipari forradalom által kevésbé érintett területeken (HOCHBERG 1976, 59–65; 1977, 51–57; BAINES 1989, 25–27). Bár a lógatott orsót egyaránt használhatták gyapjúhoz és növényi eredetű rostanyaghoz, de a fonandó alapanyag rögzítésének módja, illetve a rögzítés eszközének típusa meghatározta a felhasználható alapanyag jellegét. Ugyanakkor a guzsaly használata nem elengedhetetlen, a népi gyakorlatból számos olyan megoldást ismerünk, mely nem igényelte külön eszköz használatát. A gyapjújűrt kézbentartása mellett (vö. moldvai fonóasszonyok kényszermegoldása), a gyapjúhurka csuklóra való tekerése (skandináv példák) és a lenrostok fej köré tekerése, illetve a főköttő alá helyezése is szokásban volt (HOCHBERG 1977, 19, 50). A 60 cm-es, vagy annál hosszabb, övbe tűzhető vagy rögzíthető–állítható guzsalyokat csak len és nagyon hosszú szálú gyapjú fonására használták (BAINES 1989, 20–28; 1995, 3–6).³ A hosszú, kifésült szálkötegek ezen a hosszú pálcákon nem föltekerve, hanem a csúcsához kötve lógtak le. Érdekes módon ennek jóval kevesebb ábrázolásával találkozunk a görögöknél (pl. EIBNER 1984, Taf. 3. 3), de hosszúságuk és jellegzetes tartásmódjuk alapján azonnal felismerhetőek és megkülönböztethetőek pl. a sopron-várhelyi urnán is látható rövid guzsalypálcáktól. Ezeken az alapanyag mindig gyapjú, amit hosszú, vékony, folytatólagos hurkává fésültek-rendeztek, ez a vázaképek pálcáinak közepén látható gombolyaghoz hasonló forma. A sopron-várhelyi urnán a ferde, rövid vonalkával jelzett guzsalyon a görög ábrázolásokhoz hasonló kigömbölyödés nem látható, de annak hosszúsága, tartásszöge nem hagy kétséget funkciója felől.

A sopron-várhelyi urnán ábrázolt guzsaly hossza kb. 20 cm-re becsülhető. Ennek alapján az ún. kézben tartott rövid guzsalyok (*hand-hold distaffs*) közé tartozik. A guzsaly mérete és a fonó nő póza kizárja, hogy az ábrázoláson lent fontak volna. A pálcá valószínűleg egy rövid, egyenes fából készült, amit meghántoltak, felületét esetleg megfaragták, majd csiszolták és lesimították. A bűtykök, dudorok segítenek a szálak rögzítésé-

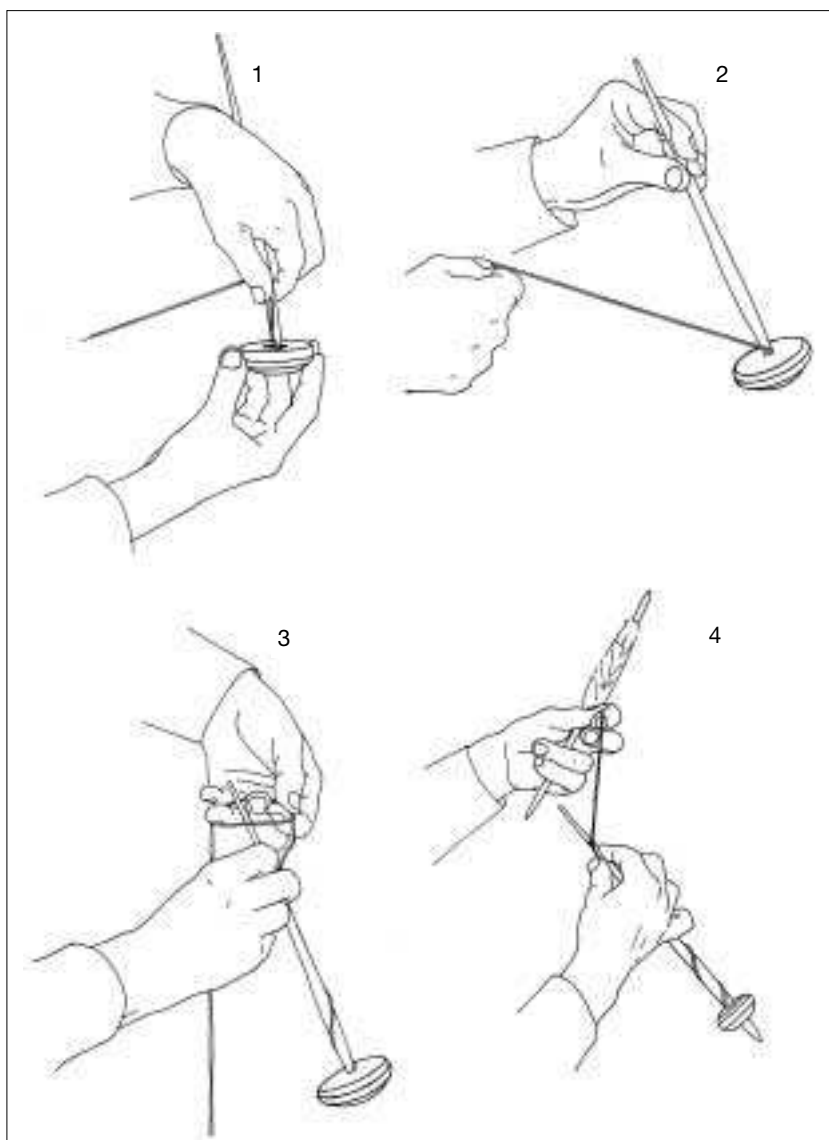
³ Itt szeretnék köszönetet mondani a moldvai Pusztinán /Pustiana, RO/ élő Szárazné Szőcs Máriának, akitől a guzsalyok használatát megtanulhattam.

1. kép. 1: fonó nő alakja a sopron-várhelyi urnán (GALLUS 1934, XIV. t. 2. nyomán),
2: a sopron-várhelyi urnán ábrázolt jelenet rajzos rekonstrukciója,
3: fonó és előfonal készítő nő alakja, ógörög vázaképen (BARBER 1991, 72 nyomán)

Fig. 1. 1: figure of a spinning woman on an urn from Sopron-Várhely (after GALLUS 1934, Pl. XIV. 2),
2: reconstruction of the depiction on the urn from Sopron-Várhely,
3: depiction of a spinning woman and the preparation of the leader (after BARBER 1991, 72)

ben, de a szálkák rontják a fonal minőségét. Az ilyen típusú guzsalyok középhosszú- és rövidszálú gyapjú fonására alkalmasak (HOCHBERG 1977, 51–54). A görög vázaképek guzsalyán látható gömb tulajdonképpen a gyapjú előfonálból tekert laza gombolyag. Számos ábrázolása közül különösen fontos számunkra az Amasis festő Kr. e. 560-ra datált feketealakos *lekythosa*, amely a textilkészítést az előkészítéstől a szövésig mutatja be (BOARDMAN 1974, 72; kiterített rajza: BARBER 1991, 72). A sopron-várhelyi urnán ábrázolt guzsalyon ilyen kigömbölyödés nem látható, de a

2. kép. 1: az előfonal ráhelyezése az orsópálcára, 2: az előfonal végének rögzítése orsókarrával,

3–4: hurokvetés az orsópálcán

Fig. 2. 1: placing the yarn on the spindle, 2: fixing the yarn with a spindle whorl, 3–4: looping and twisting the leader on the spindle

pálca hosszúsága és tartásszöge nem teszi másra alkalmassá. Ha ezek alapján elfogadjuk, hogy a sopron-várhelyi urnán látható nő gyapjút fon, a fonás folyamatát és az előkészítő munkálatokat a következőképpen képzelhetjük el. A gyapjút vagy fűrtökben tépkedték ki tavasszal, a vedlés idején, vagy a juhokat egyben nyírták le nagy gyapjúníró ollóval. E. Barber az utóbbi gyakorlatnak egészen a bronzkorig visszamenő előzményeit feltételezi (BARBER 1991, 21, 261–262). Ezzel szemben J. P. Wild még a római kori gyapjúnírást esetében is óvatosságra int, mivel nem lát olyan jellegzetességeket, melynek alapján a nagyméretű

fémollókról egyértelműen megállapítható lenne, hogy valóban gyapjúníró ollóként funkcionáltak volna (WILD 1970, 22–23). A két gyakorlat egymással párhuzamosan is létezhetett. A gyapjú mosása (néprajzi és történeti párhuzamok alapján) részben még a nyírás előtt, a juhok vízbehajtásával elkezdődött, de a szennyezések javát a nyírás (vagy tépkedés) után távolították el belőle. Egyes, folyóvízben gazdag területen (Sopron környéke is ilyen volt) a gyapjút zárt, fonott kosárba tették, amit valamilyen fához kikötve a sodrásba lógattak.⁴ A vizelet és ürülék nyomait ilyen módon távolították el, de az egyéb szennyezéseket (bogáncs, beletört ágak) ki kellett fésűlni, vagy, miután a gyapjút megszárazították, egyéb módon eltávolítani.

J. P. Wild feltételezi, hogy az a modern korban is fennmaradt (RAVEN 1987, 56–57; STOVE 1991, 20–21) középkori módszer, melynek során hosszú hurkát fésültek a gyapjúból, és ilyen formában rögzítették a guzsalyra, jóval ősibb előzményekre megy vissza

(WILD 1970, 24). A palmyrai nők⁵ és a pannóniai római kori sírköveken ábrázolt kelta asszonyok⁶ kezében látható rövid guzsalyokon ez a vastagabb fonálnak látszó hurka néha jól kivehető, kizárva azt az értelmezési lehetőséget, hogy a guzsaly-

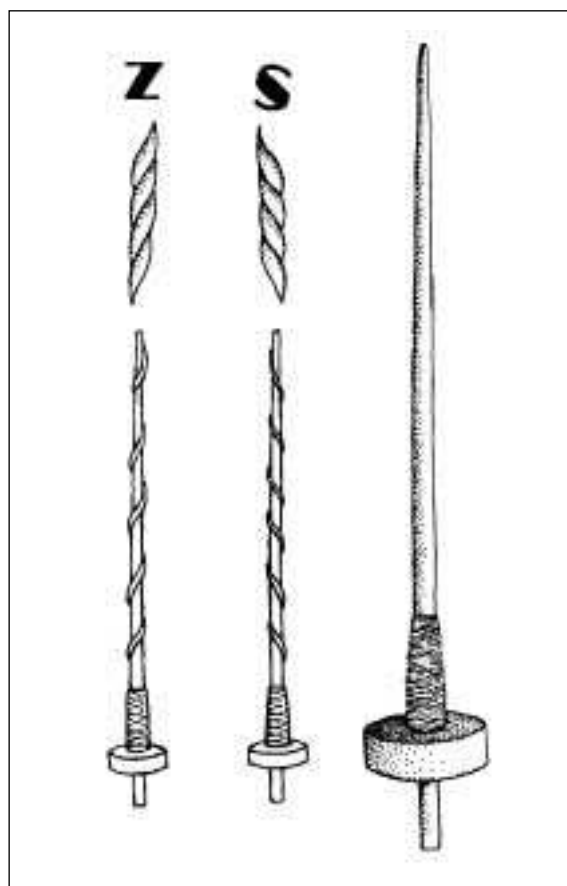
⁴ Szárazné Szöcs Mária (Pusztina) személyes közlése (1999).

⁵ Pl. a damaszkuszi National Museum 14.854. leltári számú sírkövén. In: *The Exhibition of Great Civilisation of Syria*. Japan 1988, 111.

⁶ Pl. az aquincumi kőtár 69.1.5. leltári számú sírkövén; vö. Sz. Póczy 1959, 150.

ra csak a kifésült gyapjúköteget helyezték volna. A görög nők a fonalelőkészítést legtöbbször ülő helyzetben végezték, a combjukra helyezett, fél henger formájú kerámia *epinetron*-okon (BOARDMAN 1991, 159, 247). Ez a menyasszonyok hozományában is szerepelt, és számos díszített darab is fennmaradt. A fent említett *Amasis-lekythoson* vannak olyan képek, amelyek egy ilyen gyapjúhurka készítéseként értelmezhetők. A két álló és egy ülő nő a puszta földre vagy kosárban eléjük helyezett vastag gyapjúhurkák egyik végét bal kezével a magasba emelve jobb kezével vékonyabb hurkát húz belőlük lefelé (1. kép 3). Az ilyen sodratlan előfonalnak még nincsen szakítószilárdsága, bár leütőnek (vetülékfonálnak) alkalmazható. Nem teljesen világos, hogy a vékonyított rész hogyan kerül, és azt is hangsúlyozni szeretném, hogy az ábrázolt vékonyítást megelőzte egy másik, az edényen nem ábrázolt munkálat, amikor a gondosan lemért gyapjútömegből vastag hurkákat készítettek. Egy etruszk tárgyon viszont két olyan asszonyt figyelhetünk meg, akik egy nagy kosárban eléjük helyezett gyapjútömegből dolgoznak (EIBNER 1984, Taf. 2), azaz gyapjút készítenek elő a fonáshoz (BARBER 1991, 265). Egyik, felemelt kezükben egy kb. 30–40 cm hosszúságú guzsalyt tartanak, másik kezükkel gyapjút húznak föl a kosárból. Vékony gyapjúhurka készítésére utaló jel nincs, bár nem zárható ki, hogy az asszonyok éppen annak kihúzásával vannak elfoglalva. Emellett szól az ülőhelyzet, és hogy nem látunk körülöttük több előkészített guzsalypálcát. Tehát a két asszony huzamos munkához „ült neki”, amihez egy guzsaly, egy orsó, és nagy tömeg gyapjú szükséges. Mivel a lógatott orsóval való fonáshoz állni kell, a jelenet értelmezésénél kizárásos alapon csak az előfonal készítése jöhet szóba.

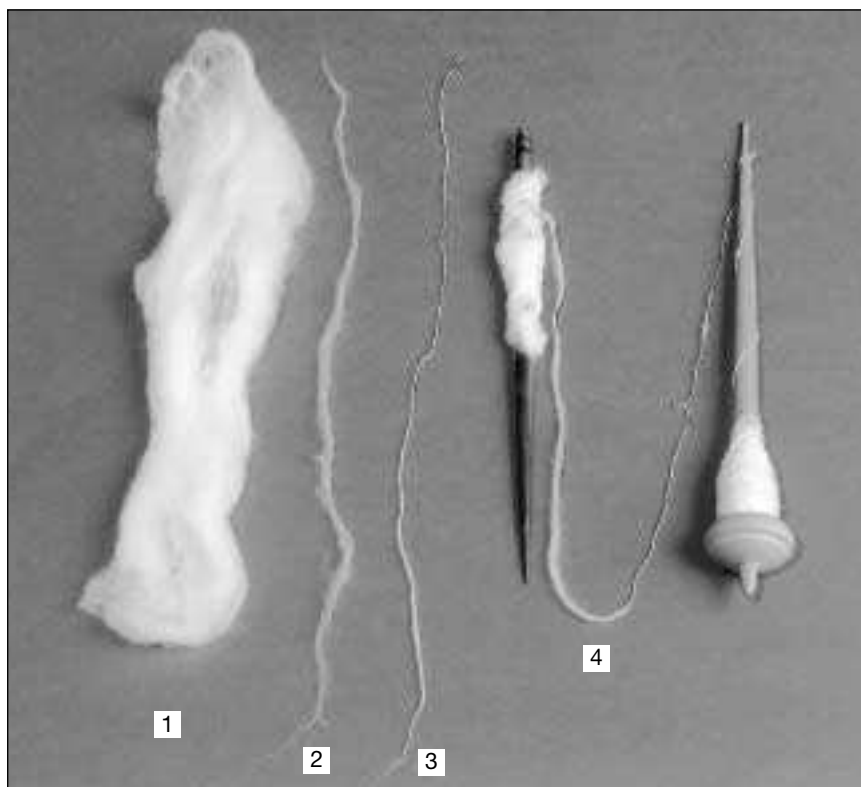
Nem tudjuk biztosan, hogy a sopron-várhelyi urna alkotói milyen módszereket használtak erre, de ez a munkafolyamat eszközök nélkül is elvégezhető, úgy, hogy a kifésült gyapjútömeget ülő helyzetben a kissé felemelt bal combra helyezzük. Ezután, bal kézzel gyengéden összefogva, jobb kézzel egy fonálra valót húzunk belőle, amit a jobb combon a jobb tenyérrel görgetve némileg megsodrunk. Ha a térd felé hengergetjük az előfonal S-, ha a test felé, Z-sodratot kap (ROSS 1988, 96, 151, 174). Amikor kellő mennyiség elkészült belőle, a fonal a guzsalyra tekerhető (4. kép 1–4). Ilyen előkészítés után a fonáskor nem kellett a szálak egyenletességével, sőt az adagolásával sem törődni. Miután az előfonalat rátekerte, a fonó a gu-

3. kép. Z- és S-sodratú fonál és helyzetük az orsón fonás közben

Fig. 3. Z and S twisted yarn and their position on the spindle during spinning

zsalyt a bal kezébe fogja, és kb. fejmagasságba emeli (1. kép 2). Előzőleg az előfonal végét a combján erős, vastagabb kezdőfonallá sodorja. Ennek végét az orsópálcához fogja, és az alulról a pálcára húzott orsógombbal rászorítja (2. kép 1–2). A fonallal hurkot vet a pálca végére, és vigyázva, hogy ez ki ne csússzon, függőlegesen leengedi. Bal kezének kis- és gyűrűsujja között tartva a guzsalyt, és középső és gyűrűsujjával lefogja a kezdőfonal végét, ha ugyanis az orsó súlya a sodratlan előfonalra nehezedne, az elszakadna (2. kép 3–4). Az így lelógatott orsó pálcáját a jobb kéz az óramutató járásával megegyező irányba pörgeti, ha Z-, ellenkezőbe, ha S-sodratot akar adni neki (3. kép). Az utóbbi esetben a legegyszerűbb az orsót a combon lefelé görgetve indítani. A tengelye körül pörögő orsó súlyánál fogva függőlegesen fogja tartani a kezdőfonalat, aminek végét most a jobb kéz átveszi a baltól, és az előfonal folytatását leengedni a guzsalyról. Amikor ennek végét a bal kéz megint lefogja és a jobb kéz elengedi, az orsó súlya foko-

4. kép. 1. kifésült gyapjú, 2. sodratlan előfonal, 3. enyhén sodrott előfonal, 4. guzsaly előfonallal és orsó-Z-sodratú megfont fonallal

Fig. 4. 1: carded wool, 2: uncombed leader, 3: slightly twisted leader, 4: distaff with leader and spindle with Z twisted yarn

zatosan, lépcsőzetesen, függőlegesen lehúzza a gyapjúsálakat egymás mellett, így azok pikkelyei egymásba akaszkodnak, a pörgés pedig ezt spirálissá teszi, tehát visszafordíthatatlanná (HOCHBERG 1977; RAVEN 1987, 21–26). Előkészítetlen fonal esetén a jobb kéznek a gyapjútömegből mindig pont annyit kell hozzáhúzni a fonalhoz, hogy annak vastagsága egyenletes maradjon. Bár egy gyakorlott fonó számára ez nem megoldhatatlan feladat, előfonallal dolgozva a munka összehasonlíthatatlanul gyorsabb. Amikor már olyan hosszú fonal készült, hogy az orsó lelóg a földig, a fonó föl-rántja és elkapja az orsót, majd annak alsó végét a csípőjére támasztva megpörgeti a megfelelő irányba, hogy a fonal az orsópálcára tekeredjen. Ezután megint hurkot vet a végére, lelógatva megpörgeti, és újra kezdi az adagolást. Az így készíthető fonalvariációk lehetnek S- és Z-sodratúak, vastagabbak és vékonyabbak, de általában erősen megsodort, teherbíró fonalak készülnek így. Bár az ábrázolt orsó mérete nem kivehető, kis- és nagyméretű orsókat egyaránt lehet lógatott orsóként használni. A kisméretű orsókat azonban csak vékony, bár erős, tehát nagy sodratszámú fonalak fonására alkalmas,

leginkább rövid- és középhosszú szálú gyapjú fonására használták. A nehezebb orsókkal a hosszúszálú gyapjútípusok mellett a rövid- és középhosszú gyapjútípusok is fonhatóak, de csak vastagabb fonallal. Ilyen, vastagabb fonalakat használnak láncfonalnak, más néven felvetőnek, mivel rajtuk lógnak a nehezek és a szövés folyamán állandó súrlódásnak vannak kitéve.⁷ Lógatott orsón készült fonalat természetesen lehet leütőnek, más néven vetülékfonalnak is használni, ha az orsót lassabban pörgetve, gyengébb sodratot adtak a fonalnak.

Az ábrázolásból levonható következtetések összefoglalása

Az urnán látható fonó nő

valószínűleg gyapjút fon. A guzsaly típusa a munkafolyamat fázisokra bontására, tehát viszonylag kifinomult gyapjűfeldolgozásra mutat, ahol a megtisztított, kifésült szálakból először hosszú, folytatódó előfonalat készítettek, és így helyezték a guzsalyra (TEAL 1993, 59–73, Fig. 43–67). Ez a munkamegosztás felgyorsítja a fonás műveletét, és az eredmény igen jó minőségű, egyenletes, erős fonal. A közelmúlt (XIX–XX. sz.) paraszti háziipara nem ismert ilyen előkészítő eljárást. A gyapjút egy tömegben helyezték és szalaggal vagy madzaggal kötözték a guzsalyra (HOCHBERG 1977, 54). Ha így rögzítik, a gyapjú nem mutatja a görög és pannóniai kelta guzsalyokon látható jellegzetes gömbformát. A fonálsodrás közben automatikusan adagolták a hozzávaló szálmennyiséget is. Ennek következtében a fonalak vastagsága változó, ami rontotta a textil minőségét is. Ezzel szemben a sopron-várhelyi urnán látható módszer sokkal ma-

⁷ A rekonstruált nehezekes szövőszékeken végzett len-, illetve gyapjűszövés kapcsolatos kísérleteink eredményeit a közeljövőben kívánjuk publikálni a szövőszék építőmesterével, Csiky Lóránttal.

gasabb színvonalú szövetek készítésére is alkalmas, mely magyarázatul szolgálhat arra, hogyan érték el a korabeli Európa egyes textilleleteinek kiváló minőségét. Jörgensen az észak- és közép-európai textileket vizsgálva szabványosított árunak („branded goods”) nevezte a Hallstatt-kultúra standardizált textiltermékeit, és szervezett szövő-

iparra következtetett (JÖRGENSEN 1992, 104–107, 120–126). A sopron-várhelyi urna bemutatja magát a szövőműhelyt is, ahol ezek a textilek készülhettek.

Oka Ildikó

1112 Budapest, Hegytető utca 10.

Irodalom:

- BAINES, P. 1989: *Linen Hand Spinning and Weaving*. London.
 BAINES, P. 1995: *Flax Spinning*. London.
 BARBER, E. 1991: *Prehistoric Textiles*. Princeton.
 BOARDMAN, J. 1974: *Lekythos by the Amasis painter*. New York.
 BOARDMAN, J. 1975: *Athenian red figure vases: a Handbook*. London.
 BOARDMAN, J. 1991: *Athenian black figure vases. A Handbook*. London.
 EIBNER, A. 1984: Die Frau mit der Spindel zum Aussagewert einer archäologischen Quelle. In: Jerem, E. (Hrsg.): *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. MittArchInst-Bh 3, Budapest 1984, 39–48.
 EIBNER-PERSY, A. 1980: *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Die Funde der Grabungen 1890–92 der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien und im Burgenlandische Landesmuseum in Eisenstadt*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 62, Eisenstadt.
 GALLUS S. 1934: *A soproni Burgstall alakos urnái – Die figuralverzierte Urnen von Soproner Burgstall*. ArchHung 13, Budapest.
 HOCHBERG, B. 1976: *Handspinners' Handbook*. Santa Cruz.
 HOCHBERG, B. 1977: *Handspindles*. Santa Cruz.
 JÖRGENSEN, L. B. 1992: *North European Textiles until AD 1000*. Aarhus.
 MAKKAY, J. 2001: *Textile impressions and related finds of the Early Neolithic Körös Culture in Hungary. With an Appendix. The Ritual Spinning*. Tractata Minuscula 27, Budapest.
 SZ. PÓCZY K. 1959: Újabb kőemlékek az aquincumi tábor és canabae területéről – Новые каменные памятники из территории лагеря и canabae Аквинкума. *BudRég* 19 (1959) 145–156.
 RAVEN, L. 1987: *Hands on Spinning*. Colorado.
 ROSS, M. 1988: *Encyclopedia of Handspinning*. Colorado.
 STOVE, M. 1991: *Merino Handspinning Dying and Working with Merino and Superfine Wools*. Colorado.
 TEAL, P. 1976: *Hand Woolcombing and Spinning*. Poole.
 WILD, J. P. 1970: *Textile manufacture in the northern Roman provinces*. Cambridge.

Depiction of a spinning woman on an urn from Sopron-Várhely and the use of Iron Age spindles

The article analyses a depiction on vase from tumulus 27 of Sopron-Burgstall (Várhely). It is a rather stylized depiction of a spinning woman holding a short distaff in her left hand and a drop-spindle in her right one. The distaff seems to be a roughly 20–30 cm long stick; the spindle has a straight shaft, with a rounded spinning whorl. No hook can be seen on the top of the shaft, suggesting that the yarn was probably looped onto it with a half-hitch.

This type of spindle was used for medium and long fibres such as wool and linen; the hand-held short distaff, however, was suitable only for wool, usually short to medium length fibres. It seems likely that the washed and cleaned wool had been drawn off to a long continuous roll (sliver), which was wrapped around the upper part of the stick. This method makes the spinning much faster, and if necessary, it is suitable for producing high-quality, even yarn.

Using comparative methods, I was able to reconstruct the whole process of spinning and give some information about the textile industry of the period.

Fehér György: A háziállatok funkcionális anatómiája

Mezőgazda Kiadó, Budapest, 2000. 886 oldal, 637 vonalas ábra

Ez a nagyalakú, terjedelmes, kiválóan illusztrált munka állatorvostan-hallgatóknak írt tankönyv. A nemzetközi szakirodalomban polgárjogot nyert bonctani nevezéktanhoz igazodva, jól érthető magyarázó szakszövegeket tartalmaz. A jelenlegi kötet a mű immár második, javított kiadása. E tekintetben is méltó folytatása Zimmermann Ágoston klasszikus, hajdan számos kiadást megért állatorvosi anatómia tankönyvének.

Van-e ennek a könyvnek régészeti vonatkozása? Fehér György munkáját az állatorvosok és állattartók mellett a kutatás számos területén dolgozó szakemberek és egyetemi hallgatók forgathatják haszonnal. Ezek közé tartoznak a régészettel vagy régészeti állattannal foglalkozók, akik napi munkájuk során rendszeresen találkoznak háziállatok maradványaival. E zoológiai leletek különösen fontosak az őskori régészetben. Írásos források híján minden újabb részlet nélkülözhetetlen az egykori környezet, gazdaság és hiedelemvilág rekonstrukciójában. A könyv az állatsontok azonosítását, szervezeten belüli szerepének megértését segíti. A korábbi, meglehetősen száraz, leíró anatómia tankönyvekkel szemben e mai követelményeknek megfelelő, funkcionális szemléletű mű házi emlősállataink és a baromfi testfelépítését a szerkezet és működés egymástól elválaszthatatlan egységében tárgyalja. A szervrendszerek, így a csontváz egyedfejlődésének, alkalmazkodásának és formaképződésének összefüggéseit ismerve felkészültebben foghatunk a régészeti ásatásokon lelt állatmaradványok meghatározásához, értelmezéséhez, az egykori háziállatok rekon-

strukciójához. Ez az egységes szemlélet teszi Fehér György könyvét interdiszciplináris értékű munkává az állatorvos-tudomány rokonterületein, így a régészeti állattanban folyó oktatás és kutatás alap-eszközévé.

Noha állatorvosi értelemben a háziállatok körébe csak néhány emlős- és madárfaj tartozik, ezek emberi környezethez alkalmazkodott szervezete általános érvényű működési elveket tükröz. Ezért nem alaptalan a feltételezés, hogy számos egyetem hallgatói, oktatói, természetvédők, állatkerti szakemberek stb. szorulnak a könyvben foglalt ismeretek megszerzésére, illetve a kötet kézikönyv jellegű forgatására.

Régészeti állattani szempontból a házi emlősállatok testtájjait, valamint a mozgás passzív és aktív szervrendszerét tárgyaló fejezetek a legfontosabbak. A könyv zsigertant és szervrendszereket ismertető fejezetei e szűkebb tárgykörhöz csak közvetve illeszkednek. Külön zárófejezet foglalkozik a házimadarak funkcionális anatómiájával.

A könyv természetesen minden érintett kutató és egyetemista számára ajánlott, e téren azonban sokakat óvatosságra int majd nagy terjedelmével és magas színvonalával arányos ára. Mindezek alapján kíváncsok lennének, hogy közkönyvtáraink, egyetemeink központi és tanszéki könyvtárai Fehér György könyvét széles körben, a mindennapos használatban is elérhetővé tegyék dolgozóik és hallgatóik számára.

Dr. Széky Pál

1126 Budapest, Hertelendy utca 4/B

Az Ősrégészeti Társaság 2003. évi tevékenységének ismertetése

- Évi rendes közgyűlésünket 2003. április 11-én tartottuk meg. A közgyűlésen a Társaság 2002. évi tevékenységét ismertető beszámoló, a tisztújítás és a 2003. év tervezett programjainak megbeszélése után egy előadás hangzott el: *Kővári Klára–Patay Róbert*: A korabronz-kori fémművesség emlékei Üllő 5. sz. lelőhelyről.
- 2003. december 5-én, a Budapesti Történeti Múzeummal közös szervezésben megrendeztük az „Ásatástól a rekonstrukcióig” című konferenciát. A konferencián a következő előadások hangzottak el:
Istvánfi Gyula: Őskori épületek rekonstrukciója.
Raczky Pál–Anders Alexandra–Nagy Emese Gyöngyvér–Hajdú Zsigmond: Építéstechnikai megfigyelések újkőkori házak rekonstrukciójához Polgár-Csőszhalom lelőhelyen.
Horváth László András: A zselizi kultúra egy különleges háztípusáról.
- Horváth Tünde*: A badeni kultúra épületei Balatonőszöd-Temetői-dűlőben.
- Figler András*: Őskori házak a Kisalföldön.
- Endrődi Anna–Reményi László*: A Harang-edény-Csepel-csoport albertfalvi településének rekonstrukciója.
- Poroszlai Ildikó*: Rekonstrukciós munkálatok a Százhalombattai Régészeti Parkban (1996–2003).
- Szilas Gábor*: Földfelszíni épületek rekonstrukciós és kronológiai problémái egy késő bronzkori település kapcsán.
- V. Szabó Gábor*: Egy Polgáron előkerült késő bronzkori kút feltárása és rekonstrukciója.
- Maráz Borbála*: Késő La Tène-kori település- és háztípusok Budapest területén.
- Az Ősrégészeti Társaság megjelentette az Ősrégészeti Levelek című folyóirat 5. számát a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával.

A Társaság tagjai 2003-ban:

1. Anders Alexandra	26. Gyucha Attila	51. Marton Tibor
2. Bácsmegi Gábor	27. Hajdú Zsigmond	52. Sz. Máthé Márta
3. Balogh Csilla	28. B. Hellebrandt Magdolna	53. D. Matuz Edit
4. Bánffy Eszter	29. Hetesi Szilvia	54. Mester Zsolt
5. P. Barna Judit	30. Horváth Ferenc	55. Nagy Emese Gyöngyvér
6. Bartosiewicz László	31. Horváth László András	56. Nagy Nándor
7. Bende Livia	32. Horváthné Simon Katalin	57. Oross Krisztián
8. Bereczki Ágnes	33. Ilon Gábor	58. Pásztor Emília
9. Béres Sándor	34. Jordán Viktória	59. Patay Róbert
10. Bernáth László	35. Kalicz Nándor	60. Péntek József Attila
11. Bondár Mária	36. Kalla Gábor	61. Raczky Pál
12. Cifra Szabolcs	37. Kertész Róbert	62. Regénye Judit
13. Csányi Marietta	38. Király Attila	63. Reményi László
14. Csengeri Piroska	39. Kiss Viktória	64. Richter Éva
15. Dani János	40. B. Kiss Zsuzsanna	65. Ringer Árpád
16. Danyi József	41. Kisjuhász Viktória	66. Sebők Katalin
17. Domboróczki László	42. Koós Judit	67. Selján Éva
18. Egry Ildikó	43. Kovács Katalin	68. Siklódi Csilla
19. Ernyey Katalin	44. Kővári Klára	69. Somogyi Krisztina
20. Farkas Csilla	45. Kulcsár Gabriella	70. Somogyvári Ágnes
21. P. Fischl Klára	46. Kurucz Katalin	71. Sümegi Pál
22. Füzesi András	47. Kustár Rozália	72. Szabó Gábor
23. Gucsi László	48. Lengyel György	73. Szabó Géza
24. Gyöngyössy Márton	49. Lőrinczy Gábor	74. Szabó János József
25. György László	50. Majoros Ágnes	75. Szalai Tamás

76. Szalontai Csaba
77. Száraz Csilla
78. Szász Orsolya
79. Szathmári Ildikó
80. Szél Tibor
81. Szeverényi Vajk

82. Szilas Gábor
83. Tárnoki Judit
84. Tóth Katalin
85. Trogmayer Ottó
86. Váczi Gábor
87. Veres János

88. Vicze Magdolna
89. M. Virág Zsuzsanna
90. Vörös István
91. Winkler Mónika
92. Zandler Krisztián
93. K. Zoffmann Zsuzsanna

FELHÍVÁS

Az *Őskoros Kutatók IV. Összejövetelét* 2005. március elején rendezzük meg Debrecenben, a Déri Múzeumban *Kronológia* témakörben. Aki szeretne előadást tartani vagy posztert készíteni, kérjük, október végéig a következő e-mail címen jelezze szándékát: nagyegy@freemail.hu (Nagy Emese Gyöngyvér, Debrecen, Déri Múzeum).

A jelentkezések alapján összeállított programot *Körlevél* formájában juttatjuk el mindenkinek 2004 decemberében.

*Dani János,
Hajdú Zsigmond,
Nagy Emese Gyöngyvér*

Technikai információk

- A kéziratokat számítógépes szövegszerkesztővel készített formában (Word for Windows) várjuk, vírusmentes lemezen és kinyomtatott változatban is. Válasszon olyan betűtípust, mely a közép-európai karaktereket is tartalmazza (Pl.: Arial CE, Times New Roman CE).
- Lábjegyzetek helyett kérjük a dokumentum végére fűzött „végjegyzet”-ek alkalmazását.
- Jegyzetbe csak a kiegészítő információk, köszönetnyilvánítások, stb. kerüljenek; az irodalmi hivatkozásokat a főszövegben belül, zárójelben helyezték el. Pl.: (Szerző 1999, 34).
- A folyóiratok és sorozatok rövidítéséhez kérjük használja M. Tulok: Abbreviations of periodicals and series of archaeology and auxiliary sciences. című munkáját. (Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 36 (1984) 333–384) Az ebben nem szereplő folyóiratokat, sorozatokat rövidítés nélkül idézze.
- A felhasznált és idézett cikkeknel kérjük, tüntesse fel — ha van — a cikk idegen nyelvű rezüméjének címét is.
- Tanulmánykötetekenél kérjük pontosan tüntesse fel a kötet szerkesztőjét és megjelenési helyét is.
- A kéziratokat a Szerkesztőség címére kérjük küldeni: ELTE BTK Régészettudományi Intézet 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B.
- Kéziratokat magyar, angol és német nyelven fogadunk el. Idegen nyelvű cikkek esetében a nyelvi lektorálást szerkesztőségünk intézi.
- Folyóiratunk grafikai és fényképes illusztrációkat fogad, a kézirat terjedelméhez képest arányos mennyiségben. Kérjük, hogy tiszta, gyűretlen, lehetőség szerint pauszra készített (–fénymásolt) vonalas, pontozással vagy más, fénymásolást jól tűrő technikával árnyalt rajzot adjanak le, az alkalmazott méretarány feltüntetésével. A-4-es (álló) vagy A-5-ös (fekvő) méretű táblákat és önálló rajzokat várunk; a táblák eredeti szerkesztését lehetőség szerint megtartjuk. Kérjük, térképeiket minden esetben kerettel zárják le. Mindenképpen mellékeljék a képekhez tartozó aláírásokat is külön file-ban, vagy a dokumentum végére illesztve.
- Kérjük, közöljék cikkük végén levelezési és e-mail címüket.
- A beérkezett kéziratokért honoráriumot nem áll módunkban fizetni.
- A Szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy a kéziratokon kisebb — technikai jellegű —, a tartalmi, szakmai részt nem érintő változtatásokat tegyen.
- Tárgyak leírásánál az alábbi rövidítéseket használják:

Magasság	Ma.:
Peremátmérő	Pá.:
Fenékátmérő	Fá.:
Vastagság	V.:
Hosszúság	H.:
Szélesség	Szé.:
Átmérő	Á.:
Súly	S.:
Mélység	Mé.:
Leltári szám	Ltsz.: